

કચ્છ ગિરસ સમારકકેંડ સંચમાળા નં. ૧૬.

પુરાણ વિવેચન

કર્તા,
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી,
મુંબઈ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,
શુભશાસ્ત્ર વનકિયુલર સોસાયટી તરફથી
હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ ખાદેખ, બી. એ.,
આસિ. સેક્રેટરી-અમદાવાદ.

કિંમત એક રૂપિયા.

આવૃત્તિ પહેલી

પ્રથમ ૧૫૦૦

સને ૧૯૩૧

સંવત્ ૧૯૮૭

મુદ્રક :

મનમન ચિન્મેશ્વર

મુદ્રણસ્થાન

આદિત્ય મુદ્રણ

રાજકોટ : ૨૦૧૫

ઉપોદ્ધાત.

મહારાવ સર શ્રી ખેંગારજી સવાઇ બહાદુર એમના સમીરપણામાં નીમાએલી. રીજન્સીએ સરકારની પરવાનગી લેધને ઇ. સ. ૧૮૮૦માં ઓનરેબલ જેમ્સ ગિબ્સ સી. એસ. આઇ. જેઓ તે વખતે વાઇસરોય અને ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલના મેમ્બર હતા અને જેઓ એક વખત મુંબાઇ યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલર હતા, તેમના કચ્છ કાઢિયાવાડ તથા ગુજરાત સાથેના ગ્રંથધના સ્મરણાર્થ તથા ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિને ઉત્તેજન આપવા માટે સોસાયટીને રૂ. ૨૫૦૦) ની તેટલો સ્વાધીન કરી છે. તેના વ્યાજમાંથી વખતે વખતે ધનામ આપી પુસ્તકો સ્થાવવામાં આવે છે; અને તે પુસ્તકો સોસાયટી છપાવે છે. આજ સુધી આ ફંડમાંથી નીચેનાં પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે :—

૧. ઉદ્યોગથી થતા લાભ અને આબસથો મતી હાનિ.
૨. માંદાનો માવજત.
૩. જીવજંતુ અને વનસ્પતિની અભ્યાસથીઓ.
૪. રક્ષજીવસિંહ.
૫. માઉન્ટ રુઝવર્થ એડ્વૈન્સન.
૬. હોર્ડ હોરેન્સ.
૭. પ્લાઝમોના સોળ મંરકાર.
૮. હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા અને લોકસ્થિતિ.
૯. વનસ્પતિશાસ્ત્ર (આર્થિક દૃષ્ટિએ)
૧૦. અભિનયકલા.
૧૧. પુરાણુ વિવેચન.

અમદાવાદ.
તા. ૨૦-૪-૧૯૩૧

} ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

ઉપોદ્ધાત

હિંદુધર્મ અને હિંદુ વિદ્યાઓનાં ચોદ સ્થાનોમા પુરાણો પણ ગણ્યા છે* અને છેલ્લાં દળર વર્ષના હિંદુ સમાજ ઉપર તેા શ્રીમદ્ભાગવતાદિ પુરાણોએ કાઈ પણ ખીજાં સાહિત્ય કરતાં વધારે ખસર કરી છે. છતાં પુરાણો સંબંધી સામાન્ય માહિતી-ખાસ કરીને ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિવાળી માહિતી આપનારૂં એક પણ સાદું પુસ્તક ગુજરાતીમાં નથી, ખીજાં ભાષામાં પણ આ પ્રકારનાં પુસ્તકો વિરલ છે.

પૌરાણિક રચનાનો ઇતિહાસ પણ ઘણો લાંબો છે. વેદિક સાહિત્યમાં મારાઝંસો એટલે માણસની પ્રશંસા કરનારી રચનાઓનો ઉલ્લેખ મળે છે.^૧ આ રચનાઓ મહાભારત પુરાણનું ખીજાં લોચ એમ લાગે છે. આથી આગળ ચાલતાં ઉપનિષદોમાં ઇતિહાસ પુરાણ એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે. (ઈતિહાસપુરાણઃ પદ્મો વેદાનાં વેદઃ છાં. ડ. ૭-૧-૪ તથા અસ્ય વા મહત્તો ભૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેતત્તપદ્મ્યેદો યજુર્વેવઃ સામવેદોઽયર્વાજ્ઞિરસ ઇતિહાસઃ પુરાણં વિદ્યા ઉપનિષદઃ-મૂ. ડ. ૨-૪-૧૦) અને એ ઉપરથી ઉપનિષદકાળમાં મહાભારત અને પુરાણની રચનાનો પ્રથમ

*પુરાણન્યાયમોમાંસા ધર્મશાસ્ત્રાંગવિસ્તરાઃ ।

વેદાઃ સ્થાનાનિ વિદ્યાનાં ધર્મસ્ય ચ ચતુર્દશ ॥

યા. સ્મૃતિ.

આરંભ થયો હતો, એમ માનવામાં વાંધા નથી. પૌરાણિક સાહિત્યની મૂળ રચના આટલી પ્રાચીન છે ત્યારે હાલમાં મળતાં પુરાણોમાં ટેકસોક ભાગ છેક આધુનિક છે. અત્યંત કે પુરાણોનું સાચું સ્વરૂપ સમજવા માટે એ વિશાળ સાહિત્યનું ઐતિહાસિક વિવેચન આવશ્યક છે.

બીજું વેદ બધાવાનો ધર્મને પ્રતિબંધ થતાં એ વર્ણ માટે ધાર્મિક ઉપરેશના સાધનોની જરૂર પડી અને ઇતિહાસ પુરાણ નામનો પાંચમો વેદ સાધનરૂપ થયો. પાછળથી તે ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યોમાંથી પણ વૈદિકસંસ્કારનો ભોગ થઈ ગયો એટલે અનુક ધ્રાવણોને બાદ કરતાં બાકીના વિશાળ સમાજને હિન્દુધર્મના સંસ્કારો મુખ્યત્વે મહાભારત પુરાણ મારફત મળવા લાગ્યા.^૧

ત્રીજું મહાભારત અને પુરાણો સર્વસંગ્રહ જેવાં છે. હિન્દુધર્મ અને વિદ્યાઓનો જેમ જેમ કાળક્રમમાં વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ એ સર્વ વિચારોનો સંગ્રહ કરવાની જરૂર પડી અને પુરાણો આવા સંગ્રહ માટે અનુકૂળ આવવાથી એ સંગ્રહરૂપ બની ગયાં. અને અને પૌરાણિક સાહિત્યે હિન્દુસમાજના જીવનમાં એકું અમત્યનું સ્થાન લીધું કે સ્મૃતિકારોને “વેદના અર્થનું ઇતિહાસ પુરાણથી ઉપનુંદણ કરવું”^૨ એમ કહેવું પડ્યું.

૧ જુઓ. ઇ-સ. ૧-૩-૬૪ વર્ષે ઉપર સંકરભાષ્ય.

૨ ઇતિહાસપુરાણાભ્યાં યેદ્યર્થેમુપનુંદયેત્ ।

વિમેત્યસ્વશ્રુતાઐદો મામર્થ મહરિષ્યતિ ॥

બીજી તરફથી પુરાણોની નિન્દા પણ ઓછી નથી થઈ. હિન્દુ સમાજની વર્તમાન સ્થિતિના કેટલાક અનર્થોનું મૂળ, ધણા, પુરાણોને માને છે. આ માન્યતામાં સત્યાંશ નથી જ એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. આ સ્થિતિમાં ઐતિહાસિક વિવેચનદ્વારા પૌરાણિક સાહિત્યનું ચત્તિકરિત્વ હિંગદીન કરાવવું એ આ મન્ય લખવાનો ઉદ્દેશ છે. એ ઉદ્દેશને અનુસરી અહારે પુરાણોમાં કયા કયા વિષયો છે તે પણ હુંકામાં-અતિ હુંકામાં કહ્યું છે. આ પુસ્તકથી પુરાણ જેવા ગાઢ અંધકારમાં પડેલા સાહિત્ય પ્રકાર ઉપર થોડો પણ પ્રકાશ પડશે તેા મારેા પ્રયત્ન સફળ થયેા માનીશ.

જંકુશર્મસી, સવાની રોડ, } દુર્ગારાંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
મુંબઈ તા. ૧૦-૭-૩૧

પ્રકરણસૂચી

વિભાગ પહેલો પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય અને પુરાણો	૫. ૧ થી ૮૬
દાહનાં પુરાણોનો સામાન્ય સમય	૧
જૂનાં પુરાણો	૭
શંકરાચાર્ય અને પુરાણો	૮
કુમારિલ અને પુરાણો	૧૪
બાણકવિ અને પુરાણો	૧૫
વરાહમિહિર અને પુરાણો	૨૮
મહાકવિ દાસિદાસ અને પુરાણો	૨૦
અશ્વધોપ અને પુરાણો	૫૫
મનુસ્મૃતિ અને પુરાણો	૬૩
રામાયણ અને પુરાણો	૬૫
વિષ્ણુના અવતારો વિષે પુરાણો	૬૭
આપસ્તમ્બ અને પુરાણો	૭૪
વિભાગ બીજો જૂનાં પુરાણોનો સમય અને તેનું વસ્તુ, જૂનાં પુરાણોમાંથી દાહનાં પુરાણોની રચનાનો ક્રમ અને દાહનાં પુરાણોના વિષયો	૮૭ થી ૧૪૮
પ્રાચીન પુરાણની જુદી જુદી પરંપરાઓ	૮૭
જૂનાં પુરાણ કે પુરાણોનો સમય	૯૭
જૂનાં પુરાણોનું વસ્તુ દાહનાં પુરાણોમાં	૧૦૬
જૂનાં પુરાણોમાંથી દાહના પુરાણો કયારે અને કેવી રીતે રચાયા ?	૧૦૭

હાલનાં પુરાણોના વિષયોનું પૌર્વાર્ધ	૧૧૦
વંશે	૧૧૦
વંશપાતુચરિતો	૧૧૪
કલિયુગનાં રાજવંશે	૧૧૬
સર્ગ, પ્રતિસર્ગ અને મન્વન્તરો	૧૨૨
બ્રૂગોળ ખગોળ	૧૧૩
વિષ્ણુના અવતારો	૧૨૫
કૃષ્ણચરિત્ર	૧૩૩
સૈવચંદ્ર	૧૩૫
લિંગપૂજા	૧૩૫
સૈવ કથાઓ	૧૩૬
દેવીભક્તિ	૧૩૮
વર્ણાશ્રમધર્મ	૧૩૮
મતો અને દાનો	૧૩૯
પરચુરણ વિષયો	૧૪૫
તીર્થ ભાવના	૧૪૬
વિભાગ ત્રીજો હાલનાં પુરાણોનો સમય	૧૫૦ થી ૨૩૬
પુરાણાનુક્રમણિકા	૧૫૦
પુરાણાનુક્રમણિકાઓનો સમય	૧૫૮
હાલનાં પુરાણોનો સમય	૧૬૨
વાયુ પુરાણ	૧૬૪
હરિવંશ	૧૭૦
અર્જુન પુરાણ	૧૭૪
મત્સ્ય પુરાણ	૧૭૮
અથ પુરાણ	૧૮૪
વિષ્ણુ પુરાણ	૧૮૭
માર્કંડેય પુરાણ	૧૯૩

૬ વામન પુરાણ	૧૯૬
૭ વરાહ પુરાણ	૧૯૭
૮ કૃષ્ણ પુરાણ	૨૦૧
ભાગવત	૨૦૪
૯ ભિંગ પુરાણ	૨૦૭
૧૦ ગરુડ પુરાણ	૨૦૮
૧૧ અગ્નિ પુરાણ	૨૧૧
૧૨ બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ	૨૧૭
૧૩ મદ્ય પુરાણ	૨૨૦
૧૪ સ્કંદ પુરાણ	૨૨૩
૧૫ ભવિષ્ય પુરાણ	૨૨૬
૧૬ નારદ પુરાણ	૨૩૧
દેવી ભાગવત	૨૩૩
૧૭ શિવ પુરાણ	૨૩૪
જૈન પુરાણો	૨૩૫
અનુક્રમણિકા	૨૩૭

પુરાણ વિવેચન

— વિભાગ પહેલો. —

પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય અને પુરાણો

હાલનાં પુરાણોનો સામાન્ય સમય

પુરાણોના સમયનો નિર્ણય કરવામાં પહેલેથી પ્રશ્નિતો નડે છે. વળી પુરાણોનો સામાન્ય નિર્દેશ છેક અથર્વવેદમાં મળે છે, ત્યારે હાલનાં પુરાણોમાંથી ભવિષ્ય સિવાય કોઈનો નામ નિર્દેશ વિ. સં. ના આરંભ પહેલાના કોઈ ગ્રંથમાં મળતો નથી. મહાભારતના વન-પર્વમાં એક સ્થળે વાલુ પુરાણનો અને કેટલીક પ્રતોમાં વાલુ અને મત્સ્ય બન્નેનો નામનિર્દેશ છે પણ વનપર્વનો એ ભાગજ મહાભારતના છેલ્લા ચરનો કે કદાચ પ્રક્ષિપ્ત દોવાની પંડિતોની માન્યતા છે. હાલનાં અદ્ધર પુરાણોમાંનાં ઘણાં ખસમાં તે પહેલાંનાં જૂનાં પુરાણના કેટલાક અંશો મળે છે. પણ તેમાં બીજાંયે ઘણું મળે છે. વળી હાલનાં લગભગ બધાં પુરાણોમાં તે તે પુરાણ રચાયા પછી એક વાર કે અનેકવાર થોડાઘણા ઉમેરા થયા છે. આ વસ્તુસ્થિતિને લીધે કેટલાક વિકાસ પુરાણના ઉપર કહેલા સામાન્ય નિર્દેશ ઉપર અથવા તે તે પુરાણના પ્રાચીન અંશ ઉપર આધાર રાખીને પુરાણોને ઘણા જૂના કાળમાં મૂકે છે, ત્યારે બીજાંયે પાછળથી ઉમેરા-પક્ષા અંશ ઉપર આધાર રાખી પુરાણોને અતિ અર્વાચીન ઠરાવે છે.

તેમ મહાભારતમાં મહાભારત સંપૂર્ણ થઈ ગયા પછી દરિ-વંશમાંથી અને પુરાણોમાંથી લીધેલા તથા નવા રચાઈને હજારો શ્લોકો ઉમેરાયા છે તેમ પુરાણોમાં પણ પાછળથી ઉમેરા થયે જ ગયા છે. અને કોઈ કોઈ પુરાણોમાં આજમુધી કોઈ કોઈ ઉમેરા થયા

દોષ એવું લાગે છે. આ રિયલિટીમાં, પુરાણોનો ઉપયોગ એક
 યથેક્ષા ન દોષથી ધણા પાશ્વત્ય પંડિતો છેવટના વિમેર
 ઉપરથી તે તે પુરાણનો સમય નક્કી કરે છે. પણ આ એક
 અસાત્વીય રીત છે. ‘કેમ્બ્રીજ’ હીસ્ટરી’માં પ્રો. રેખન દે છે
 “કાઈ પણ મહાનનો અથવા કાઈ પણ સાદિત્ય રચનાનો મૂલ્ય
 તેમાં યથેક્ષા છેવટના ઉમેરા ઉપરથી નક્કી ન કરાય.”

ખરી રીતે આપણા સાદિત્યના, ધર્મના કે સાંસારિક રિવાજોન
 ઇતિહાસનું મથાર્થ ચિત્ર ખડું કરવા માટે પુરાણોના જુદા જુદા ધરોનો
 વિવેચનાત્મક અભ્યાસ આવશ્યક આવસ્યક છે.

પુરાણો અદાર મનાય છે અને એટલાં જ ઉપ પુરાણો ગણાય
 છે. ઉપપુરાણો વિશે તો દજી કાણું જ થોડું જાણવામાં આવ્યું છે.
 ઉપપુરાણોનો મોટો ભાગ ઇષાયો નથી. અને તેની કાચપ્રતો પણ
 ભાગ્યે જ વંચાય છે. વળી ઉપપુરાણોમાં સાપ્રદાયિક સાદિત્ય વધારે
 જોવામાં આવે છે. અદારે પુરાણોની નામાવલિ પુરાણોમાં જ મળે છે.

આ અદાર પુરાણોમાં કુલ ચાર લાખ શ્લોકો છે એમ પુરા-
 ણોમાં જ કહ્યું છે. પણ આ અનુક્રમણિકા પાછળથી તૈયાર થઈ
 છે. અને એનો વરગુસ્થિતિ સાથે પૂરેપૂરો મેળ ખેસતો નથી.
 અનુક્રમણિકામાં વિષ્ણુપુરાણના ૨૩ હજાર શ્લોકો કલ્પા છે જ્યારે
 અત્યારે વિષ્ણુપુરાણમાં સાત હજાર શ્લોકો જ મળે છે. ર્કદપુરાણ
 સૌથી મોટું ગણાય છે. અનુક્રમણિકામાં એના ૮૧ હજાર શ્લોકો
 ગણ્યા છે. પણ હાલમાં જેટલાં માહાત્મ્યાદિ પુસ્તકો ર્કદપુરાણ
 તર્જત મળે છે તેટલાનો સરવાળો કરવામાં આવે તો શ્લોકની સંખ્યાનો
 આકડો ધણો વધી જાય. મતલબ કે ર્કદપુરાણ અને પદ્મપુરાણ
 (અનુક્રમણિકા પ્રમાણે ૫૫ હજાર શ્લોકો) દજી પૂરાં જ નથી
 થયાં. અને એથી ઉલટું વિષ્ણુપુરાણ ધણા વખત પહેલાં પૂરું થઈ
 ગયું છે. વળી પુરાણોની આ અનુક્રમણિકા એક વખત તૈયાર થઈ
 ગયા પછી બધાંએ (જેટલાં પુરાણોમાં અનુક્રમણિકા મળે છે તેટલાં

એ) એમને એમ, તે તે પુરાણ સાંથે મેળવ્યા વગર ઉતારી છે. જાગૃત અને જ્ઞાનવૈવર્તના મોઝકો પામે દાસનું વિષ્ણુ પુરાણ ૪૩૨ હોવું જોઈએ; છતાં એના શ્લોકોની સંખ્યા તો બેયમાં ૨૩ દળરની જ આવી છે. સંભવ એવો લાગે છે કે પુરાણોમાં આ અનુક્રમણિકા મૂળ પુરાણ તૈયાર થઈ ગયા પછી પાછળથી કોઈ પૌરાણિકે મત્સ્ય પુરાણાદિમાંથી લઈને એમને એમ ઉમેરી દીધી છે. જાગૃતના હેતુ અધ્યાયમાં આ અનુક્રમણિકા છે અને એ આખો અધ્યાય પાછળથી કોઈ સમાન્ય પૌરાણિકને દાથે જખાયે રખા દેખાય છે.

આ પુરાણાનુક્રમણિ પહેલી ક્યારે તૈયાર થઈ એ મોટા પ્રશ્ન છે. આ અનુક્રમણિકાનું સૌથી જૂનું રૂપ વિષ્ણુપુરાણમાં હોય એમ જણાય છે. અસંખ્ય એમાંયે અનુક્રમણિકા પાછળથી ઉમેરવામાં આવી છે. વિષ્ણુપુરાણમાં ત્રીજા અંશના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આ અનુક્રમણિકા છે. અનુક્રમણિકા પાછળથી ઉમેરવામાં આવી છે એમ આગળ પાછળના સંબંધ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. ‘ત્યાર પછી પુરાણના વ્યાસજીએ આખ્યાન, ઉપાખ્યાન, ગાથા અને કલ્પશુદ્ધિ સંહિત એક પુરાણ સંહિતા રચી, વ્યાસજીએ આ પુરાણ પોતાના શિષ્ય રામહર્યણ સૂતને જણાવ્યું, સૂતને જ શિષ્યો હતા, મુનિ, અભિવર્ચસ, મેત્રેય, શાંતપામન, અકૃતવર્ચન ઉદે કાર્થવ અને સાવણિ. છેલ્લા ત્રણે ત્રણ મૂળ સંહિતાઓ રચી અને રામહર્યણની પોતાની ચોધી. આ ચારેયનો સાર આ વિષ્ણુપુરાણમાં સંપ્રદેશો છે.’ (સ્કો. ૧૫ થી ૧૮)

આ પછી એકદમ “સઘળા પુરાણોમાં આદિ પુરાણ જ્ઞાન પુરાણ છે અને પુરાણ જ્ઞાનનારાઓ અદાર પુરાણો ગણાવે છે” એમ કહી પુરાણોનાં નામો લખ્યા છે. અને પછી સર્ગશ્ચ મતિ સર્ગશ્ચ એ શ્લોક તથા વૈષ્ણવ પુરાણ છે અને પણ પછી રચાયું છે એ ઉમેર્યું છે. અને પછી શ્લો. ૨૫ થી, ઉપર શ્લો. ૧૮ સાથે

સંમંધમાં અધુરું રહેલું વેદો, અંગો, વગેરેનું વર્ણન શરૂ કરે છે. અહીં અઢાર પુરાણોની અનુક્રમણિકાવાળા ૧૯ થી ૨૪ સુધીના પ્રસંગો પાછળથી ઉમેરેલા સ્પષ્ટ દેખાય છે. ક્યારે આ ઉમેરો થયો દર્શો ! આ પ્રશ્નને જવાબ સહેલો નથી. જૂનાં પુરાણોમાં પણ પાછળથી પુરાણોની અનુક્રમણિકા ઉમેરવામાં આવી છે એટલે પુરાણો ઉપરથી પત્તી લાગવો મુશ્કેલ છે. એ માટે પુરાણોના સાહિત્યની મદદ લેવી પડશે.

ઇતિહાસ પુરાણનો સામાન્ય ઉત્ત્તેજ અથર્વવેદ જેટલો જૂનો છે એ ઉપર કશું જ છે. પણ અઢાર પુરાણોનો ઉત્ત્તેજ પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળતો નથી. મહાભારતમાં પુરાણ નામ વારંવાર આવે છે. પુરાણમાંથી આદિ પર્વમાં, વનપર્વમાં અને ભીષ્મપર્વમાં અનેક વાતો લીધી છે પણ અઢાર પુરાણોના નામો ક્યાય જોવામાં આવતાં નથી. માત્ર એક બે ઠેકાણે મોઢમ અઢાર પુરાણો હોવાનો ઉત્તેજ છે:—

અષ્ટાદશપુરાણાનાં શ્રવણાદ્યફલં ભવેત્ ।

મ. ૧૮. ૬. ૧૭.

અષ્ટાદશપુરાણાનિ ધર્મશાસ્ત્રાણિ સર્વશઃ ।

મ. ૧૮. ૬. ૪૬

પણ આ વચનો મહાભારતમાં એવે ઠેકાણે છે કે તે પ્રક્ષિપ્ત હોવાનો ધણો સંભવ છે. એટલે એ ઉપરથી પુરાણોની અઢાર સંખ્યા ક્યારે થઈ દર્શો એનો નિશ્ચય નથી થઈ શકતો.

પણ ચારવચ્ચ રમૂતિના એક ટીકાકાર અપરાદિત્યે મત્સ્ય પુરાણમાં આવેલી ઉપપુરાણો શિવાયની આખી પુરાણાનુક્રમણિકા ઉતારી છે, અને અપરાદિત્યનો સમય ઇ-સ-બારમાં ચતુર્થકનો મધ્ય ભાગ છે. અપરાદિત્ય પહેલા ચર્ચ ગયેલા એવીરનીએ પુરાણોની બે નામાવસિ આપી છે. તેમાંની એક સ્પષ્ટ રીતે વિષ્ણુ પુરાણની યાદીને

અનુસરે છે. એશ્વીરનીનો ગ્રંથ ઈ. સ. ૧૦૩૦ માં લખાયેલ છે. પણ એક પરદેશી મુસલમાને અહીંના પંડિતો પાસેથી પુરાણોનાં નામો મેળવ્યાં ત્યારે તો એ નામોં એ વખતમાં સારી પેઠે પ્રસિદ્ધ હોવાં જોઈએ. મતલબ કે ઈ. સ. ૧૦૦૦ માં તો જરૂર અદાર પુરાણો પ્રસિદ્ધ હોવાં જોઈએ. આથી જૂના કાળમાં અદાર પુરાણોનાં નામો મળતાં નથી પણ કવિ રાજશેખર ખાતખાતમાં વાસ્ત્વાદિને માટે વ્યાસને અષ્ટાદશપુરાણસારસંપ્રદકારિનુ એ રીતે સંબોધે છે,

શુભો કાશ્યમાલ્યા મં. ૧.

કવિ રાજશેખર કનોજના રાજા મહેન્દ્રપાલના ગુરુ હતા અને તેના તથા તેના પુત્ર મહીપાલ (ઈ. સ. ૯૧૦ થી ૯૪૦) ના વખતમાં થઈ ગયા છે* અને મહારાજાધિરાજ મહીપાલના, રાજ્ય કાળમાં કનોજમાં ખાત ખાત ભજવાયાનું રાજશેખર કહે છે. મતલબ કે પુરાણો ૧૮ હોવાની વાત ઈ. સ. ૯૦૦ ની આસપાસમાં પ્રચારમાં હતી. ખીજી તરફથી પુરાણોના સમય બાબત વિદ્સનના મનનું ખંડન કરનાં છુદ્ધર સાહેબે વર્ગી પેઢીમાં બતાવ્યું છે તેમ જ જૂનામાં જૂના ધર્મ નિબંધોમાં દાસનાં પુરાણોમાથી હિતારા દેક્ષા મળે છે. અને વિજાનેશ્વરની મિતાક્ષરા (ઈ. સ. ૧૧૦૦) માં, અપગ્રંથ (ઈ. સ. ૧૧૪૦) ની યાગવલ્ક્ય સ્મૃતિ ઉપરની દીક્ષામાં અને દસાયુધ (ઈ. સ. ૧૧૧૮ ની આસપાસ) ના બ્રાહ્મણ સર્વસ્વમાં, પુરાણોને, ધર્મનાં મૂળ રૂપ, મન્વાદિ ધર્મશાસ્ત્રોની સમકક્ષાના અને આર્ષ પરંપરાના ગ્રામીન ગ્રન્થો અસ્મા છે " (જુઓ Indian Antiquary 1896 p. 313 to 328) આ ધર્મ નિબંધો પેઠે જ લલિત માર્ગના સાંપ્રદાયિક સાહિત્યમાં પણ ખારખા ચતુર્થી પુરાણો વેદ અને મહાભારત પેઠે પ્રમાણરૂપ ગણાવા માંડ્યાં છે. આવી પ્રતિષ્ઠા મળવા માટે ઓછામાં ઓછાં બરસો ત્રણસો

વર્ષો જ્યાં જોઈએ એમ માનીએ અને રાજશેખરના વચન ઉપર આધાર રાખીએ તો વિજાનેશ્વર, અપરાધ વગેરે જેમાંથી ઉતારા કરે છે તે અદ્વાવીશ ઓગણત્રીશ પુરાણો નવમા દશમા શતકમાં વિદ્યમાન હતાં એમ માન્યા વગર છુટકો નથી. મતલબ કે અદાર પુરાણોની યાદી પણ નવમા શતકમાં તૈયાર થઈ હોવાનો સંભવ છે.

પ્રો. વિસ્સને એ વખતની ઐતિહાસિક શોધખોળની સ્થિતિમાં પુરાણોના સમય માટે ગુપ્ત રાજ્યો સાનમાં શતકમાં થઈ ગયા, એમ માનીને તથા પુરાણોમાં મુસક્ષમાન દુમત્તાઓ વિશે ઉલ્લેખો છે; અને મુસક્ષમાનો આદ્યમા શતકમાં ખેલચેલો આવ્યા છે એમ ગણીને ૬ મા થી ૧૭ મા શતક સુધીમાં પુરાણો રચાયા છે એમ ગણ્યું છે (જુઓ Preface to Vishnu Purana).

પણ દવે ગુપ્ત રાજ્યોનો સમય ચોથા પાંચમા શતકમાં નિશ્ચિત થઈ ગયો છે અને પુરાણોમાં યવન, શક, હણ્ડ, તુરષ્ક વગેરે જે શબ્દો આવે છે તે કેવળ મુસક્ષમાન વાચક નહિ પણ મુસક્ષમાનો ખેલો આવેલા પરદેશીઓના પણ વાચક છે, એ સર્વમાન્ય થઈ ગયું છે એટલે હાલના પ્રાચ્યવિદ્યાભિજ્ઞો જુદા જુદા પુરાણો વિશે વિસ્સને હરાવેલા સમયને સામાન્ય રીતે ત્રણસો ચારસો વરસ પાછળ દહાડો જોઈએ, એમ કહે છે. (જુઓ માર્કેન્ડેય પુરાણના ઇંગ્રેજ ભાષાંતરનો પારિન્ટરનો ઉપોદ્ધાત) પણ ઉપર દર્શાવ્યું છે તેમ પાછળથી થયેલા મોટા ઉમેરાઓને ન ગણીએ તો પુરાણોક્ત વંશાવળીઓ ઈ. સ. ચોથા શતક આગળ અટકે છે. માટે ઈ. સ. ચોથાથી નવમા દશમા શતક સુધીમાં હાલના મુખ્ય પુરાણો રચાયાં હોવાનો સંભવ સ્પષ્ટ છે, મિ. જોકસને પુરાણોના સમય માટે નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય આપ્યો છે. વૈદિક તથા ઇ. સ. પૂર્વે જીવન શતક સુધીના સાહિત્યમાં જે પુરાણ માટે ઉલ્લેખો મળે છે અને જેમાંથી હાલનાં પુરાણોએ કેટલુંક વસ્તુ લીધું છે. તે ગૂણપુરાણ મેગસ્થેનીસે જોયું હોવું જોઈએ માટે તે ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા શતક પછી રચાયું નથી.

અને હાલનાં પુરાણોનો ત્રીયો ભાગ ઈ. સ. છઠા સતકમાં રચાયેલો હોવાનો સંભવ છે; જો કે કેટલાકમાં પાછળથી ઉમેરા થયા દર્શો.

(જુઓ B. B. R. A. S. Centenary Memorial Volume)

જૂનાં પુરાણો

પુરાણોમાં આગેલી કળિયુગના રાત્રઓની વંશાવળી ઈ. સ. ત્રીસા સતકમાં થઈ ગયેલા રાત્રઓનો ઉલ્લેખ કરે છે, માટે એ ત્રીસા સતક પહેલાં ન રચાયેલાં હોવાં જોઈએ, એ સાદું અનુમાન છે. પણ આ કળિયુગની વંશાવળીઓનું રચાન પુરાણોમાં થઈ નહાતું છે, સાત જ પુરાણોમાં આ વંશાવળી આપેલ છે. અને પુરાણોનું સ્વરૂપ જોતાં આ વંશાવળી પાછળથી ઉમેરાયેલ હોવાનો સંભવ સ્પષ્ટ છે. મનુષ્ય કે બીજા ચોક્કસ પુરાવાઓ ઉપરથી કોઈ પુરાણો ઈ. સ. ત્રીસા સતક પહેલાંનાં હોય તો વંશાવળીઓવાળા પુરાવો ખાસ નડે એવો નથી. અને આવા પુરાવાઓ છે પણ ખરા. બધાં પુરાણો અને મહાભારત, પુરાણ વિશે ઉલ્લેખ કરે છે અને એ ઉલ્લેખો ઉપરથી હાલનાં પુરાણો રચાયા પહેલાં પણ કોઈક જાતનાં પુરાણો હોવાનું સૂચન મળે છે. વળી કવિવર અશ્વઘોષ, ભાસ અને કાલિદાસથી આરંભી શકરાચાર્ય સુધીના અનેક સંસ્કૃત સાહિત્યકારો મહાભારત સાથે પુરાણોનો ઉલ્લેખ કરે છે અને પૌરાણિક કથાઓનો પુષ્કળ ઉપયોગ કરે છે. પુરાણોમાંથી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આવેલા ઉતારાઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો પુરાણોના ઇતિહાસ ઉપર ઘણો પ્રકાર પડે એ દેખીતું છે. આ બાબત ઉપર પૂરવું પડેલું ધ્યાન જુલ્હર સાહેબે ખેંચ્યું હતું અને એ સમર્થ સંસ્કૃત વિદ્વાને ઈ. સ. ૧૮૮૬માં ઈન્ડીઅન એન્ટીક્વેરીમાં એક લેખ લખીને પુરાણોની ગ્રામીનતા ઉપર સારો પ્રકાર નાખ્યો છે. એ લેખમાં અપાયેલા પુરાવાઓ પાછળથી આ દેશના ઇતિહાસ સંશોધકોમાં સામાન્ય રીતે માન્ય રહેલા છે.

ખાસ કરીને આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્રમાંથી શોધી કાઢેલા પૌરાણિક ઉતારા બહુ ઉપયોગી છે, પણ પુરાણોત્તર સંસ્કૃત સાહિત્ય સાથેના પુરાણોનો સંબંધ કાળના વિપરીત ક્રમમાં પાછે પગલે જોવા એ વધારે પ્રકાશક હોવાથી શંકરાચાર્ય (ઈ. સ. ૮૦૦) થી શરૂ કરી આપસ્તમ્બ સુધીનાં પુરાણોનાં ચિહ્નો નીચે ઉતાર્યા છે.

શંકરાચાર્ય અને પુરાણો

બુદ્ધર સાહેબે જે ઉપર કહેલા લેખમાં નોંધ કરી છે કે “બ્રહ્મ-સૂત્રભાષ્યમાં શંકરાચાર્યે સ્મૃતિ નામથી એક શ્લોક ઉતાર્યો છે. જે માર્કંડેય પુરાણમાં હોવાનું છુસેને શોધી કાઢ્યું છે, વળી શંકરાચાર્ય પુરાણનામથી પણ ઉતારા કરે છે અને પુરાણો સાથે શંકરાચાર્યના અન્યોને વધારે મેળવવામાં આવે તો ખીળ ઉતારાઓનું મૂળ મળી આવે ખરું.” (Indian Antiquary 1896)

બુદ્ધર સાહેબની સૂચનાને અનુસરી મેં શંકરાચાર્યનાં બ્રહ્મસૂત્ર-ભાષ્યમાંનાં ઉપનિષદ ખંડારનાં ઉદાહરણો શોધી જોયા તો મોટાં ભાગ ભગવદ્ગીતામાંથી અને કેટલાક મહાભારતમાંથી છે. જોકે કોઈ સંશોધકે મહાભારત કે પુરાણોના ઉતારાઓ મેળવવાનો શ્રમ લીધો નથી. પણ સ્મૃતાવપિ, તથા ચ સ્મૃતિઃ, સ્મરન્તિ ચ, સ્મરન્તિ ચ વ્યાસાદયઃ, અથવા તથા ચ દ્વિપાયમઃ એમ કહીને શંકરાચાર્ય જે શ્લોકો ઉતારે છે તેમાંના ઘણાખરા મહાભારતમાં મળે છે. પણ આવાજ ઉદ્દેશો સાથે ઉતારેલા કેટલાક શ્લોકો પુરાણોમાંથી લીધેલા દેખાય છે, દા. તઃ—

* દાખલા તરીકે.—

સ્તુતૌઃ—

અગત્પ્રતિષ્ઠા દેવર્ષે વૃષિવ્યમ્પુ પ્રલીવર્તે ।

જ્યોતિષ્વાપઃ પ્રલીયન્તે જ્યોતિર્વાયૌ પ્રલોયતે ॥

બ. સૂ. અ. ૨ પા. ૩ સૂ. ૧૪

મ. શાં. મો. અ. ૩૫૭ શ્લો. ૨૧

સ્મૃતિશ્ચ ભવતિ:—

તેષાં યે યાનિ કર્માણિ પ્રાક્સૃષ્ટ્યાં પ્રતિપેદિરે ।

તાન્યેવ તે પ્રપચન્તે સંજ્યમાનાઃ પુનઃ પુનઃ ॥

દિલ્લાદિસ્રે મૃદુકૂરે ધર્માધર્માવૃતાનૃતે ।

તદ્ભાવિતાઃ પ્રપચન્તે સત્માત્તતસ્ય રોચતે ॥

અ. સુ. અ. ૧ પા. ૩ સુ. ૩૦

આ બે શ્લોકો નીચેના ગ્રંથોમાં મળ્યા છે:—

મ. શાં. મો. અ. ૨૩૮ શ્લો. ૮૫, ૮૬

વાયુપુરાણ અ. ૧ શ્લો. ૫૭, ૫૮

વિષ્ણુપુરાણ અ. ૧ અ. ૬ શ્લો. ૬૯, ૭૦

માર્કण્ડેય પુરાણ અ. ૪૮ શ્લો. ૩૯, ૪૦

આ ઉપરાંત પણ બીજા પુરાણોમાં સૃષ્ટિ ત્રસંભમાં મળવાનો સંભવ છે. આગળ આશતાં ઉપશાળ સૂત્રના લાખ્યના અન્તમાં નીચેના શ્લોકો ઉતાર્યા છે:—

સ્મૃતાવપિ:—

વાગધ્યાત્મમિતિ પ્રાહુઃ પ્રાજ્ઞાણસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ।

યત્કવ્યમધિભૂત તુ વર્હસ્તગ્રાધિદેયતમ્ ॥

અ. સુ. અ. ૨ પા. ૪ સુ. ૧૪

મ. શાં. મો. અ. ૧૧૮ શ્લો. ૬

—ઈતિ સ્મર્યંતે:—

માયા તોષા મથા સૃષ્ટ્યા ચન્માં પદ્યસિ નરદ ।

સર્વભૂતગુણ્યુક્ત નેવ માં જ્ઞાતુમર્હસિ ॥

અ. સુ. અ. ૩ પા. ૨ સુ. ૧૮

મ. શાં. મો. અ. ૩૪૭ શ્લો. ૪૬

સ્મૃતિરપિ:—

ઋષીણાં નામધેયાનિ યાથ વેદેષુ દૃષ્ટયઃ ।
 શર્વયન્તે પ્રસૂતાનાં તાન્યેવૈમ્યોદદાત્યજઃ ॥
 યથતુંષ્ટતુલિજ્ઞાનિ નાનારૂપાણિ પર્યયે ।
 દૃશ્યન્તે તાનિ તાન્યેવ સથા માવા બુગાદિષુ ॥
 યથાભિમાનિનો તીતાસ્તુજ્યાસ્તે સાંપ્રતૈરિહ ।
 દેવા દેવૈરતીતૈર્હિ રૂપૈર્નામભિરેવ ચ ॥

આ ત્રયુભાષી ઉપલા એ શ્લોકો નીચેના ત્ર-થોમાં મને
 મળ્યા છે:—

વાયુપુરાણ અ. ૧ શ્લો. ૬૪, ૬૨ .

વિષ્ણુપુરાણ એ. ૧ અ. ૬ શ્લો. ૬૩, ૬૪.

માર્કંડેયપુરાણ અ. ૪૮ શ્લો. ૪૩, ૪૪

મહાભારતના ઉપક્રાંત અધ્યાયમાં ઉપરને મળતા શ્લોકો છે.
 (જુઓ શ્લોક ૯૪ તથા ૧૦૯) પણ એમાં પાઠ ફેર છે. અને
 શંકરાચાર્યનો પાઠ મહાભારતના પાઠ કરતાં વાયુ વગેરે પુરાણોના
 પાઠને અનુસરતો છે.

શંકરાચાર્યે એજ અધ્યાયના એજ પાદના ૨૮ માં સૂત્રના
 બાબમાં નીચેના શ્લોકો ઉતાર્યા છે:—

સ્મૃતિરપિ—

અનાદિનિધના નિન્યા વાગુત્સૃષ્ટા સ્વયંમુવા ।
 આદૌ વેદમયી દિગ્વ્યા યતઃ સર્વા પ્રવૃત્તયઃ ॥
 નામરૂપ ચ ભૂતાનાં કર્મણાં ચ પ્રવર્તનમ્ ।
 વેદશબ્દેભ્ય ઇવાદૌ નિર્મમે સ મહેશ્વરઃ ॥

સર્વેષાં તુ સ નામાનિ કર્માણિ ચ પૃથક્ પૃથક્ ।

વેદશાસ્ત્રેભ્ય એવાદૌ નિર્મમે સ મહેશ્વરઃ ॥

અ. સ્. અ. ૧ શા. ૩ સ્. ૨૮

આ ત્રણમાંથી બીજાને શ્લોક વાયુપુરાણમાં અ. ૧ પ્રલો. ૬૩ મો છે, વિષ્ણુ પુરાણમાં અ. ૧ અ. ૫ પ્રલો. ૬૨ મો છે અને માર્કંડેયમાં અ. ૪૮ શ્લો. ૪૨ મો છે. અને મ. જ્ઞાં. મો. અ. ૨૩૮ માં ૧૪-૧૫ મો છે. આ રીતે વાયુ, વિષ્ણુ, અને માર્કંડેયના એકજ પ્રકરણમાં મળી આવતા પાંચ શ્લોકો શંકરાચાર્યે સ્મૃતિ નામથી ઉતાર્યા છે. આ વચ્ચે શ્લોક (વાયુ. અ. ૬ શ્લો. ૬૩) મનુ-સ્મૃતિમાં (અ. ૧ પ્રલો. ૨૧) પણ મળે છે. અને પહેલા અર્ધે શ્લોક મ. જ્ઞાં. મો. અ. ૨૩૮ પ્રલો. ૧૩ માં છે.

આ પ્રકરણમાં શંકરાચાર્યે મહાભારતમાંથી ઉતારેા નધા કર્યો એ તો સ્પષ્ટ દેખાય છે. x

x ઉદ્દત્ આ પ્રકરણના શ્લોકોના વાયુ, વિષ્ણુ, મહાભારત વિગેરેના પાઠો પરસ્પર મેળવતાં એવું લાગે છે કે આ બધાનું મૂળ અત્યારે વાયુમાં મળે છે. વાયુ અ. ૬ ને મહાભારત સા. પ. અ. ૨૮૮ સાથે સરખાવતા મહાભારતના ૮૪ માં શ્લોકથી આગળના ૯૫ માં સુધીના શ્લોકો વાયુ પુ. ના ૫૬ માંથી ૬૪ સુધીને અનુસરે છે. આમાં મહાભા. ના ૯૧, ૯૨ અને ૯૩ શ્લોકો વાયુમાં કે વિષ્ણુ માર્કંડેયમાં નથી અને વાયુનો ૬૫ મો શ્લોક મહાભા. માં છે ૧૦૬ મો શ્લોક છે. માર્કંડેય અ. ૪૮ ના ૩૬ થી ૪૫ સુધીના ૮ શ્લોકો બરાબર. શબ્દોના થોડા પાઠાવર સાથે વાયુના ૫૩ થી ૬૬ સુધીના શ્લોકોને અનુસરે છે. માત્ર વાયુના વચ્ચે ૬૦, ૬૧ ને ૬૨ શ્લોકો છાડી દીધા છે. અને વિષ્ણુ પુરાણનો તો ૬૫ શ્લોકનો એ આખો અખ્યાય (અ. ૧ અ. ૫) વાયુના અ. ૬ ના ૬૬ સુધીના શ્લોકોને શબ્દોના કેટલાક ફેરફાર સાથે અનુસરે છે. અને આ પ્રસંગના-શ્લોકો ૫૬ થી ૬૪ સુધીના તો વાયુના ૫૬ થી ૬૫ સુધીના શ્લોકોને બરાબર અનુસરે છે. પણ વિષ્ણુએ વાયુના ૬૦, ૬૧ ને ૬૨ શ્લોકો છાડી દીધા છે; જ્યારે ૬૧ મો શ્લોક લગભગ નવો લખેલો છે.

૫૫ શંકરાચાર્યે પુરાણ નામથી કેટલાક ઉતારા હતાં છે:—
સયાદુઃ પૌર્ણિકા:—

અગ્નિન્યા: સ્વદુ યે માયા ન નાન્નર્વેગ યોજયેન્ ।

પ્રકૃતિભ્ય: પરં યપ્ચ તદર્ચિયમ્ મયણમ્ ॥

જ. મુ. જ. ૨ પા. ૧ છ. ૨૮

આ શ્લોક વાયુ પુરાણમાં અ. ૪૪ માં આદ્યેશ શ્લોક છે. માત્ર વાયુમાં ચોથું ૫૯ તદ્વિન્યં ચ પ્રપચ્યતે એ રીતે છે. ૫૫ અર્ધાંશ પુરાણમાં શંકરાચાર્યે ઉતારેલો પાઠ ૧/ મળે છે. આનંદાશ્રમ પાસેની વાયુની અમુક પ્રતિમાં તદ્વિન્યં પ્રમાણ્યતે એમ પાઠાંતર હતું એ તો ખોટું ૧/ છે. તદ્વિન્યં પ્રમાણ્યતે એમ દોષ તો ચાલે, નહિ તો શંકરાચાર્યનો પાઠ ઉત્તમ છે.

ખીન્ને રથજે નીચેનો શ્લોક ભાષ્યકારે ઉતાર્યો છે:—

અનથ સંક્ષેપમિમં શ્રુણુષ્વ નારાયણઃ સર્વમિદં પુણઃ ।

જ સર્ગકાલે ચ કરોતિ સર્ગં સંહારકાલે ચ તદતિમૂયઃ ॥

પુરાણે.

જ. સુ. જ. ૨. પા. ૧ છ. ૧

આ શ્લોક નીચે પ્રમાણે પાઠાંતર સાથે વાયુ પુરાણમાં (જ. ૨ પ્રક્રો. ૨૮૬) મળે છે, ખીળ ૫૬મા નારાયણઃ ને બદલે મદેશ્વરઃ છે અને ચોથામાં ચ તદતિમૂયઃ એ શબ્દોને બદલે પુનરાદયોત શબ્દો છે. વાયુપુરાણ આગળ હતું છે તેમ શેષ મળ્યાતું હોવાથી પ્હેલો ફેરફાર સ્વાભાવિક છે. ખીળ ફેરફારમાં અર્થ એક ૧/ છે, એટલે એ પાઠાંતર મદત્વનું નથી. ૫૫ આ ઉદાહરણ પુરાણોના સમય ઉપર સારો પ્રકાશ નાખે છે. કારણ કે ૨-૧-૧ના ભાષ્યમાં કપિવ્રતનું ખેડન કરતાં શંકરાચાર્ય અદૈત પ્રતિપાદક રૂપિતિ વચનોનાં ઉદાહરણો આપે છે. એમાં ભગવદ્ગીતા, ધર્મસૂત્રો, મનુસ્મૃતિ વગેરે સાથે મહાભારત શાંતિપર્વમાંથી એક ઉતારો આપેલો છે અને

ઈતિપુરાણે એમ કહીને ઉપરનો શ્લોક ઉતારેલો છે. હવે જો ભાગ-
વતનાં અથવા વિષ્ણુપુરાણનાં સ્પષ્ટ બ્રહ્માત્મક્ય પ્રતિપાદક વચ્ચેના
શંકરાચાર્ય પાસે હોત તો ઉપર ઉતાર્યો છે તેવો શાંકર અદ્વૈત મતને
બહુ ઓછો ટેકો આપનારો શ્લોક શા માટે ઉતારત ? એટલી વાત
ખરી છે કે શંકરાચાર્ય બનતાં સુધી પ્રાચીન-અતિ પ્રતિષ્ઠિત ગ્રંથો-
માંથી જ ઉતારા કરે છે. એટલે શંકરાચાર્યના વખતમાં જો વિષ્ણુ-
પુરાણની જૂના અન્ય તરીકે પ્રતિષ્ઠા મનુસ્મૃતિ વગેરે જેટલી ન
બંધાઈ હોય તો ભાષ્યકાર એમાંથી ઉતારો ન કરે એ સંભવિત છે.
ખરી રીતે શંકરાચાર્યે વાસુ શિવાય બીજું કોઈ પુરાણ જોયું હોય
એમ સાબીત થતું નથી, અને શંકરાચાર્ય પાસે પણ વાસુની આપણી
પાસે છે તેથી જુદાં પાઠાતરોવાળાં ગ્રંથ હોવાનો સંભવ છે. અથવા
કોઈ જૂનાં પુરાણોમાંથી શંકરાચાર્યે ઉતારાઓ કર્યા હોય.

વળી શંકરાચાર્યે સ્મૃતિશ્ચ કહીને નીચેનો શ્લોક ઉતાર્યો છે:—
ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्रपन्ते प्रतिसंवरे ।

परस्यान्ते कृतामनः प्रविशन्ति परं पदम् ॥

ब्र. सू. अ. ૪. ૩. ૧૧.

ક આ રીતે જોતા વિષ્ણુ સહસ્રનામ બાધ્ય અને સત્સમુત્પત્તીય બાધ્યમાં
શ્રી શંકરાચાર્યે પદ્યપુરાણમાંથી ઉતારા કર્યા છે તથા પદ્યપુરાણાત્મક વાસુદેવ
સહસ્ર નામ ઉપર શંકરાચાર્યે બાધ્ય કર્યું છે મારે પદ્યપુરાણ શંકરાચાર્ય
જેવાનું છે વગેરે અન્ય સ્તરનાય કાળેના કથનો અંગે ઉતરતા નથી. એ જ રીતે
ઐતર્યોદેય ઉત્તરગીતા બાધ્યમાં પુરાણાનિ વાક્યાદીનિ એ રીતે બધા પુરાણનો
ઉલ્લેખ કર્યો છે એમ કાળે કહે છે. પણ શંકરાચાર્યનાં ઉપનિષદો ગીતા
અને બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરનાં બાધ્યોમાં એક પણ પુરાણનો નામથી નિર્દેશ નથી.
અને એ ઉવાસ છે તે ઉપર દર્શાવ્યા છે એટલે આ ઐતર્યોદેય તથા
શંકરાચાર્યના કહેવાના અન્યો વિષે ચાંકાનું કારણ રહે છે. બીજી રીતે પણ
ઉત્તરગીતા માંદ્રક્ષ્યકારિકાકાર ઐતર્યોદેયની કૃતિ હોવા વિષે અને વિષ્ણુસહસ્ર
નામ બાધ્ય વગેરે અન્યો બાધ્યકાર શંકરાચાર્યની કૃતિઓ હોવા બાબત
વિદ્વાનોને શંકા છે.

આ શ્લોકનો ભાવાર્થ વાયુપુરાણનાં નીચેનાં વંચનોમાં મળે છે:-
મત્તળા સદૃ દેવૈશ્વ સંપ્રાપ્તે પ્રતિમંચરે ।

તપસોન્તે ક્રિયાન્માનો બુદ્ધાવસ્થામનીષિણઃ ॥

અવ્યક્તે સંપ્રલીયન્તે સર્વે તે ક્ષણદર્શિનઃ ।

વાયુ પુ. મ. ૧૦૧ પ્રલો. ૮૫

કુમારિશ્વ અને પુરાણો.

શંકરાચાર્ય (ઈ. સ. ૮૦૦) ખેડાં પચાસેક વર્ષે કુમારિશ્વ
બદ્ધ થઈ ગયા ગણાય છે. એમણે પુરાણને વેદાંગ સમાન પ્રમાણ
રૂપ માનેશ્વ છે, જુઓ:-

પુરાણં માનવો ધર્મઃ સાક્ષો વેદશ્ચિકિત્સિતમ્ ।

इतिहि तुल्यवत् प्रामाण्यकरणम् ।

તંત્ર વાર્તિક પા. ૩૩૭

વળી બીજે ઠેકાણે, શ્રીયુગ પી. વી. કાણેએ બતાવ્યું છે તેમ-
કહે છે કે:-

एषैवेतिहासपुराणयोरप्युपदेशवाक्यानां गतिः । उपाख्यानानि
त्वर्थवादेषु व्याख्यातानि । यत्तु पृथिवीविभागकथनं किञ्चिद्वेदमूलम् ।
वंशानुक्रमणमपि दर्शनरमरणमूलम् । देशकालपरिमाणमप्यनुमान-
पूर्वकम् । भाविकथनमपि वेदमूलम् ।

તંત્ર વાર્તિક પા. ૭૬

ઉપરના વચનમાં કુમારિશ્વ બદ્ધે પુરાણના જે વિષયો ગણાવ્યા
છે તે ઉપરથી રા. કાણે કહે છે તેમ તેણે હાલનાં પુરાણોમાંથી જ
કોઈક જોયા હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. વળી જુદ્ધર સાહેબ,
ઉપર વારંવાર ઉદાહરેલા લેખમાં ‘ પુરાણમાંથી કોઈ ઉતારો તંત્ર
વાર્તિકમાં મળતો નથી ’ એમ કહે છે. પણ રા. કાણેએ નીચેના
શ્લોક તંત્રવાર્તિકમાં ટાકેલો સોધી કાલ્યો છે.

યથર્થાવૃત્તલિङ્ગમાનિ. વગેરે ઉપર શંકરાચાર્યે કરેલા ઉતારા રૂંદો જોયેલા શ્લોક તંત્રવાર્તિકમાં મળે છે (પા. ૧૨૬). આ શ્લોક વિષ્ણુ પુરાણ (૧. ૫. ૬૪) અને માર્કંડેય પુરાણ (૪૮, ૪૪) માં છે એમ શ. કાણે કહે છે. (J. B. B. R. A. Society 1925 April p. 102 n. 37) પણ આપણે ઉપર જોયું છે તેમ આ શ્લોક વાસુ પુરાણમાંથી મળે છે. આ ઉપરાંત “કુમારિલે પુરાણો મેરને સ્વર્ગ કહે છે તથા કસિયુગમાં બૌદ્ધો અને બીજા પાખંડીઓ ધર્મ-વ્યુત્ક્રમ કરી દેશે એમ કહે છે, એ રીતે કહ્યું છે. (જુઓ કાણેનો ઉપર કહેલા લેખ પા. ૧૦૨) આ રીતે કુમારિલેને પુરાણોની ખખર હતી એમ સિદ્ધ થાય છે; પણ ક્યા પુરાણોની એ નજી કહી શકાતું નથી.

બાણ કવિ અને પુરાણો

શુક્લર સાહેબ કહે છે કે “સાતમા સતતના સંસ્કૃત લેખકોમાં ખાસ કરીને બાણ બદે વારંવાર પુરાણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી આ મહાકવિએ માર્કંડેય પુરાણનાં દેવીમાહાત્મ્યની કથા પોતાના ચંદી-સતકમાં ગુંથી છે અને બીજા પણ અનેક પૌરાણિક કથાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે; અને દર્પચરિતમાં પોતાનો પુસ્તકવાચક પવનપ્રોક્ત પુરાણ વાંચતો હતો એમ લખ્યું છે. આ પવનપ્રોક્ત પુરાણ તે વાયુપુરાણ જ હોતું જોઈએ.

બાણે અને તેના પુત્રે દાદબરીમાં જે પૌરાણિક ઉલ્લેખો કર્યા છે તે ‘બધાં તો એક ખાસ નિબંધની અધિક્ષા રાખે છે.”

શુક્લર સાહેબની આ સૂચના યથાર્થ લાગવાથી મેં દાદબરી અને દર્પચરિત જોયાં. દાદબરીમાં, મહાભારત, રામાયણ, બૃહત્કથા, દરિવંશ અને પુરાણનાં નામ મળે છે.

મહાભારતપુરાણરામાયણાનુરાગિણાં વૃહત્કથાકુશલેન ।

કા. પા. ૧૦૬

હરિવંશકથેચાનેકચાલ્મ્કીઢારમણીયા ॥

કા. પા. ૧૦૭

મદાભારત, રામાયણનું ઇ. સ. ૬૦૦ થી પ્રાચીનપણું તે બીજા પુરાણો ઉપરથી સિદ્ધ છે. પણ ગૃહ્યસૂત્ર અને દરિવંશના નામ બાળે લખ્યાં છે એ ઉપરથી એ બે મન્થો ઇ. સ. ૬૦૦ પ્દેશના હરે છે. દરિવંશમાંથી બાળુના વૃદ્ધ સમકાલીન મુખંધુએ પુષ્કરપ્રાદુર્ભાવટતાં લીધો છે એમ વર્ગો પદ્ધતિ ઔદિમચંદ્ર ચંદ્રાપા-ધ્યાયે એમના કૃષ્ણચરિત્રમાં નોંધ્યું છે.

પુરાણનો ઉપરના વચનમાં સામાન્ય ઉલ્લેખ બાળે કયો છે પણ એ ઉપરથી ક્યાં ક્યાં પુરાણો બાળુના વખતમાં વિદ્યમાન હતાં એ નક્કી થતું નથી. વાયુપુરાણનું હર્ણચરિત્રમાં નામ લીધું છે એટલે એ વિશે શંકા નથી રહેતી. વળી સદ્ગન કાળે સિવાય બીજા કોઇનું ધ્યાન એસાનું નથી પણ કાદંબરીમાં પુરાણે વાયુમલ્લવિત્ત્વ્. કા. પા. ૮૪ એ રીતે સ્પષ્ટ વાયુ પુરાણનો ઉલ્લેખ છે. આ રીતે બાળુ કવિને પુરાણોમાં વાયુપુરાણ બહુ પરિચિત હોય એમ જણાય છે. આ ઉપરાંત બાળે કરેલા ઉલ્લેખો ઉપરથી ક્યાં ક્યાં પુરાણોનો તેણે આધાર લીધો છે એ વિશે તકો થયા છે.

૩. ફુદ્દરે (Führer) કહ્યું છે કે “બાળે જ્યારે હર્ણચરિત્ર લખ્યું ત્યારે એની પાસે નીચેના મંદૂત મન્થો હોવા જોઈએ. રામાયણ, મદાભારત, દરિવંશ, વાયુપુરાણ, અગ્નિપુરાણ, ભાગવત-પુરાણ અને માર્કંડેય પુરાણ.”

૨. The Sanskrit literature which Bāna has had before him when writing his life of Harshavardhana, consists in the Rāmāyaṇa, Mahābhārāt, Harivansha, Vāyupurāṇa, Agnipurāṇa, Bhāgavatapurāṇa, and Mārkaṇḍeyapurāṇa which fact I shall prove fully in my edition of the text.”—Proceedings of the International Congress of Orientalists

આ માન્યતા માટે ડૉ. ફુદ્દર હર્વયરિસ્ટની આશ્ચર્યમાં પુરાવાઓ આપવાના હતા પણ આપી શક્યા નથી એટલે ડૉ. વિન્સેટ રિમથ, ડૉ. ફુદ્દરની માન્યતાએ આ વચનનો પુરાવો રજૂ કરે છે.^૩ મતલબ કે બુદ્ધરની મૂચના પ્રમાણે કોઈએ હજી સુધી બાણના પૌરાણિક ઉલ્લેખોનો અભ્યાસ કરેલો ન હોવાથી બાણના ફટલાક ઉલ્લેખો નીચે સવિસ્તર ઉતાર્યા છે:—

અસુરગૃહીતામૃતાપહરણકૃતકપટપટ્ટવિલાસિનીવેપસ્ય

દયામત્તયા ભગવતો હરેરિવાનુકૃર્જતામ્

લા. પા. ૨૨

આ ફટલામાં બાણે સમુદ્રમંથન વખતે ભગવાન હરિએ અસુરોને હેતરવા માટે ગોહિની રૂપ લીધાનો ઉલ્લેખ છે. હવે સમુદ્ર-મંથનની કથા મહાભારતમાં, રામાયણમાં, હરિવંશમાં અને ઘણાં પુરાણોમાં મળે છે અને બધે એકરૂપમાં નથી મળતી. હરિવંશમાં બીજા કરતા જરા જુદે રૂપે આ કથા છે, માટે પહેલાં એ જોઈએ:—

“એક વખત વસંત ઋતુમાં અંધમાનના શિખરોમાં દેવોને પુષ્પની, સુગંધથી એટલો મદ ચડ્યો કે એ આનંદમાં દેવોએ વિચાર કર્યો કે જો કુલમાં આટલું વીર્ય છે તો પાણીમાંની ઔષધિઓનું મંદર પર્વતવડે મંથન કરીએ તો કેટલું વીર્ય મળે ? આ રીતે વિચાર કરીને પર્વતને ઉપાડવાનો યત્ન કરવા માંડ્યો, પણ પર્વત ઉપાડી ન શક્યા ત્યારે બ્રહ્માએ અશરીરી વાણીથી કહ્યું કે “બધા દેવો, યક્ષો, ગંધર્વો સાથે મળીને તમે (દેવો) પ્રયત્ન કરો તો અમૃત માટે

૩. ડૉ. વિન્સેટ રિમથ કહે છે :—“Dr Fuhrer believed that he could prove the use by Bāṇa of the Agni, Bhāgavata and Mārkaṇḍeya Purāṇa as well as the Vāyu.” The Early History of India (Third edition) p. 22.

પર્વત ઉપડે," પછી પર્વત હિપ્પાઠીને મુરોએ અને અમુરોએ કાં
સમુદ્રનું મંદર પર્વતવડે વામુકિનું નેતરૂં કરીને દગ્ગરો વેરો મુધી
ઓપધિઓ સાથે મંથન કર્યું; ત્યારે એમાંથી શુદ્ધ અમૃત નીકળ્યું તે
સોભથી અને ક્રોધથી અમુરો લઈ ગયા. પછી દેવો તે લેવા તૈયાર
થયા અને રાદુને કહ્યું. પછી દરિએ લડાઈમાં રાદુનું માથું કાપી
નાખ્યું અને ઈંદના દાયમાથી તે અમૃતને પૃથ્વીએ જાતે લઈ લીધું"
(દરિવંશ ૩ અ. ૩૦). આ કુટિન જેવી લાગતી કથામાં ભગ-
વાને મોહિની રૂપ લીધાની વાત જ નથી. વાયુપુરાણમાં શંકરે મંથન
કરતા નીકળેલું ઝેર પીધાની વાત છે પણ વિષ્ણુએ સ્ત્રીરૂપ લીધાની
વાત નથી. બાળે ઉપરના વચનમાં કહ્યું છે તેમ વિષ્ણુ ભગવાને
સ્ત્રીરૂપ લઈને અમુરોને છેતરીને દેવોને અમૃત પામ્યાની કથા
ભાગવતમાં છે પણ બાળે ભાગવતમાંથી એ કથા લીધી છે એમ
કહેવું મુશ્કેલ છે. કારણ કે વિષ્ણુપુરાણમાં કુંકામાં પણ આ દખાવત
તો (જુઓ વિષ્ણુપુરાણ, અંશ ૧ અ. ૯ શ્લો. ૧૦૬, ૧૦૭).

પણ મત્સ્યપુરાણમાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક છે:—

તતો નારાયણો માયામારિધતો મોહિની પ્રમુઃ ।

સ્ત્રીરૂપમતુલં કૃત્વા દાનવાનભિસંસૃતઃ ॥

મત્સ્ય અ. ૨૫૨ શ્લો. ૮

મત્સ્યે આ કથા બીજેથી લઈને કુંકામાં કહી છે એમ આ
વચન ઉપરથી દેખાય છે.

રામાયણમાં પણ સમુદ્રમંથનની કથા છે. રામાયણમાં કહ્યું છે કે:—

एकतोऽभ्यागमन्सर्वे ह्यसुरा राक्षसैः सह ।

युद्धमासीन्महाघोरं वीर त्रैलोक्यमोहनम् ॥

यदा क्षयं गत सर्वं तदा विष्णुर्मेहाबलः ।

अमृतं सोऽहरत् तूर्णं मायामास्याय मोहिनीम् ॥

રામાયણ યા. .કાં. .સર્ગ ૪૬ શ્લો. ૪૮, ૪૯

રામાયણના આ વચનમાં વિષ્ણુએ માયાથી અમૃત કર્યાની
 ॥૧૮॥ છે પણ સ્ત્રીવેષ ધારણ કર્યાની વાત નથી; મત્સ્યે રામાયણમાંથી
 પ્રાચીનમાસ્યાય મોહિની સખદે લીધા જણાય છે. અને સ્ત્રીવેષની
 રાત વધારે કહી છે એટલે મત્સ્યનું વચન રામાયણ પછીનું છે.
 પણ બાણે માત્ર રામાયણ ઉપરથી ઉપરનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો એ
 દેખીતું છે. રામાયણની પેઠે મહાભારતમાં પણ આ કથા છે.

પતત્યદ્મુત્તં દદ્વા દાનવાનાં સમુત્થિતઃ ।

અમૃતાર્થે મહાન્નાદો મમેદમિત્તિ જલ્પતામ્ ॥

તતો નારાયણો માયાં મોહિનીં સમુપાશ્રિતઃ ।

સ્ત્રીરૂપમદ્મુત્તં કૃત્વા દાનવાનમિર્સંશ્રિતઃ ॥

તતસ્તદ્મૃતં તસ્યૈ દદુસ્તે મૃદ્ધચેતસઃ ।

મ. આ. અ. ૧૮ શ્લો. ૬૪, ૫૬

મહાભારતના આ શ્લોકો પણ રામાયણ પછીના છે અને
 મત્સ્યના તથા મહાભારતના વચનમાં એક જ અર્થ છે. એટલે બાણે
 મહાભારતમાં આ કથા વાંચી હોય એ દેખીતું છે પણ મહાભારત અને
 મત્સ્ય બેયમાં કોઈ ત્રીજા મૂળમાંથી ઉતારો હોવાનો સંભવ છે. મહા-
 ભારતના આ ભાગમાં પુરાણોમાંથી બધા ઉતારા છે એ પ્રસિદ્ધ છે. હવે
 વિષ્ણુપુરાણ કંઈક મહાભારતમાં આ કથા વધારે વિગતથી અને
 વિસ્તારથી છે અને અમુદ્ગમ્યનની કથામાં ધીમે ધીમે વધારો થતો
 ગયો છે. બાણે અમુરોએ લઈ લીધેલા અમૃતને પાણું લેવા માટે
 વિષ્ણુએ સ્ત્રીવેષ લીધાની વાત કરે છે. મહાભારતોક્ત કથામાં
 અમુરોએ અમૃત લઈ લીધાનું સ્પષ્ટ કહ્યું નથી પણ વિષ્ણુપુરાણમાં
 સ્પષ્ટ કહ્યું છે. (જુઓ ઈ. ૧ અ. ૧ શ્લો. ૧૦૬.)

ને કે મહાભારતમાં એ અમુરોએ અમૃત સ્ત્રીરૂપ વિષ્ણુને
 આપી દીધું એમ તો છે જ.

આ બધા ઉપરથી અને તો એમ લાગે છે કે દક્ષિણ, રામા-
 યણ, મહાભારત-આદિર્વ, મત્સ્ય, વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત એ રીતે

ક્રમે ક્રમે સમુદ્રમંથનની કથામાં વધારો થતો ગયો છે અને બાળે વિષ્ણુના કે એના કોઈ મૂળના આધારે ઉપર આપેલું વચન લખ્યું છે. રાદુનું માયું કાપી નાખ્યાની કથા વિષ્ણુપુરાણમાં નથી અને મત્સ્ય-પુરાણમાં, મહાભારતમાં તથા દરિવંશમાં છે, એટલે વિષ્ણુપુરાણે હુંકું કરતાં ધણી વાતો છોટી દીધી છે (જુઓ મ. અ-૪-૧૯).

હિરણ્યાશ્વદાનવમિવ મહાવગહદંટ્ટાવિભિન્નવશ્નઃસ્થભમ્ ।

કા. ૧૪-૧૫

વરાહ-અવતારે હિરણ્યાશ્વને માર્યાની વાત ભાગવતમાં છે, પણ વિષ્ણુપુરાણમાં કે મહાભારત સંસારપર્વમાં નથી. પણ ભાગવતકારે દરિવંશ (૩-અ-૧૩૯) માંથી લીધેલી લાગે છે. વાયુપુરાણ (અ-૯૭) માં પણ હુંકામાં વરાહે હિરણ્યાશ્વને માર્યાનો ઉલ્લેખ છે.

ઉન્મદહૃદિહલાકર્પણમયપલાયિતામિવ કાલિન્દીમ્ ।

કા. પા. ૨૨

બક્ષલદે યમુનાને બિંધ્યાની આ કથા ભાગવત, વિષ્ણુ અને દરિવંશમાં છે. બાળે દરિવંશનું નામ લખ્યું જ છે ■ એટલે આનું મૂળ દરિવંશ હોવાનો સંભવ છે (જુઓ હરિ ૨ અ-૬૬).

કૈશ્વિત્કૃષ્ણચરિતમિવ દર્શયાન્નઃ સમુત્થાતવિધૃતગજદન્તૈઃ ।

કા. પા. ૧૪

કૃષ્ણે કુવલયાપીઃ હાથીને મારીને એના શંતો ઉખેટી ભતે હાથમાં ધારણ કર્યાની વાત ભાગવતમાં, વિષ્ણુમાં અને દરિવંશમાં છે એટલે અદિ પણ મૂળ દરિવંશ જ લાગે છે. (જુઓ હરિ ૨ અ. ૨૯, ૩૦)

મધુરોપવનમિવ વલ્લવલીટ્ઠદર્પિતધેનુકમ્ ।

કા. પા. ૮૩

જુઓ હરિ. ૨ અ-૧૩

ઉપાનિરુદ્ધસમાગમમિવ ત્રિત્રલેસ્યાદર્શિતવિચિત્રસકલત્રિભુવનાકારમ્ ।

કા. પા. ૧૦૫

આ આખાદરણી કથાના પ્રસંગનું મૂળ પણ દરિવંશમાં લાગે છે (જુઓ હરિ ૨ અ-૧૧૮).

પુરાણમિવ વિભાગાવસ્થિતસકલભુવનકોશમ્ ।

કા. પા. ૧૮૪

ભુવનકોશનું વર્ણન ધણાખરાં પુરાણોમાં હોય છે એટલે આ વચન ઉપરથી કોઈ એક પુરાણુ વિશે ચોક્કસ કહેવાય નહિ. પણ વાલ્મીકી ભુવનવિન્યાસ શાસ્ત્ર છે, અને માર્કન્ડેયમાં અને મત્સ્યમાં ભુવનકોષવર્ણન એમ શાસ્ત્ર છે.

કૃષ્ણબાલચરિતમિવ સટકદમ્બશાસ્ત્રાધિરૂઢહરિકૃતજલપ્રપાતક્રીડમ્ ।

કા. પા. ૨૪૭

જુઓ હરિ ૨ અ-૧૧

કંતલમિવ મધુકરકુલોપગીચમાનકુવલયાપીડમ્ ।

કા. પા. ૨૪૮

જુઓ હરિ-૨ અ-૧૧

ઝઝયિન્યાં ચ સંદીપનિદિજતનયનન્તકપુરાદપહૃત્ય

ત્રિભુવનવન્દિતચરણઃ સ યવાનીતવાન્ ।

કા. ૪ પા. ૩૪૨

દુકામાં કૃષ્ણકથા સંબંધી બાણે ઉપર પ્રમાણે ધણા ઉલ્લેખો કર્યા છે પણ બંધાનું મૂળ દરિવંશમાં મળે છે. દરિવંશમાં ન હોય

૪ માદલરીની નિર્ણયસાગરમાં ૧૮૬૭ માં છપાયેલ કાશીનાથ પાંડુરંગ પરબવાળી આજ્ઞાતિનાં પાના એવા છે.

અને દુર્વાચરિનની ૧૮૬૭ માં નિ. પ્રે. માં છપાયેલ કાશીનાથ પાંડુરંગ પરબે સંશોધિત આજ્ઞાતિને ઉપયોગ કર્યો છે.

અને વિપ્લુમાં કે ભાગવતમાં જ દોષ એવી કોઈ વાતને ઉત્તેજ બાળે કરેલો મને મળ્યો નથી. આ ઉપરાંત ચક્ર રાક્ષસમિથ મૃદોતૈકચક્રમ્ (વા-પા-૩૪) જેવી ઘણી કથાઓ વિશે બાળે મદાભારતમાંથી ઉત્તેજો કર્યો છે. પણ મદાભારત વિશે સંકાનું કારણ ન દોષાથી વિસ્તારમળે લીધે મદાભારતની કથાઓનાં સૂચનો જુદા તારવ્યા નથી. ઉપર સમુદ્રમંથનના પ્રસંગમાં વિપ્લુપુરાણ બાળે જાણીતું દોષાનો સંભવ દર્શાવ્યો છે. પણ પ્રહાદ્યચરિત્ર, દ્રુવચરિત્ર વગેરે વિપ્લુમાં જ જે પહેલી વાર મળે છે એવી કોઈ કથાનું બાળે સૂચન કર્યું નથી એ ઉપરથી તો મદાભારત અને વિપ્લુ બન્નેના મૂળ રૂપ કોઈ ત્રીજું પુરાણ બાળેના વખતમાં દોષ અને એમાંથી વિપ્લુએ સંક્રેપમા ઉતારે કર્યો દોષ અને મદાભારતે વિસ્તારથી ઉતારે કર્યો દોષ એવો સંભવ વધારે લાગે છે.

હર્ષચરિતમાં કાદંબરીથી જુદી જાતના પૌરાણિક ઉત્તેજો મળે છે.—

નાસ્ય હરેરિત્વ વૃષવિરોધીનિ વાલચરિતાનિ ।

હર્ષ ચ. પા. ૭૭

જુઓ હરિ-૨ અ-૨૧

દ્વિજાનાં રાજા ગુરુદારમહાનમકાર્પાત્ । હર્ષ ચ.

પા. ૮૭

આ કથા ઘણાં પુરાણોમાં છે. પણ બાળે વાયુનું નામ લખ્યું છે એટલે વાયુ જે એનું મૂળ દોષ તો બીજું પુરાણ મૂળ માનવાનું કારણ રહેતું નથી. અને વાયુપુરાણમાં મળે છે (જુઓ. વાયુ-અ ૧૦-પ્રલો. ૨૮, ૨૯).

પુરુરવા ત્રાક્ષણઘનતૃષ્ણયા દયિતેનાયુષા વ્યયુજ્યત । હર્ષ ચ.

પા. ૮૭

આ કથાનું મૂળ મહાભારતમાં (જુઓ આ-અ-૬૧ શ્લો. ૨૪, ૨૬) અને વાયુપુરાણમાં છે (વાયુ-અ-૨ શ્લો. ૨૦ થી ૨૩) નહુપઃ પરકલત્રામિલાપી મહામુજંગ અસીત્ ।

આ કથા મહાભારતમાં છે (જુઓ ડ. અ. ૧૧, ઘ-અ-૧૮૧) મયાતિરાહિતત્રાહણીપાણિમ્રહ્ણઃ પપાત ।

આ મુચ્ચન મહાભારતની કથાનું છે (મ-મા-અ-૮૨) . માંધાતા માર્ગવ્યસનેન સપુત્રપૌત્રો રસાતલમગાત્ ।

પા. ૮૮

સુધુમ્નઃ હીમય પવાસીત્ ।

એવન.

આ મુચ્ચનની મૂળ કથા વાયુ વગેરે ધણાખરાં પુરાણોમાં છે (જુઓ વાયુ-અ-૮૬ શ્લો ૧૬) .

સૌમકત્ય પ્રહ્યતા જન્તુવધનિર્ઘ્નતા ।

એવન.

આ કથા મહાભારતમાં છે (મ-અ-અ-૧૨૮, ૧૨૧) . પુરુકુત્સઃ કુત્સિતં કર્મ તપસ્યન્નપિ મેકલકન્યકાયામકરોત્ ।

એવન.

આ મુચ્ચન પુરુકુત્સની સ્ત્રી નર્મદા હતી એટલા પૂરતું જ હોય તો એટલી વાત પુરાણોમાં છે જ (જુઓ વાયુ પુ. અ. ૮૮ શ્લો. ૭૪) કુવલયાશ્વો મુજંગલોકપરિપ્રહાદશ્વતરકન્યામપિ ન પરિજહાર ।

એવન.

આ મુચ્ચનનું મૂળ માર્કંડેય પુરાણમાં જ અને મળ્યું છે (જુઓ અ-૨૪) .

પૃથુઃ પ્રથમપુરુષકઃ પરિભૂતવાન્પૃથિવીમ્ ।

એવન.

આ કથા ધળાં પુરાણોમાં છે (જુઓ વાયુ અ-૬૨). પણ
 પૃથુચરિત્રનો અં-ચત્ર-હાઈબરીમાં એક રથજે-બાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે
 ત્યાં પણ વાયુપુરાણના જ સંદેશનો અનુવાદ કર્યો જણાય છે. જુઓ:-
 વૈન્ય इव चापकोटिसमुत्सारितारातिकुलचलो

વા. પા. ૬

આ પ્રસંગના વર્ણનમાં વાયુમાં નીચેના શબ્દો છે:-
 तत उत्सारयामास शिञ्जान्द्रानि सर्वशः ।

ધનુષ્કોટ્યા સતો વૈન્યસ્તેન શૈલા વિવર્ધિતાઃ ॥

વાયુ અ. ૬૨ શ્લો. ૧૬૧

મત્સ્યપુરાણમાં નીચેના શબ્દો છે:-

धनुष्यकोट्या च शैलेन्द्रानुसार्य च महाबलः ।

મત્સ્ય. અ. ૧૦ શ્લો. ૩૧

હાઈબરીકારે વાયુમાંથી શબ્દો લીધા છે અને મત્સ્યે વાયુના
 શબ્દોનો જ સંક્ષેપ કર્યો છે એ ઉપરના ઉતારા સરખાવતા અપ્પ
 દેખાય છે.

नृगस्य कृकलासभावे वर्णसंकरः समदृश्यत ।^૫

મ. અનુ. પર્વ-અ. ૧૦૫ વા. રામાયણ-ઉ-કા-અ ૫૩

भागवत ૧૦ અ. ૬૪

सौदासेन न रक्षिता पर्याकुलीकृता क्षितिः ।

દર્પચ. પા. ૭૮

૫. નૃગ કૃકલાસ મહા અચળી કથા સામવતના દસમ રૂઢમાં ॥ એ ઉપ-
 રથી જ કુદૂરે બાણે સામવત જ્યેષ્ઠ દર્પ એમ માન્યું હોય તો એ વાત ટકતી
 નથી; કારણ કે મ-અનુ પર્વમાં તથા વાલ્મીકિના રામાયણ (ડ. ૬૩) માં
 એ કથા છે. અને બાણે એ બે શ્રેયે જોશ દના એ ચોક્કસ ॥ એટલે બાણે
 મત્સ્યપુરાણના રામાયણિક કથાનું સૂચન કર્યું હોય એ જ સ્પષ્ટિત છે.

આ સૂચનનું મૂળ મહાભારતમાં છે (મ. આ. અ. ૧૯૨, ૧૯૩).
નલમયશાક્ષહૃદયં કલિરમિભૂતવાન્ ।

હર્ષેચ. પા. ૮૮

નક્ષાખ્યાન મહાભારતનું પ્રસિદ્ધ આખ્યાન છે (વ. અ. ૫૬).
સંવરણો મિત્રદુહિતરિ વિકલવતામગાત્

એજન.

સંવરણનું આખ્યાન મહાભારતમાં છે (મ. આ. અ. ૬૩)
વશરથ હૃષ્ટરામોન્માદેન મૃત્યુમવાપ

એજન.

રામાયણ

કાર્તવીર્યો ગોત્રાસળાતિપીડનેન નિધનમયાસીત્

એજન.

કાર્તવીર્યની કથા મહાભારતમાં છે (મ. અ-૧૨૭).

એજન.

મરુત્ત દૃષ્ટવહુસુવર્ણકોઽપિ દેવદ્વિજબહુમતો ન ધમ્ભૃવ ।

એજન (મ. આશ્વ. અ-૧)

શંતનુરતિવ્યસનાદેફાક્રો વિયુક્તો વાહિન્યા વિષિને વિલ્લાપ ।

એજન. (મ-આ-અ. ૨૦૬)

પાણ્ડુર્ધનમધ્યગતો મત્સ્ય દ્વિ મદનરસાવિષ્ટઃપ્રાણાન્મુમોચ ।

એજન. (મ-આ-અ ૧૩૪)

યુધિષ્ઠિરો ગુરુમયવિષ્ણુહૃદયઃ સમરગિરક્ષિ સન્યમુસૃષ્ટવાન્ ।

એજન. મ-દ્રોણ અ. ૧૮૬

પૃથુના ગૌરિયં કૃતેતિ યઃ સ્પર્ધમાન દ્વિ મહ્યો મહિર્યો ચકાર ।

એજન પા. ૧૦૦

આ કથા પુરાણોમાં છે (શુઓ. ધ્યાયુ-અ-૫૨ પ્રલો. ૧૫૧).

શ્વેતગંગાવર્તપાણ્ડુરં પદમિવ ત્રિમુવનવન્દનીયં ત્રિવિક્રમસ્ય ।

એજન પા. ૨૧૬

આ રીતે વામનના ચરણકમળમાંથી ગંગાજી નીકળ્યાનું કાવિ-
દામ પણ કહે છે:—

યથૈવ સ્થાપ્યતે ગંગા પાદેન પરમેશ્વરિનઃ

કુ. સં ૬, ૭૨

વાયુપુરાણમાં ગંગાવતરણની કથા હંકામાં છે (જુઓ અ. ૪૭). ત્યાં ગંગાને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મોમપાદમાંથી નીકળેલી કહી છે:—
સોમપાદપ્રસૂતા સા સત્ત્વા પ્રતિપચતે ।

વાયુ અ. ૪૭ શ્લોકો-૨૬

રામાયણમાં જે ગંગાવતરણની કથા છે તે વાયુ પુરાણને મળતી છે. હરિવંશ (૩. અ. -૧૭ શ્લોકો. ૨૨ થી ૨૫) માં વાયુના ઉપમા વચ-
નનો જુદો રીતે અનુવાદ છે. આ વામનાવતારના પદકમળમાંથી ગંગા
નીકળ્યાની વાત પહેલી વૈષ્ણવોએ ચક્રાવી હશે. હવે વૈષ્ણવોનું
આત્મારે જે જીનું સાહિત્ય આપણી પાસે છે તેમાંથી હરિવંશમાં આ
વાત નથી (જુઓ હરિ. ૩. અ. ૭૧-૭૨), પણ મહાભારત
સભા પર્વમાં (અ. સભા. -અ-૪૬-શ્લોકો-૨૨) તથા વિષ્ણુપુરાણમાં
મળે છે. વિષ્ણુપુરાણમાં વિષ્ણુના ચરણકમળના અંશકમાંથી ગંગાને
નીકળેલી કહી છે (જુઓ અ. ૪-અ. ૪-શ્લોકો, ૧૬). બાણ અને
કાશિદાસે હરિવંશથી જુદા, વિષ્ણુપુરાણના અને મહાભારતના પ્રક્ષિપ્ત
વૈષ્ણવ ભાગોના મૂળરૂપ વૈષ્ણવ પુરાણમાંથી આ ઉક્તિઓ લીધી
જણાવે છે.

પુરા ચરાહસંપર્કસંમૂતગર્ભયા મગવત્યા મુવા નરકો નામ સુનુરસા-
વિ રસાતલે ।

હર્ષચ પા. ૨૧૬

હરિવંશ (૨ અ-૬૩) માં તથા વિષ્ણુપુરાણ (અ. ૫. અ. -
૨૧) માં આ કથાનું મૂળ છે.

બાણના વર્ણનોમાં કથાઓનાં એટલાં બધાં સૂચને સમવિ-
ષય છે.

. અધાં ઉતારતાં તો એક પુસ્તક થાય. પણ મોટે ભાગે મહાભારત, રામાયણ અને જૈનકથાનાં પાત્રો અને આખ્યાનોના સૂચનો ધણું કે. એ અધાં ઉતારવાથી કાંઈ ફળ નથી. પુરાણોના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ નાખે એવા ઉદ્દેશો શોધતાં મહાભારત, રામાયણમાંથી ન હોય એવા ઉદ્દેશો હરિવંશમાંથી કે વાલ્મીકીપુરાણમાંથી છે. આ પાંચેમાં જેનું મૂળ ન મળે એવા ઉદ્દેશો શોધી નેયા પણ ભાગ્યે જ મળે છે. ઉપર એક ઉદ્દેશનું મૂળ માર્કડેય પુરાણમાં મળે છે એ નોંધ્યું છે. આ ઉપરાંત બાણ કવિ જાતે શિવભક્ત છે અને અનેક શૈવ કથાઓના ઉદ્દેશો કરે છે. આ બધી કથાઓ વાલ્મીકીપુરાણમાં મળતી નથી, માટે શૈવ કથાઓનું જુદું સાહિત્ય એ કાળે હોવું જોઈએ, જેનો સંગ્રહ ર્કંદપુરાણ વગેરેમાં થયો છે. વળી બાણ શૈવ હોવા છતાં વૈષ્ણવ કથાઓના અનેક ઉદ્દેશો કરે છે. બાણને કૃષ્ણચરિત્ર સારી પેઠે જાણીતું છે. પણ કૃષ્ણચરિત્ર સંબંધી બાણના ઉદ્દેશોમાં એકેય એવો નથી કે જેનું મૂળ હરિવંશમાં ન હોય પણ વિષ્ણુમાં કે ભાગવતમાં હોય. બાણ અવતારોનાં સૂચનો પણ કરે છે. કૃષ્ણાવતાર ઉપરાંત વરાહ, વામન અને વૃસિહ અવતારનાં વખતે સૂચનો મળે છે. આ ત્રણેય અવતારો ગ્રામ કાળમાં અતિ લોકપ્રિય હતા એ એ સમયના ઉત્કૃષ્ટ લેખો અને અવશેષો ઉપરથી જણાય છે. હરિવંશમાં ભવિષ્યપર્વમાં આ ત્રણેય અવતારોની કથા વિસ્તારથી છે. આ અવતારોની કથાઓ મહાભારતમાં ચેપાછળથી દાખલ થયેલ છે. અને મહાભારત તથા હરિવંશ આ કથાઓ પુરાણમાંથી લીધેલી હોવાનું કહે છે.

મહાભારત અને હરિવંશમાં પુરાણે, પુરાણેષુ, એ રીતે બહુવચન વાપર્યું છે માટે વરાહ, વામન વગેરે અવતારોનાં જુદાં જુદાં પુરાણો દત્તાં એમ માનવું કે એક જ વૈષ્ણવ પુરાણ હશે. એમ માનવું? દાક્ષનું વિષ્ણુપુરાણ હરિવંશ પછીનું છે, એમાં હરિવંશ કરતાં કથાઓ ટુંકામાં છે, અને ભક્તિનું તત્ત્વ ધણું વધારે

છે. વિષ્ણુપુરાણના, દરિવંશના અને મદાલારતમાં પાઠળથી ઉમેરાયેલા અધ્યાયોના મૂળ રૂપ વૈષ્ણવ પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી સમુદ્રમંથન વખતે વિષ્ણુએ સ્ત્રીવેષ લીધાની તથા એવી બીજી કથાઓ બાજે લીધી છે એમ મને લાગે છે. દર્પચરિતમાં બાણ પોતે જ લાગવતો, પૌરાણિકો અને પાંચત્રત્રિકોનો ઉલ્લેખ કરે છે (પા. ૨૩૬-૨૩૭), અને કાદંબરીમાં પાશુપતોનો ઉલ્લેખ છે. મતલબ કે બાણના વખતમાં વાસુપુરાણ જેવા પુરાણો ઉપરાત વૈષ્ણવોનું તથા શૈવોનું પૌરાણિક સાહિત્ય હતું એમા શંકા નથી.

વરાહમિહિર અને પુરાણો.

બુદ્ધર સાહેબે ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં કહેલું કે “ હમણાં તો મને લાગે છે કે, પુરાણોનો ઇતિહાસ ઈ. સ. ૬૦૦ થી આગળ લઘુ જઈ શકાય એમ નથી એટલે કે ઈ. સ. ૬૦૦ થી જૂના કાળમાં પુરાણોના સમયને લઈ જાય એવો કોઈ પુરાવો જડતો નથી. ”

(Indian Antiquary 1896 p. 328)

મને લાગે છે કે ઈ. સ. ૬૦૦ પહેલાં પણ થોડે મુધી જઈ શકાય એમ છે. બુદ્ધસંહિતાકાર મહાન જ્યોતિષી વરાહમિહિરનો સમય બાણ પહેલાં ૫૦ વર્ષ ઉપર મુકવો જોઈએ. (ઈ. સ. ૫૮૭ માં મરણ પામ્યા.) આ વરાહમિહિરે પૌરાણિક ઉલ્લેખો બાંધે જ કર્યા છે. સમજી નીચેના જે ઉલ્લેખો ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા છે:

આત્રલક્રીટાન્તમિદં નિવર્હં ।

પુંજીપ્રયોગેણ જગન્સમસ્તમ્ ॥

મોહા ચ કા યત્ર ચતુર્મુલત્વ ।

મોશોપિ લોમટ્રમિતો યુવત્યાઃ ॥

ઈ. સ. મ. ૭૪ મ્લો. ૨૦

અમૃતાસ્વાદવિશેષા—

· પિન્નમપિશિરઃ કિલ્લાસુરસ્યેદમ્ ।

પ્રાણૈરપરિત્યક્તં

ગ્રંથતાં યાતં વદન્ત્યેકે ॥ ૧ ॥

इन्द्रकर्मण्डलाकृति—

રસિતત્વાત્ કિલ ન દ્વડ્યતે. ગગને ।

अन्यच्च पर्वकालाद्

वरप्रदानात् कमलयोनेः ॥ २ ॥

શ્રુ. સં. અ. ૬

પ્રેક્ષા સ્થોકનું મૂળ મત્સ્ય પુરાણમાં મળે છે. મત્સ્ય પુરાણઃ (અ. ૩)માં કહ્યું છે કે “અગ્નપતિના શરીરના એ ભાગ થયા. અર્ધ શરીર સ્ત્રીરૂપ થયું અને અર્ધ પુરુષરૂપ; આ અર્ધ સ્ત્રીરૂપ તેજ સાવિત્રી, શતરૂપા, સરસ્વતી, ગાયત્રી કે બ્રહ્માણી કહેવાય છે. પછી પોતાના દેહમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ સ્ત્રીરૂપ જોઈને અગ્નપતિ કામાર્દિત થયા અને ‘અહો રૂપ અહો રૂપ’ કહેવા માંડ્યું. પછી તે સ્ત્રીએ પિતા-અગ્નપતિની પ્રદક્ષિણા કરવા માડી. પણ અગ્નપતિની અને જોવાની ઉત્કંઠા એટલી બધી હતી કે તેણે જે દિશામાં સાવિત્રી ગઈ તે દિશામાં પોતાનું મુખ ઉત્પન્ન કર્યું. આ રીતે બ્રહ્માને ચાર ભોલા થયાં”:-

अथ प्रदक्षिणं चक्रे सा पितुर्वर्गवर्णिने ।

पुत्रेभ्यो लज्जितस्यास्य तद्रूपालोकनेच्छया ॥

आविर्भूतं ततो वक्त्रं दक्षिणं पाण्डुगण्डवत् ।

विस्मयस्फुरदोष्ठं च पाथाव्यमुदगात्ततः

चतुर्थममकपथावाम कामरारातुरम् ॥

મત્સ્ય પુ. અ. ૩ શ્લોક. ૩૬ થી ૩૮ :-

પાળ્યના મૃદુ મંદુષી જે સ્ત્રીના મૃગશયે રાદુનું આશુ વિપદમે
માપી નાખ્યાની ચતુર્તા મન્યમાં છે. (જ. ૨૪. ૧) અને જાનના
વગાનનો ઉત્તેજ બાગવનમાં મળે છે. (મા. ૮. ૧.)

મદાકવિ હાસિદાસ અને પુરાણો.

પુરાણોના ૬ નિદામ ઉપર બાબુ કવિના ઉત્તેજો પો મદાકવિ
હાસિદાસના ઉત્તેજો માટે પ્રકાશ નાખે છે. બાબુ પદેશના મજાના
મંગુન મંજોમાં ધણાનો મમય નંદિય છે અને ધણાખરામાં એકમ
પૌરાણિક મજામ એવા ઉત્તેજો બાંધે જ મળે છે. આ કારણથી
જુદા નાદેજ પો બીજા મંગુનનો પણ બાબુ આગળ બદલે છે.
પણ મદાકવિ હાસિદાસના ઉત્તેજોનો અભ્યાસ કરવાથી પૌરાણિક
૬ નિદામ ઉપર માટે પ્રકાશ પડે એવું છે એમ અને લાગ્યું છે.
હાસિદાસનો મમય પણ દલે કીક એકમ થઈ ગયો છે. બાબુ અને
રવિશાનિ જેનો ઉત્તેજ કરે છે તે મદાકવિ હાસિદાસ પશ્ચિમના
પ્રાચ્યતત્ત્વજોને બદલે મળે છે. સ. પાંચમાં સનકમાં અને પછું કરી
એ સનકના આદ્યમાં ઈ. સ. ૪૦૦ ની આસપાસમાં થઈ ગયા છે.
(જુઓ Sanskrit Drama P. 147) જે કે અત્ય વિદ્વાનો
હાસિદાસને અશ્વધોય પદેમાં વિ. ૨ ના આદ્યમાં મુકે છે. (જુઓ
પરાકમની પ્રમાદી તથા Allahabad University studies Vol
11 1926 માં કૃત્તેચંદ્ર મહોપાધ્યાયનો લેખ.)

હાસિદાસને મદાભારત રામાયણ મુપરિચિત છે એ પ્રમિદ છે.
પણ એ મદાકવિએ પોતાના મંધાનું વગુ મદાભારત રામાયણમાં
થી જ લીધું છે, એવું નથી. વગી દાખલાઓ અથવા કથાઓનાં
સૂચનો પણ હાસિદાસના મંધોમાં મદાભારત રામાયણ બદારનાં
મળે છે. આવાં બધાં સૂચનો એકઠાં કરવામાં આવે તો મંગુન સાદિ-
ત્યના પુરાતત્ત્વમાં સારો ઉમેશ થાય. નીચે થોડા દાખલા આપ્યા છે:-

મેઘદત, કુમારમંભવ, રઘુવંશ, માલવિકાગ્નિમિત્ર, વિક્રમોદયસીલ
અને શંકુતલ એ છે. મંથો નિસંદિય. મદાકવિ હાસિદાસના, મજામ

છે; તેમાંથી શાકુતલનું મૂળ વસ્તુ મહાભારતમાંથી અને રઘુવંશનું રામાયણમાંથી છે એટલી વાત ખરી—જે કે રઘુવંશમાં દસરથ પહેલાંના દિલીપ, રઘુ અને અજ રાજની હકીકત કાલિદાસે રામાયણમાંથી નથી લીધી એ દેખાતું છે. મેઘદૂતનું મૂળ એ વખતની પ્રચલિત કોઈ લોક કથા હશે. પાછળથી અમુક એકાદશીની કથામાં એ રસિક યક્ષની કથાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. કુમારસંભવનું મૂળ મહાભારત રામાયણથી સ્વતંત્ર છે. એ શૈવકથા એ વખતના શિવભક્તોમાં ખૂબ લોકપ્રિય હશે. એલીફન્ટાનાં તથા ખીર્મ શૈવગુફા મંદિરોમાં એ કથા ક્રોતૃદેવી મળે છે. શિવ પાર્વતીનાં લગ્નની કથા કાવ્યમાં ઉતારતાં કાલિદાસે પોતાની પ્રતિભાથી કેટલું નવું ઉમેર્યું છે એ જાણવા માટે પુરાણો સાથે કુમારસંભવને સરખાવી જોવું એજ ઉપાય છે. મહાભારતના શલ્યપર્વમાં (અ. ૪૬, ૪૭) તથા વનપર્વમાં (અ. ૨૨૭) સ્કન્દોત્પત્તિની કથા મળે છે પણ કાલિદાસના કુમારસંભવના પહેલા સાત સર્ગોને એ કથા સાથે કશો સંબંધ નથી. કાલિદાસના વખતમાં કોઈ શૈવસંહિતામાં કે શૈવપુરાણમાં કાલિદાસે વર્ણવી છે તેવી રીતે આખી કથા સળંગ હોવાનો સંભવ છે. એ જૂના શૈવપુરાણમાંથી મત્સ્યપુરાણમાં ઉતારો કયો હોય કે ગમે તેમ હોય પણ કુમારસંભવના લગભગ ક્રમમાં એ આખી કથા કુમારની ઉત્પત્તિ સુધી મત્સ્યપુરાણમાં મળે છે. મત્સ્યપુરાણના ૫૮૮ શ્લોકના ૧૫૪ માં અધ્યાયનું તથા તે પછીના ન્દાના ન્દાના ચાર અધ્યાયોનું નામ જ કુમારસંભવ છે. કાલિદાસે આ નામ પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી જ ઉપાડ્યું હશે, હવે કાલિદાસના કુમારસંભવની અને મત્સ્યપુરાણની કથા સરખાવીએ. મત્સ્યપુરાણના ૧૫૩ માં અધ્યાયમાં તારકાશુરના વિજયનું વર્ણન છે. અને ૧૫૪ માં અધ્યાયમાં રાક્ષાસોમાં દારેકા દેવો બ્રહ્માની સ્તુતિ કરે છે. આ વાત કાલિદાસના કુમારસંભવના ખીર્મ સર્ગમાં છે. દેવોની સ્તુતિના જવાબમાં બ્રહ્મા “તમે જ્યાં દેવો કેમ મ્હાન થઈ ગયા છો” એમ પૂછે છે, તે

વાત બેય ગ્રન્થોમાં છે. પછી દેવોના તરફથી વાયુ જવાળ આપે છે એમ મત્સ્યપુરાણમાં છે. કાલિદાસ જૃહરપતિ પાસે જવાળ અપાવે છે. પછી બ્રહ્મા “ શંકરનો પુત્ર તારકાસુરને મારશે માટે ઘાડો વખત વાટ જુઓ અને શંકરને પુત્ર થાય એવો પ્રયાસ કરો ” એમ જવાબ આપે છે. (જુઓ કુમારસંભવનો ખીજો સર્ગ) મત્સ્યપુરાણમાં પ્રયાસ કરવાનું દેવોને ન કહેતાં દેવો ગયા પછી બ્રહ્મા પોતે જ વિભાવરિને બોલાવે છે, તેની સ્તુતિ કરે છે, અને પછી ઉમાની માતા મેનાના ગર્ભસ્થાનમાં અમુક દેરફાર કરવાનું કહે છે. (જુઓ મત્સ્ય પુ. અ. ૧૫૪ શ્લો. ૫૬ થી ૬૫) આ વાત કુમારસંભવમાં નથી. પછી ઉમાનો જન્મ થાય છે, ઉમા મોટી થાય છે અને દિમાસ્યને ઘેર ઉદ્દના મોકલ્યા નારદ આવે છે. આ વાત કુમારસંભવમાં પહેલા સર્ગમાં છે. માત્ર નારદને ઈંદ્રે મોકલ્યા છે એમ કહ્યું નથી. ઉમા શંકરનાં પત્ની થશે એમ નારદ દિમાસ્યને કહી જાય છે એટલી વાત કુમારસંભવમાં અને મત્સ્યમાં સરખી છે. પણ મત્સ્યમાં દિમાસ્ય અને નારદની વાતચિતમાં લખાણુ કર્યું છે. દેવે કામદેવનું કામ પડે છે. એટલે ઈંદ્ર કામદેવને માફ કરી, શંકરનું મન ઉમા તરફ ખેંચવાનું કહે છે અને કામદેવ પહેલાં આનાકાની કર્યા પછી એ કામ માથે લીએ છે. પછી વસંતમિત્ર સાથે કામ શંકરના ધ્યાન તરફ જાય છે અને શંકરના મનમાં પ્રવેશ કરે છે એટલે શંકરને દક્ષપુત્રી સતીનું અમરણુ થાય છે, પણ શંકર તરફ જ પોતાના મનની વિકૃતિ કામાત્મક છે એમ જાણીને એ વિકૃતિને દૂર કરે છે. પછી હૃદયમાંથી નીકળી ગયેલા મદન વસંતની મદદથી આગાની મળતરી રૂપ પોતાના મોહન બાણને મારે છે. આ બાણથી શંકરને કાંઈ અસર થતી નથી; ઉત્તકું શંકરનું ત્રીજું નેત્ર અગ્નિમય થઈ જાય છે અને એના અગ્નિથી દેવોના હાહાકાર વચ્ચે મદન જગી જાય છે. (જુઓ મત્સ્ય પુ. અ. ૧૫૪ શ્લો. ૨૦૮ થી ૨૫૦) કુમારસંભવના ત્રીજા સર્ગમાં આજ ક્રમમાં કથા છે. માત્ર પાર્વતી પૂજા કરવા આવે છે વગેરે પ્રસંગ કાલિદાસે

વો ઉપજાવ્યો છે. છેવટનો પ્રસંગ કાલિદાસે મત્સ્યના શબ્દો લખને
વર્ણવ્યો છે. :—

બુઝો:—

ક્રોધં પ્રમો સંહર સંહેરિતિ યાવદ્રિરઃ સ્વે મરુતાં ચરન્તિ ।

તાવત્સ વહ્નિર્ભવનેત્રજન્મા મસ્માવશેષં મદનં ચકાર ॥

કુ. સં. ૩ પ્રલો. ૭૨

આનુ મૂળ મત્સ્યપુરાણનો નીચેનો શ્લોક છે:—

તન્નેત્રવિસ્ફુલિન્નેન ક્રોશતાં પાકવાસિનામ્ ।

ગમિતો મત્સમસાત્પૂર્ણ કંદર્પઃ કામિદર્પકઃ ॥

મત્સ્ય-પુ. અ. ૧૬૪ પ્રલો ૨૬૦

કુમારસંજવના ચોથા સર્ગમાં રતિવિજ્ઞાપ આવે છે. કાલિદાસની
આ રમણીય રચનાનું મૂળ મત્સ્ય પુરાણના એક શ્લોકમાં છે:—

વિલલાપ રતિઃ ક્રૂર બન્ધુના મધુના સહ ।

એવન શ્લો. ૨૫૬

કાલિદાસે વિલલાપ શબ્દ ના વાપર્યો છે.

વિલલાપ વિકીર્ણમૂર્ધજા

કુ. સં. ૪. ૪

મત્સ્યપુરાણ વિજ્ઞાપની વાતને અર્ધા શ્લોકમાં પતાવી ૬૬ ૧૦
શ્લોકમાં રતિ પાસે સંકરની સ્તુતિ કરાવે છે, જે ભાગ કાલિદાસે
છોડી દીધો છે. વિજ્ઞાપને અન્તે રતિ મરવા તૈયાર થાય છે ત્યારે
આકાશવાણી થાય છે; તેમાં કાલિદાસે કામદેવના આ રીતના નાશનું

નવાશિષ્ઠીય શમાપણમાં સંકરે કંદર્પને બાળ્યાની વાત આવે છે, પણ
જરા બુદ્ધી રીતે છે. (બુઝો ચાલકાદ સર્ગ-૨૩) અહીં સંકર માટે
કૃતોદ્ઘર્ષ અને તપસ્વન્તં એવાં બે વિશેષણો છે. એ બેમાં આ બાળતમાં
કાલિદાસ શમાપણને નહિ પણ પુરાણને અનુસરે છે.

કારણ દર્શાવ્યું છે. કાલિદાસ કહે છે કે “ પ્રજાપતિએ પોતાની પુત્રીમાં અભિલાષ કર્યો હતો પણ પછી વિક્રિયાને રાહી દેને કામ-દેવને શાપ આપ્યો અને શાપનો અવધિ પાર્વતીના ધમને દરાવ્યો.”—

અભિલાપમુદીરિતેન્દ્રિયઃ સ્વમુતાયામકરોત્ પ્રજાપતિઃ ।

અથ તેન નિગૃહ્ય વિક્રિયા મભિલાષઃ ફલમેતદન્વભૂત્ ॥

પરિણેષ્યપિ પાર્વતીં યદા તપસા તત્પ્રવળીકૃતો હરઃ ।

ઉપલબ્ધસુખરતદા સ્મરં ઘપુષા સ્વેન નિયોજયિષ્યતિ ॥

કુ. સં. ૪ શ્લો. ૪૧, ૪૨

આ શ્લોકનું મૂળ મત્સ્ય પુરાણના આશુ પ્રકરણમાં નથી પણ એના ત્રીજા એથા અધ્યાયોમાં છે. બૃહસ્પતિનાએ ઉક્તિએના પ્રસંગમાં જે ઉતારો કર્યો છે તે પછી એથા અધ્યાયમાં નીચેના શ્લોકો છે:—

સ્વમુતોપગમાદ્રક્ષા શશાપ કુસુમાયુધમ્ ॥

યસ્માન્મમાભિમવતા મનઃ સંશોભિતં શૈરઃ ।

તસ્માત્વદેહમચિરાદ્રુદ્ધો મસ્મીકરિષ્યતિ ॥

મત્સ્ય પુ. અ. ૪ શ્લો. ૧૧, ૧૨

પછી કામદેવે પોતે નિરપરાધી હોવાથી કૃપા કરવાનું બહાને કહ્યું ત્યારે બહાએ જવાળ આપ્યો:—

વૈદસ્વતેષ્ટરે પ્રાતે યાદવાન્વભયમંત્રઃ ।

રામો નામ યદા મર્યો મન્સત્ત્વચલમાશ્રિતઃ ॥

અવતીર્યાસુરધ્વંસી દ્વારકામધિવત્સ્યતિ ।

તદ્ભાતુસ્તત્સમસ્ય ત્વં તદા પુત્રત્વમેષ્યસિ ॥

एवं शरीरमासाद्य भुक्त्वा भोगानशेषतः ।

ततो मरत्तवंशान्ते भूत्वा वत्सवृષાत्मजः ॥

વિદ્યાધરાધિપત્યં ચ યાવદામૃતસંપ્લવમ્ ।

સુર્વાનિ ધર્મતઃ પ્રાપ્ય મત્સમીપં ગમિષ્યસિ ॥

“ વૈવસ્વત મનુના કાળમાં યાદવવંશમાં રામના ભાઈ (કૃષ્ણ)ના પુત્રરૂપે તું જન્મીશ તથા ભરતવંશના અન્તે વત્સનો રાજા (ઉદયન) થઈ વિદ્યાધરનું રાજપણું પ્રલય સુધી ભોગવી મારી પામે આવીશ.” એ રીતે કામદેવ ઉપર બ્રહ્માએ અનુગ્રહ કર્યાનું મત્સ્યપુરાણ કહે છે તે કાલિદાસથી જુદું પડે છે. જૂનાં પુરાણોમાં કેવી રીતે ફેરફાર થતા ગયા છે એ જોવા માટે આ દાખલો સરસ છે, એટલે જરા વિગતવાર લખાસીએ.

પોતાની પુત્રી ઉપર બ્રહ્માએ કામદેવિ કર્યાની વાત જ વાલ્મીકી પુરાણમાં તથા મોટે ભાગે એને અનુસરનાર વિષ્ણુપુરાણમાં નથી. પણ વરાહમિહિર અને કાલિદાસ જેવા પ્રાચીન સંસ્કૃત લેખકો આ કથાનો ઉલ્લેખ કરે છે માટે એ કોઈ જૂના પુરાણમાં હોવી જોઈએ. એનું મૂલ તો વૈદિક છે અને મત્સ્યપુરાણમાં આ રીતે મળે છે પણ કાલિદાસે આપેલી કથા સાથે સરખાવતાં દ્રાક્ષની મત્સ્ય પુરાણની પ્રતોની કથામાં એક બે મહત્વના ફેરફારો દેખાય છે. (૧) કાલિદાસ કહે છે કે પોતાની પુત્રી ઉપર અક્ષિલાય થયો ખરો પણ પ્રજાપતિ એ મનની વિક્ષિપ્ત રાહી દીધી અને કામદેવને શાપ આપ્યો. જ્યારે મત્સ્ય તો કહે છે “ પ્રજાપતિએ સતરૂપા સાથે વિવાહ કર્યો અને બીજા પ્રાકૃત માણસ પેઠે સો કિન્નર વંશ સુધી વત્યાં. પછી એને રવાંધાવ મનુ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો.” (મત્સ્ય પુ. અ. ૩. પ્રલો. ૪૩ થી ૪૫) =

उपयमे ॥ विधात्मा शतस्वामनिन्दितम् ।

यावदब्दरातं दिव्यं यथान्यः प्राकृतो जनः ।

ततः कल्ले महता तस्याः पुत्रोऽभवन्मनुः ॥

स्वार्थमुच इति श्रुतः.....

હવે આ વાન જીનું પુરાણોથી પણ વિરૂદ્ધ છે. જીનું પુરાણો
૨૫૯ શબ્દોમાં સ્વાયંભુવ મનુને સતરૂપાનો પુત્ર નહિ પણ પતિ કહે
છે. જુઓ વાયુપુરાણ:—

દ્વિઘાડકરોન્ સ તં દેહમર્ધેન પુરુષો ભવત્ ॥ ૩૭ ॥

અર્ધેન નારો સા તસ્ય શતરૂપા વ્યજાયત ।

x

x

x

સા દેવી નિયતં તજ્વા તપઃ પરમદુશ્વરમ્ ॥ ૧૦

ભર્તાર દીપ્તયશસં પુરુષં પ્રત્યપદ્યત ।

સ વૈ સ્વાયંભુવઃ પૂર્વં પુરુષો મનુરુપ્યતે ॥ ૧૧

વાયુ પુ. અ. ૧૦

અર્થાત્ “બ્રહ્માએ પોતાના શરીરના જ બે ભાગ કર્યાઃ એક
ભાગ સ્ત્રી રૂપ થયો અને એક ભાગ પુરુષ થયોઃ જે સ્ત્રીરૂપ ભાગ
તે જ સતરૂપા અને પુરુષરૂપ ભાગ તે સ્વાયંભુવ મનુ અને સતરૂપાએ
દુશ્વર તપ કરીને સ્વાયંભુવ મનુને પતિ તરીકે પ્રાપ્ત કર્યા ’ આ
સ્વાયંભુવ મનુને જ સતરૂપાથી પ્રિયતત અને ઉત્તાનપાદ બે પુત્રો
અને આકૃતિ અને પ્રભૂતિ નામે બે પુત્રીઓ થઈ (જુઓ એજન
શ્લો. ૧૫-૧૬)

હરિવંશ વાયુને અનુસરે છે અને સ્વાયંભુવ મનુને સતરૂપાના
પતિ કહે છે. (જુઓ અ. ૨ શ્લો ૧ થી ૪) વિષ્ણુપુરાણ ૨૫૯
શબ્દોમાં આ રીતે જ કહે છે (જુઓ અં. ૧ અ. ૭ શ્લો. ૧૪,
૧૫) બ્રહ્મપુરાણે તે હરિવંશના શબ્દો જ ઉતાર્યા છે. (જુઓ અ.
૨ શ્લો. ૧ થી ૫) માર્કંડેય પુરાણ પણ વાયુને જ અનુસરે છે—

શતરૂપાં ચ તાં નારીં તપોનિર્ધૂતકન્મપામ્ ।

સ્વાયંભુવો મનુર્દેવઃ પત્નીત્વે જગદ્દે વિભુઃ ॥

માર્કંડેય અ. ૫૦ શ્લો. ૧૪

બીજી વાત એ છે કે કાશિદાસ કહે છે, “બ્રહ્માએ શાપ આપ્યો ત્યારે જ શંકરનાં લગ્ન થતાં કામદેવને ફરી શરીર મળ્યો એવો અનુગ્રહ કર્યો.” આ વાત મત્સ્યપુરાણમાં નથી. અને મત્સ્ય તો “કૃષ્ણના પુત્ર રૂપે તથા વત્સરાજ રૂપે કામદેવ શરીર ધારણ કરશે એમ કહે છે.” કામદેવનો કૃષ્ણના પુત્ર રૂપે જન્મ થયાનું વૃંધ્યુવ પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. (જુઓ ત્રિપ્લપુરાણ મં. ૫ અ-૨૫ શ્લો. ૨૭ થી ૨૯ અને ભાગવત ૧૦ અ.-૫૫)

આ બે દાખલાઓ ઉપરથી એક વાત સ્પષ્ટ દેખાય છે કે. મત્સ્ય પુરાણમાં માયુ વગેરે પુરાણોથી જુદી પરંપરાવાળા કેટલીક કથાઓ છે પણ એ કથાઓ જે રૂપે જુના કાગમાં કાશિદાસના વખતમાં-હતી તે રૂપે નહિ પણ પાછળથી ફરેલા રૂપમાં મળે છે. કામદેવ પ્રદુન્ય રૂપે અવતરવાની વાત વૃંધ્યુવ પુરાણમાંથી અને ઉદયન રૂપે અવતરવાની વાત બૃહદકથામાંથી આવી છે. એ જોતાં. મત્સ્ય પુરાણનું હાલનું રૂપ પાછળનું જણાય છે. કુમાર સંભવ જેવા અનેક અધ્યાયો કેઈ જુના પુરાણમાંથી એમને એમ ઉતરી આવ્યા છે. મત્સ્ય પુરાણનું વિશેષ પૃથક્કરણ બાકી રાખી કુમાર સંભવ સાથેની સરખામણી પુરી કરીએ.

કુમારસંભવના પ્રાંચમાં સર્ગમાં પાર્વતી તપ કરવા જાય છે, ત્યાં શંકર જટીલ વેરે આવી પોતાની નિન્દા કરી પાર્વતીની પરીક્ષા કરે છે. છેવટ પાર્વતીનો દ્રઢ રનેહ જોઈ જ્યોતે પ્રત્યક્ષ થઈ પરણુવા તૈયાર થાય છે.

મત્સ્યપુરાણમાં પણ પાર્વતી તપ કરવા જાય છે. પણ એના તપથી બદીને ઈંદ્ર સપ્તર્ષિઓને બોલાવે છે. અને સપ્તર્ષિઓને પાર્વતીની ઇચ્છા જાણી લઈને તપ કરવા કહે છે. પાર્વતી પોતાની ઇચ્છા

• મત્સ્ય પુરાણની આ કથાની ભાગવતને ખબર છે, ભાગવત ૩. અ ૧૨ માં મત્સ્ય-અ. ૩ ના ૩૦ થી ૪૦ શ્લોકોએ સારે સડથી ૩૦ શ્લોકમાં છે. પછીથી બ્રહ્માએ શરીર તબ્બાની વાત ભાગવતની નવી છે.

જાણાવે છે એટલે સમર્પિઓ શંકરની નિન્દા કરે છે. કાલિદાસે આ જાગ્યતમાં જે ફેરફાર કર્યો છે તે મુરચિને અનુસરીને કર્યો છે. પદ્મી પાર્વતીની દ્રવતા જોઈને સમર્પિઓ એને ધન્યવાદ આપે છે અને શંકરની પામે જઈ સ્તુતિ કરીને તેને પરણવા વિનવે છે. એઓની માગખી કણુલ કરી તેઓને જ દિમાલ્લવ પામે મોકલે છે. અને પદ્મી લમ થાય છે. (મસ્સય. અ. ૧૫૪ જ્ઞો. ૫૦૦ શુધીમાં) પદ્મી ગણપતિના જન્મની કથા છે, એનો અહીં સંબંધ નથી.

હુંકામાં કાલિદાસ કવિએ પોતાની પ્રનિલાથી આ પૌરાણિક કથાને અપૂર્વ સૌન્દર્ય આપ્યું છે, સમર્થ ચિત્રકાર પેટે પુરાણના પ્રમાણુ વગરના રંગોમા થોડા થોડા અને મુરચિને અનુસરતા ફેરફારો ઔચિત્યપુરઃસર કરીને આખી રચનાને સરસ રીતે કળામય કરી દીધી છે. અને આ સર્વ ઉપરાંત કુમારસંલવમા જે કાવ્ય ગુણ છે તે મત્સ્યપુરાણના આ અધ્યાયમાં બીજાકુલ નથી. પણ કાલિદાસના કુમારસંલવનું મૂળ તો મત્સ્યનો આ અધ્યાય છે એમા શકા રહેતી નથી; જો કે કાલિદાસે મત્સ્યના શબ્દો ભાગ્યે જ ઉતાર્યા છે.

કાલિદાસે કુમારસંલવમા જ સર્ગગ કથા સાથે વચ્ચે વચ્ચે કેટલાક પ્રાસંગિક પૌરાણિક ઉલ્લેખો કર્યા છે. જેનું મૂળ બીજાં પુરાણોમા છે. દા-ન-કાર્તિકેયની ઉત્પત્તિ અને તારકાસુરના વધની કથા હુંકામા વાયુપુરાણમાં છે. (શુઓ-અ. ૭૨) પિતૃઓની માનસી કન્યા મેના, એ દિમલાયની પત્ની, મેનાનો પુત્ર મેનાક અને મેનાની પુત્રી ઉમા એટલી વાત કુમારસંલવ સગ પહેલામા આ અધ્યાયમાથી લીધેલી જણાય છે.

સ માનસી મેરુસલ્વઃ પિતૃણાં કન્યાં કુલસ્ય સ્થિતયે સ્થિતિજઃ ।

મેનાં મુનીનામપિ માનનીયા માત્માનુરૂપાં વિધિનોપયેમે ॥

અસૂત સા નાગવધૂપમોગ્યં મૈનાકમમ્બોનિધિવદ્ધસૌહ્યમ્ ।

કુ. સં. જ્ઞો. ૧૮, ૨૦.

જુઓ વાયુ પુરાણ:—

તેષાં તુ માનસી કન્યા મેના નામ મહાગિરે: ।

પત્ની હિમવતઃ શુભ્રા યસ્યાં મૈનાક ઉચ્યતે ॥

વાયુ અ. ૭૨ શ્લો. ૫.

દીકાકાર મહિનાથી આજ શ્લોક કુમારસંભવના ઉપરના ૧૮મા શ્લોકની દીકામાં બ્રહ્માંડ પુરાણનો કહીને ઉતાર્યો છે.

વાયુપુરાણે, મત્સ્ય પુરાણે (જુઓ અ. ૧૩) તથા ખીન્ન પુરાણોએ દિમાલયને અપર્ણા, એકપર્ણા અને એકપાટલા એમ ત્રણ પુત્રીઓ કહી છે. પણ કાલિદાસે ઉપદ્યા ૧૫૪ માં આધ્યાયને અનુસરી એક અપર્ણા-ઉમાની જ કથા કહી છે અને બીજી બે બહેનોને છોડી દીધી છે. ઉમાનું અપર્ણા નામ કેવી રીતે પડ્યું એ કાલિદાસે પાંચમા સર્ગમાં કહ્યું છે. “તપ કરતાં કરતાં પાંદડાં આવતું પણ છોડી દીધું માટે એને પુરવિદો અપર્ણા કહે છે” કુ-૫-૨૮ આનું મૂળ વાયુ અ-૨૭ શ્લો-૮, ૧૦ માં છે. મત્સ્યે તો ઉમાએ સો વર્ષ સુધી પાટલાદાર કર્યો, સો વર્ષ સુધી એક પર્ણાદાર કર્યો અને પછાનાં સો વર્ષ એ નિરાદાર રહી એમ કહ્યું છે. (જુઓ અ. ૧૫૪ શ્લો. ૩૦૬, ૩૧૦) એજ રીતે કાલિદાસે પાર્વતીનું ઉમા નામ કેવી રીતે પડ્યું તે પણ કહ્યું છે. વાયુ વગેરે પુરાણો (અને તેને અનુસરીને દરિવંશ પણ) દિમાલયની આ ત્રણે પુત્રીઓને મોટી તપસ્વિની માને છે:—

તપ:શરીરાસ્તા: સર્વાસ્તિશ્ચો યોગવલાન્વિતા: ।

વાયુ પુ. અ. ૭૨ શ્લો. ૧૪.

મત્સ્ય પુરાણે તથા તેને અનુસરી કાલિદાસે પણ દિમાલયની પુત્રીઓએ તપ કર્યાની આ પૌરાણિક કથામાથી સકારે કામદેવને બાળા નાખ્યા પછી ભગ્ન મનોરથ પાર્વતીએ તપથી મદાદેવને પ્રસન્ન કરવાને પ્રયત્ન કર્યાની અને તેમાં સફળ થવાની અતિસંપ્રદાય

કથા ઉભી કરી છે. દસે કાલિદાસ કહે છે કે સંકરને દુર્લભ પ્રેમ મેળવવા માટે તપ કરવા જતી પાર્વતીને એની માતાએ ડાંગ (અરે ન જા,) એ રીતે કદીને રોડી અને એમાંથી ડાંગ નામ પડી ગયું. x

उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ।

કાલિદાસનાં આ વચનનું મૂળ પુરાણોમાં મળે છે. વાચુ કહે છે કે—

निपेयन्ती छुमेति माता स्नेहेन दुःखिता ।

उमेति सा महामागा त्रिषु लोकेषु विश्रुता

વાચુ અ. ૭૨ શ્લો. ૧૧, ૧૨.

હરિવંશ પહેલા પર્વમાં મોટે ભાગે વાચુપુરાણને અનુસરે છે. હરિવંશ (૧. અ. ૧૮)માં મેનાના જન્મ પછીના શ્લોકો લગભગ વાચુને અનુસરે છે. તેમાં ઉપરના શ્લોકનું પાઠાનર નીચે પ્રમાણે છે.

उमा इति निपेयन्ती मातृस्नेहेन दुःखिता

सा तथोक्ता तया मात्रा देवी दुस्वरचारिणी ॥

उमेत्येवामवस्थाता त्रिषु लोकेषु सुंदरी ।

હરિવંશ ૧. અ. ૧૮ શ્લો. ૧૮, ૧૯.

મત્સ્યમાં આ પ્રસંગમાં નીચેના શ્લોકો છે.

उमेति चपले पुत्रि न क्षमं तावकं वपुः ।

ततोन्तरिक्षे दिव्या बागमूद भुवनमुत्तले ।

उमेति चपले पुत्रि त्वयोक्ता तनया यतः ।

उमेति नाम तेनाम्या भुवनेषु भविष्यति ॥

મત્સ્ય. અ. ૧૬૪. શ્લો. ૨૧૪, ૨૧૮.

x ને કે ડાંગ હૈમવતી એ રીતે ઉપનિષદમાં આવે છે અને એ ઉપરથી ડાંગ નામ જનું જન્માવ છે. પાછળથી પુરાણોએ આ નિશ્ચિત પડી કાઢી શકે છે.

વાયુ; હરિવંશ અને મત્સ્યના ઉતારા કાલિદાસના શબ્દો સાથે સરખાવતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે કાલિદાસનાં વચનનું મૂળ મત્સ્ય.તો નથી જ અને વાયુના (હરિવંશમાં તો વાયુનું પાદાંતર જ છે.) શબ્દોનો કાલિદાસે ઉપયોગ કર્યો હોય એવો સંભવ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એક બીજાં દાખલો પણ જોવા જેવો છે. કાલિદાસે હિમાલયનું વર્ણન કરતા કહ્યું છે કે :—

યં સર્વંશૈભઃ પરિકલ્પ્ય વત્સં

મેરૌ સ્થિતે લોઘરિ લોઢલ્લે ।

માસ્વન્તિ રત્નાનિ મહોપધીઘ ॥

પૃથૂપદિષ્ટાં લુલુહુઘરિત્રોમ્

કુ. સં. ૧ શ્લો. ૨.

પૃથુએ પૃથ્વી દોહ્યાની કથા પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. પુરાણમાંથી 'આ કથા મહાભારતમાં પણ દાખલ થઈ છે.' (પ્રોજ પર્થ. અ. ૬૧) પણ કાલિદાસના ઉપદ્રા વચનનું મૂળ મહાભારતમાં નથી કારણ કે ત્યાં હિમાલયને બદલે ઉદય પર્વતને વત્સ કહ્યો છે. x પણ પુરાણમાં છે. જુઓ વાયુ પુરાણ :—

શૈલૈઃ શ્રયતે લુઘા પુનર્લેવી વસુંધરા ।

તત્રોપધીર્મૃત્તિમતી રત્નાનિ ચિવિધાનિ ચ ॥

વત્સસ્તુ હિમવાંસ્તેષાં મેરુ લોઘા મહાગિરિઃ ।

પાત્રં તુ શૈલમેવાસીત્ તેન શૈલઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥

વાયુ પુ. અ. ૬૨ શ્લો. ૧૮૯, ૧૯૦.

હરિવંશ. અ. ૬. શ્લો. ૪૦. ૪૧.

વ્ર. અ. ૩૬ શ્લો. ૨૨૨ થી ૨૨૪.

■ ઉદયઃ પર્વતો વત્સો મેરુલોઘા મહાગિરિઃ ।

રત્નાન્યોપધયો લુઘં પાત્રમસ્તમય તથા ॥

મ. દ્રો. અ. ૬૧ શ્લો ૩૭.

વાયુના શ્લોકો જ દરિયંસમાં છે. વાયુનો અ. ૬૨ અને દરિયંસનો અ. ૬ એક જ છે. મત્સ્યપુરાણમાં આ પૃથ્વી દોહનનો પ્રસંગ વાયુપુરાણના શબ્દોનો સાર એવો હોય તેવી રીતે વર્ણવેલો છે. (જુઓ મત્સ્ય પુ. અ. ૧૦ પ્રશ્નો ૨૫, ૨૬ ઉપરના પાંદોર જેવા છે.) અને વિપ્લવપુરાણે મત્સ્યથાયે કુંકામાં વર્ણન કર્યું છે. વાયુના મોળ શ્લોકોનો સાર વિપ્લવપુરાણે બે શ્લોકોમાં આપી દીધો છે. (જુઓ ચિ. પુ. અં. ૧-અ. ૧૩ પ્રશ્નો. ૯૦-૯૧) બ્રહ્મપુરાણે વિપ્લવ કરતાં વધારે વિગત આપીને વાયુનો સંક્ષેપ કર્યો છે. (જુઓ બ્રહ્મપુરાણ અ. ૪ શ્લો. ૧૧ થી ૧૯)

પાર્વતીનો મેનાને પેટે જન્મ વર્ણવતા કાલિદાસ કહે છે કે—
અગ્નાયમાનેન પિતુઃ પ્રયુક્તા દક્ષસ્ય કન્યા મયપૂર્વપત્ની
સતી સતી યોગવિસૃષ્ટદેહા તાં જન્મને શૈલવધૂં પ્રપંદે ॥

કુ. સં. ૧-૨૨.

શ્લોકમાં દક્ષે કરેલા અપમાનનું, સતીએ ત્યાં જ કરેલા દેહ ત્યાગનું અને બીજે જન્મે એ જ સતીએ દિમાસયને ઘેર જન્મ મદલ્ય કર્યાનું સૂચન છે. દક્ષભગની કથા પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે; એ શૈવ કથા હોવાથી વિપ્લવપુરાણ જેવા વિપ્લવપુરાણમાં નહિ પણ શૈવપુરાણોમાં છે. (જુઓ વાયુ પુ. અ. ૩૦, મત્સ્ય પુ. અ. ૧૩ માં પણ કથા મળે છે.) અને કાલિદાસના ઉપસા વચનનું મૂળ પણ વાયુમાં મળે છે—

તથોક્તા પિતરં સા વૈ કુદ્દા દેવોદમવ્રવીત્ ।

વાહમનઃકર્મભિર્યસ્માદ્દુષ્ટાં માવગર્હસે

તરમાત્ર્યજામ્યહં દેહમિદં તાત તવામ્બમ્

તતસ્તેનાવમાનેન સતી દુઃસ્વાદમર્ષિતા ।

. અવ્રવીદ્વચનં દેવી નમસ્કૃત્વા મહેશ્વરમ્ ॥

યયાહમુપપત્યેઽહં પુનર્દેહિન ધાસ્વતા
 તત્રાપ્યહમસંમૃદા સંમૃતા ધાર્મિકી પુનઃ
 ગચ્છેયં ધર્મપત્નીત્વં ત્ર્યમ્બકસ્યૈવ ધર્મતઃ
 તત્રૈવાથ સમાસીના યુક્તાત્માનં સમાદધે
 ધારયામાસ ચાગ્નેયો ધારણાં મનસાત્મનઃ ।
 તત આગ્નેયોસમુત્પન્ને વાયુના સમુદીરિતઃ
 સર્વાંગેભ્યો વિનિઃસૃત્ય વાહ્નિર્મત્સ ચકાર તામ્ ॥

વાયુ. પુ. અ. ૩૦ પ્રલો. ૫૦ થો ૫૫.

બ્રહ્મ. પુ. અ. ૩૪. પ્રલો. ૨૦ થો ૨૫.

“પિતાએ કરેલા અપમાનથી શંકરની પ્હેલાની પત્ની-દક્ષની
 કન્યા સતીએ યોગથી દેહનો ત્યાગ કર્યો” એટલે સુધીના કાલિ-
 દાસના શ્લોકનું મૂળ પુરાણના ઉપલા શબ્દોમાં છે. અને ‘એ જ
 સતીએ હિમાલયને ઘેર જન્મ લીધો’ એ વચનનું મૂળ વાયુના
 નીચેના શ્લોકોમાં છે.

અથ દેવી સતી યા તુ પ્રાપ્તે વૈવસ્વતેઽન્તરે ।

મેનાયાં તામુમાં દેવીં જનયામાસ શૈલરાદ્ ॥

સા તુ દેવી સતી પૂર્વં તતઃ પથ્યાદુમાઽભવત્ ।

સહવ્રતા ભવસૈયા ન તયા મુષ્યતે મવઃ ॥

વાયુ. પુ. અ. ૩૦ પ્રલો. ૭૭, ૭૮.

કાલિદાસ હિમાલયને નગાધિરાજ-પર્વતનો રાજા કહે છે.

(ભુએ. શ્લોક-૧ તથા ૧૭) આનું મૂળ પુરાણોમાં છે:—

શૈલનાં હિમવન્તં ચ નદીનામથ સાગરમ્ ।

ગન્ધર્વાણામધિપતિં ચક્રે ચિત્રરથં તદા ॥

વાયુ. પુ. અ. ૭૭ પ્રલો. ૯

કાલિદાસના ઉપમા શ્લોકની ટીકામાં મલ્લિનાથે આ ૪ શ્લોક બ્રહ્માંડ પુરાણનો કદીને ઉતાર્યો છે.

વળી કુમારસંભવની કથા બ્રહ્મપુરાણમાં ૩૪ થી ૩૮ અધ્યાયોમાં છે. તેમાં મત્સ્ય અને કાલિદાસથી જુદી રીતે ઘણા પ્રસંગો કથા છે. દા. ત. શંકરનાં લગ્ન થઈ ગયા પછી કામદેવને બાબ્યાની વાત છે. પણ રતિ વિલાપ કરે છે એટલે શંકર વરદાન આપે છે કે તારું કાર્ય શરીર વગરના કામથી થશે છતાં ત્યારે વિપ્લવ વશુદેવના પુત્ર થશે ત્યારે તેને જે પુત્ર થશે તે તારો પતિ દરો. (મ. પુ. અ. ૩૮ શ્લોક. ૧૦-૧૧)

મત્સ્યજાલ કે વાલુ પંડીની બ્રહ્મની કથા છે અને મત્સ્ય બ્રહ્મ કરના અર્વાચીન લાગે છે. ર્કંદપુરાણના માહેશ્વર પંડમાં વિરતારથી પાર્વતીના લગ્નની કથા કહી છે. (અ. ૨૨.) તેમાં મત્સ્ય કરતાં કુમારસંભવ સાથે વધારે મળનાપણું છે. શંકર નપ કરના હોય છે ત્યાં પાર્વતી પૂજા કરવા જાય છે. પાર્વતી તપ કરતી હોય છે ત્યાં શંકર બહુ વેષે જાય છે. બહુ શંકરની નિંદા કરે છે વગેરે વાતો ર્કંદ પુરાણમાં છે. મદન બળા ગયા પછી રતિને સંખરાશુર લઈ જાય છે અને પોતાના રસોડામાં માયાવતી તરીકે રાખે છે એ પણ ર્કંદ પુરાણમાં છે. કુમારસંભવની આટલી સરખામણી બસ છે.

હવે કાલિદાસના બીજા ગ્રંથો જોઈએ. મેઘદૂત એ મહાકવિની સ્વતંત્ર રચના છે. પણ એમાં યે એક બે પ્રાસંગિક પૌરાણિક ઉલ્લેખો મળે છે તે નોંધવા જેવું છે.

કાલિદાસે મેઘદૂતમાં એક સ્થળે મેઘને ગોપવેશ શ્રી કૃષ્ણની ઉપમા આપી છે. ગોપવેશસ્ય વિષ્ણોઃ વિષ્ણુના ગોપવેશની વાત મહાભારતમાં નથી. (સભાપર્વના જે બાગમાં થોડું કૃષ્ણ ચરિત્ર મળે છે તે બાગ પાછળથી ઉમેરાયેલા જેવો છે) પણ દરિવંશમાં છે. અર્થાત્ બાણપેટે કાલિદાસને પણ દરિવંશ જાણવામાં હતો.

મેધહૂતના એક ખીખા શ્લોકમાં ચોમાસાના ચાર મહિના વિષય
સૂચી જાય છે અને ચોમાસાને અન્તે જાગે છે એવો ઉલ્લેખ છે:—

શેષાન્માસાન્ગમય ચતુરો લોચને મીલયિત્વા
શાપાન્તો નૌ મુજગતાયનાદુત્થિતે શાર્ક્ષપાણૌ ।

આનું મૂળ પણ હરિવંશમાં મળે છે:—

તતઃ સ્વપિત્તિ ધર્માન્તે જાગર્તિ જલદક્ષયે ।
તસ્મિન્સુપ્તે ન વર્તન્તે મંત્રપૂતાઃ કતુક્રિયાઃ ।
શરત્પ્રવૃત્તયજ્ઞોડ્યં જાગર્તિ મધુસૂદનઃ ॥

હરિવંશ-૧. અ-૫૦ શ્લોક. ૨૩, ૨૫.

ખીખા એક શ્લોકમાં કાલિદાસ મેધને પુષ્કરાવર્તક મેધના
વંશમાં જન્મેલા કહે છે:—

જાતં વંશે મુયનવિદિતે પુષ્કરાવર્તકાનામ્ ।

વાયુ પુરાણે મેધોના બેદો વર્ણવતાં એક પુષ્કરાવર્તક નામનો
બેદ કહ્યો છે ખરો:—

પુષ્કરાવર્તકા નામ યે મેધાઃ પક્ષસંભવાઃ

વાયુ. અ-૫૧-શ્લોક. ૩૭.

મત્સ્યમાં આ પ્રકરણમાં આ જ શબ્દો છે (છુઓ અ.
૧૨૫ શ્લોક. ૧૧)

કાલિદાસ કવિના સર્વોત્તમ નાટક શાકુંતલનું વસ્તુ મદ્રાભારત-
માર્થા દેવામાં આપ્યું છે એ પ્રસિદ્ધ છે. પણ એનો નાન્દીનો
શ્લોક જોવા જેવો છે:—

યા સૃષ્ટિઃ સૃષ્ટરાધા વ્રહ્મતિ વિધિહુતં યા હવિર્યા ચ હોત્રી.
યે દ્વે કાલં વિધત્તઃ શ્રુતિવિષયગુણા યા સ્થિતા વ્યાપ્ત્ય વિશ્વમ્ ।
યામાહુઃ સર્વભૂતપ્રકૃતિરિતિ યયા પ્રાણિનઃ પ્રાણવન્તઃ
પ્રત્યક્ષાભિઃ પ્રપન્નસ્તનુભિર્વતુ વસ્તામિરશામિરીશઃ ॥

રોકરની આ આઠ મૂર્તિઓ પ્રમિદ છે પણ એનું એ મૂળ
વાયુપુરાણમાં જણાય છે :—

તતોમિસૃષ્ટાસ્તનવ ણ્ણાં નામ્નાં સ્વર્યમુત્રા ।

સૂર્યો મહો જહં વદ્ધિર્વાયુરાકાદામેવ ચ ॥

દીક્ષિતો વ્રાહ્મણઃશ્ચ દ્રવ્યેતે વ્રત્તઘાતવઃ ।

વાયુ. પુ. અ-૨૭ પ્રલો-૧૮, ૧૯.

માત્રવિકાસિમિત્ર તો ઐતિહાસિક નાટક છે એટલે એનું મૂળ
પુરાણમાં જોવાની જરૂર નથી. જો કે જાણીતા રાજાઓની વંશ-
વળીમાં શુંગ પુખ્તમિત્ર અને વસુમિત્રનાં નામો છે. પણ કાલિદાસે
આપેલી યિગતો પુરાણો શિવાયનાં, એ વખતે મુદ્ધલ, રાજ્યની
દક્ષતરી નોંધો (Records) જેવા ચોક્કસ ઐતિહાસિક સાધનો-
માથી લીધેલી જણાય છે.

રઘુવંશનું વરણ રામાયણમાથી હોવું જોઈએ. પણ ખરી રીતે
રામચરિત્રનો આધાર જ રામાયણ છે. બાકીનાં, રાજ્યાતના સર્ગોમાં
આવેલા દિલીપ, રઘુ, અને અજના મુંદર ચરિત્રમિત્રો રામાયણ-
માથી નથી. રામાયણના બાલકાંડમાં રામના લક્ષ્મ પ્રસંગે ગોત્રોચાર
પેઠે બ્રહ્માથી માંડીને દશરથ મુધીના રામના પૂર્વજો ગણાવે છે.
તેમાં દશરથના પિતાનું નામ અજ, અજના પિતાનું નામ નાભાગ
અને નાભાગના પિતાનું નામ યયાતિ આપ્યું છે. પણ કાલિદાસ
અજના પિતાનું નામ રઘુ અને રઘુના પિતાનું નામ દિલીપ કહે છે.
લગભગ સાધારણ રીતે પુરાણોમાં આપેલા વંશોમાં રામના પૂર્વજોનાં
નામો મળે છે. તેમાં કાલિદાસના ક્રમમાં રામના પૂર્વજોનાં નામો
છે જુઓ :—

તનુદુષ્ય યયાતિષ્ઠ નાભાગસ્તુ યયાતિજઃ ।

નાભાગસ્ય મમૂવાજ અગ્રાદશરથોડમવત્ ॥

વા. રા. પા. અ-૭૦ શ્લો. ૪૨, ૪૩.

દિલોપસ્તસ્ય પુત્રોઽમૂસ્વદ્વાંગદ્વિનિ શ્રુતિઃ ।
 યેન સ્વર્ગોદિહાગમ્ય મુહૂર્તં પ્રાપ્ય જીવિતમ્ ॥
 ત્રયોભિસંહિતા લોકા બુદ્ધ્યા સત્યેન ચૈવ હિ ।
 દીર્ઘચાહુસુતરતસ્ય રઘુસ્તસ્માદ્જાવત ॥
 અજઃ પુત્રો રઘોશ્વાપિ તસ્માઽજ્ઞં સ વૌર્યવાન્ ।
 રાજા દશરથો નામ ક્ષત્રવાકુલનન્દનઃ ॥

વાયુ. પુ. અ-૮૮ શ્લો. ૧૮૧ થી ૧૮૩

વિષ્ણુપુરાણે અને ભાગવતે (સ્કં. ૧) દિલીપનું ચરિત્ર ઉપર
 કરતાં વધારે વિસ્તારથી આપ્યું છે પણ પછી દિલીપનો “ દીર્ઘઆહુ,
 તેનો રઘુ, રઘુનો અજ અને અજનો દશરથ ” એ રીતે જ ક્રમ
 આપ્યો છે. (વિ. પુ. અં ૪ અ ૬ શ્લો. ૪૭)

મત્સ્યપુરાણે ઈન્દ્રવાકુ વંશના નામો આપતાં એટલે વાળ્યો છે.
 એ કહે છે. “ નિધનના બે પુત્રો અનમિત્ર અને રઘુ, અનમિત્ર
 વનમાં ગયો અને રઘુ ગાદીએ બેઠો, રઘુનો દિલીપ, દિલીપનો અજ,
 અજનો દીર્ઘઆહુ, દીર્ઘઆહુનો અજપાત્ર અને તેનો દશરથ. ” (મત્સ્ય
 પુ. અ. ૧૨ શ્લો ૪૭ થી ૪૯.)

હરિવંશ અને બ્રહ્મપુરાણ નીચે પ્રમાણે વંશાવળી આપે છે:—

દિલીપરતનયસ્તસ્ય રામસ્ય પ્રપિતામહઃ ॥

દીર્ઘચાહુર્દિલીપસ્ય રઘુર્નામ્ના સુતોઽમવત્ ।

અયોધ્યાયાં મહારાજો રઘુશ્વાસીન્મહાવલઃ ॥

અજસ્તુ રઘુનો જજ્ઞે અત્પદ્દશરથોઽમવત્ ।

હરિવંશ ૧ અ-૧૬ શ્લો. ૨૪ થી ૨૬

બ્રહ્મપુરાણ અ-૮ શ્લો. ૮૬, ૮૬

હરિવંશની આ વંશાવળીમાં દીર્ઘઆહુ સંજ્ઞે રઘુના વિશેષણ

રૂપે મળે છે. અને આ રીતે રઘુવંશ કાવ્ય સાથે આ વંશાવળી મળી રહે છે. મૂળનું દીર્ઘઆદુ વિશેષણ પાછળથી છુટું પડી, જમીને વાયુ, વિપ્લવ, ભાગવન, ક્રમ, સિંગ, વગેરેમાં નામરૂપ થઈ મળું છે. ઉપરના મંત્રકોમાં રામસ્ય પ્રવિતામહ એ રીતે સમ્બો છે તે દેખીતી રીતે દિશીપને લાગુ પડે, પણ દિશીપ તો આ વંશાવળી પ્રમાણેય રામના રૂદ્રપ્રવિતામહ થાય; આટે એ ગ્રન્થો રઘુને લાગુ પાડવા લેઈએ, લાસના પ્રતિમા નાટકમાં રઘુવંશ પ્રમાણે જ દિશીપ, રઘુ વગેરે ક્રમ છે અને રામપૂર્વજો નરીકે દિશીપ, રઘુ, અજ અને દશ-રથની પ્રતિમાઓની જ વાત છે. જન્ય પાછાંદર દીર્ઘઆદુને વિશેષણ નહિ પણ નામ ગણવાના મનના છે. (Indian Historical Tradition p. 94.)

વિક્રમાવંશીય—આ નાટકનું મૂળ કાલિદાસે ક્યાંથી લીધું એ પ્રશ્ન છે. ઋગ્વેદમાં પુરરવનું નામ મળે છે. (ઋ. ૧-૩૧-૪) અને બીજા એક સૂક્તમાં પુરરવ અને ઉર્વશી વચ્ચે એકબીજાની અરપહટ કથા બેધના સંવાદરૂપે છે (ઋ. ૧૦ ૬૫) પાછળની પુરરવાઉર્વશીની સંવિસ્તર કથાનું મૂળ આ ઋગ્વેદનું ૧૮ મંત્રનું સૂક્ત જ છે. જે કે આ સૂક્તમાં પુરરવા એટલે સૂર્ય અને ઉર્વશી એટલે હિપ્પા એ ભાવ પણ દેખાયા કરે છે છતાં ૧૮ મી ઋચામાં પુરરવાને એક કલાં છે; અને ૧૭ મી ઋચામાં પુરરવા ઉર્વશીને “મારૂં હૃદય તપે છે માટે હું પાછી આવ” એમ કહે છે. આ સૂક્તમાં પુરરવા અને ઉર્વશી વચ્ચે રોડ હતો, અમુક વખત બેથ સાથે રહેતા, પછી છુટા પડ્યા અને પુરરવા ઉર્વશીને પાછી આવવા વિનવે છે, એટલું બીજું છે. આ બીજામાંથી ચતુષ્પદ આઠછાંદમાં કથાનો વિસ્તાર થયો છે. ચતુષ્પદની કથામાં “તારે મને વેનસ દંડ ન ગારવો, હું અહાં દોડી તારે મારી પાસે ન આવવું અને તારે નમ્ર ન દેખાવું” આ ત્રણ શરત પુરરવા સાથે કરીને ઉર્વશી પુરરવા સાથે રહે છે, ગર્ભિણી થાય છે. પછી મંથવે “ઉર્વશી માણસ સાથે રહે છે તે આપણી પાસે કેમ આવે”

તેનો વિચાર કરીને ઉર્વશીની પથારી પાસે બાંધેલાં ઘેટા ચોરી જાય છે. 'મારા પુત્રને કોણ ચોરી જાય છે'? એ રીતે ઉર્વશી આક્રોશ કરે છે એટલે નમ હોવા છતાં પુરુષના ઘેટાને શોધવા ઉઠે છે. ત્યાં ગંધર્વો વિજળી કરે છે; એટલે ઉર્વશી પુરુષવાને નમ જુએ છે અને પોતાની શરતને અનુસરી તિરોહિત થઈ જાય છે. પછી કુશ્મેત્રમાં ઉર્વશી બીજા અપ્સરાઓ સાથે સ્નાન કરતી હતી ત્યાં પુરુષના જઈ ચડે છે, ઉર્વશી પોતાની સખીઓને કહે છે કે "જેની સાથે હું રહી હતી તે આ માણસ." પછી સખીઓના કહેવાથી અપ્સરાઓ પુરુષવાની નજરે પડી અને તે પછી પુરુષવા અને ઉર્વશી વચ્ચે ઋગ્વેદના ઉપર સૂચવેલા મુકતરપે સંવાદ થયો. "

ઋગ્વેદના મુકત ઉપરના શતપથના આ ઉપોદ્ધાતમાંથી જ પુરુષવા અને ઉર્વશીની મૂળ કથા વિકસી છે અને આ કથાનો જૂનામાં જૂનો પૌરાણિક પદ શતપથને દેઠયો બધો અનુભવે છે એ વાત પુરાણોક્ત કથા સાથે સરખાવવાથી સમજાય છે. "ઉર્વશી ગંધર્વો હોવા છતાં માણસને-પુરુષવાને કેમ વરી" એ પ્રશ્નના જવાબમાં 'બ્રાહ્મણનો શાપ લાગવાથી' એમ વાતુપુત્રણ બુધાઓ કરે છે. આ શાપની વાત શતપથમાં નથી. પછી વાતુ કહે છે કે ઉર્વશીએ ત્રણ શરતો કરી; પણ શરતોમાં "દમેશ્વર એક વખત એકલા ધીને આહાર કરીશ" એ પ્રમાણે એક શરત છે અને વેનસથી ન મારવાની શતપથોક્ત નથી. બાકીની બે તો શતપથોક્ત જ છે. પછી ગંધર્વોની ચિન્તા, ગંધર્વોએ દેહલી મેપની ચોરી, ગંધર્વોએ અકરમાત્ર પ્રગટ દેહલી વિજળી, પુરુષવાનું નમ દેખાવું; ઉર્વશીનું અંતર્યામિ થવું, ફરી

* ઋગ્વેદના ઉપર સૂચવેલા મુકતરપે બાંધેલા સાધનાઓ પુરુષવા ઉર્વશીની કથા નામ વચ્ચે પુરાણમાંથી લેવાયે છે. તેમાં મિત્ર અને વરણ દીક્ષિત હતા અને ઉર્વશીને જોઈને એનું વીર્ય રખબિન થઈ ગયું એટલે તેઓએ શાપ આપ્યો કે "હું પૃથ્વી ઉપર અનુષ્ઠાનોઆ જા" આ રીતે વધારે બુધાઓ છે.

કેરશેત્રમાં ઉર્વશીનું અપ્પરાઓ સાથે દેખાવું. બધું વાયુમાં શતપથ પ્રમાણે ૧૮ છે.

એટલું ૧૮ નહિ પણ વાયુના શ્લોકોના કેટલાક શબ્દો શતપથના શબ્દોને તથા પછીના પુરુષા અને ઉર્વશી વચ્ચે સંવાદના અગ્વેદના શબ્દોને મળતા આવે છે. દા. ન.

સા હાસ્મિન્ યોગુવાસાપિ હાસ્માદ્ગર્મિણ્યાસતાવઽયોગ્યાસ્મિન્નુવાસ ।
તતો હ ગન્ધર્વાઃ સમૃદિરે યોગ્વાહ્યમુર્વગી મનુપ્યેષ્વર્વાંસીદુપજાર્નીત
યયેયં પુનરાગષ્ઠેદિતિ ।

(શતપથમાં ઉર્વશી પછી કાળ પુરુષા સાથે રહી એમ છે. વાયુમાં ૬૪ વર્ષ રહી એમ છે.) વાયુના આ પ્રસંગના નીચેના શ્લોકો શતપથના ઉપસાં બધાસાથે સરખાવો.

एवं सा चायसंस्तस्मिन्पुरुवरसि मामिनी ।

वर्षाण्यथ चतुःषष्टिं तद्वक्त्या शपमोहिता ।

उर्वशी मानुषं प्राप्ता गर्धर्वाश्चिन्तयान्विताः

गर्धवाकुरुः---

चिन्तयष्वં महाभागा यथा सा तु वराङ्गना ।

आगच्छेत्तु पुनर्देवानुर्वशी स्वर्गभूषणा ॥

વળા અંધર્વો એક મેષને હરી ગય છે તે પછી શતપથમાં નીચેનાં વાક્યો છે:—

સાહોવાચાત્રીર ઇવ ઘત મે જન ઇવ પુત્રં હરન્તીતિ । દ્વિતીયં પ્રમેયુઃ । સાહતયૈવોવાચાય. ..

સ નમ્ર એવ અનૂત્પપાત ચિરં તદન્મેને યદ્વાસઃ પર્યધાસ્યત તતો
૫ ગન્ધર્વા વિષુતં જનયાંચકુસ્તં યથા દિવૈદં નમ્રં દદર્શ તતો હૈવેયં
તિરોચમૂય ।

નીચેના વાયુના શ્લોકો સરખાવો:—

સ નિશાયામથાગમ્ય મેષમેકં જહાર વૈ ।

માતૃવદ્વર્તતે સા તુ મેષયોશ્ચારુહારિની ॥ ૧૯

રાજાનમવ્રવીત્સા તુ પુત્રો મે દ્વિયતેતિ વૈ ॥ ૨૦

તતો મૂયસ્તુ ગન્ધર્વા દ્વિતીયં મેષમાદ્દદુઃ ।

દ્વિતોયેઽપદ્ધતે મેષે એલં દેવીદમવ્રવીત્ ॥ ૨૨

પુત્રૌ મમ હતૌ રાજનનાથાયા ઇવ પ્રમો ।

પદંતૂક્તસ્તદોત્થાય નમ્રો રાજા પ્રધાવિતઃ ॥ ૨૪

મેષામ્બ્યાં પદયી રાજન્ ગન્ધર્વૈર્ચ્યુરિથતામથ ।

ઉત્પાદિતા તુમહતી યયા તદ્ભવનં મહત્ ॥ ૨૪

પ્રકાશિતં તુ સદસા તતો નમ્રમવેક્ષ્ય સા ।

નમ્રં દ્રુષ્ટ્વા તિરોમૂત્સા અપ્સરા કામરૂપિણી ॥ ૨૫ ॥

વાયુ પુ. અ-૧૧

ઉર્વશી અંતર્ધ્યાન યતાં પુરરવા એને શોધવા માટે છે, છેવટ
કૃશ્ણેનમાં મળતા પુરરવા ઉર્વશી વચ્ચે જે સંવાદ થાય છે તેમાં
અગ્વેદનો પહેલો મંત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

હયે જાયે મનસા તિષ્ઠ ઘોરે વચ્ચાંચિ મિથ્રા કૃણવાવૈ નુ ।

ઋ. ૧૦-૧૫-૧.

વાયુ-પુ-માં પુરરવા કહે છે:—

આયાહિ તિષ્ઠ મનસા ઘોરે વચસિ તિષ્ઠ હે ।

વાયુ. પુ. ૧૧ શ્લોક-૩૫.

અને તરતજ પુરાણુકાર કહે છે કે:—

પ્રયમાદીન્નિ સૂક્તાન્નિ પરસ્પરમગાપત ।

એવમ્ ૧૨૦. ૭૬

વાયુ પુરાણના પાઠમાં ઉપરના પદમાં સૂક્તાનિને બદલે સુદેમાણિ શબ્દ છે તે લઘીઆનો પ્રમાદ લાગે છે. ખરી રીતે સૂક્તાનિ જ ન્નેષ્ઠિએ. હરિવંશ. અ. ૨૬માં આ કથા મોટે ભાગે વાયુના શબ્દોમાં જ ૪ અને ત્યાં ૨૫૪ સૂક્તાનિ શબ્દ છે:—

एवमादीनि सूक्तानि परस्परमभाषत ।

હરિ. અ-૨૬ શ્લો-૩૬

ઉપર કહેલી સરખામણીથી અને પુરૂરવા અને ઉર્વશી આ રીતે “પરસ્પર સૂક્તાં બોલ્યા” એ જાતના વાયુ પુ.ના તથા દરિવંશના ૨૫૪ શબ્દોથી આ પુરૂરવા અને ઉર્વશીની કથા વેદમાંથી પુરાણોએ લીધી છે એ ચોખ્ખું દેખાય છે. સનપથની કથામાં ચિત્ર ચોખ્ખું ઉઠતું નથી, ન્યારે પુરાણમાં વાર્તાનું ચિત્ર ચોખ્ખું ઉઠે છે. પણ કથાની મુખ્ય વિગતો વેદમાં છે તે જ વાયુપુરાણમાં છે. (જુઓ વાયુ અ. ૧૧ શ્લો ૧ થી ૫૦) વાયુ પુરાણના પાઠને દરિવંશ અનુસરે છે. આ પ્રસંગના એટલે કે વાયુ અ. ૯૧ ના શ્લો. ૪ થી ૫૦ અને દરિવંશ અ. ૨૬ ના શ્લો. ૪ થી ૪૯ ત્રણ ચાર શ્લોકોને બાદ કરતા શબ્દસઃ એના એ જ છે. એક જ પ્રથની દસ્તખતોમાં હોય તેવું પાઠાનર આ બે ગ્રંથો વચ્ચે પણ ફેાવ છે ખરું.

સાધારણ રીતે વિષ્ણુપુરાણ દરિવંશને અને વાયુને અનુસરે છે એટલે આ પ્રસંગે પણ એમ જ છે. છતાં વિષ્ણુપુરાણના ગદ્યમાં એક બે નવી વાત છે. વિષ્ણુપુરાણ મિત્ર વરુણના સાખે ૨૫૪ ઉલ્લેખ કરે છે. બીજું પોતાની શરતોમાં બે મેળને પથારી પાસે રહેવા દેવા એ એક શરત કહી છે. અને હું આકામાં હોઉં ત્યારે મારી પાસે ન આવવું એ શરત છાંટી દીધી છે. બીજું, બીજું પેદું ગન્ધર્વો ઉપાડી ગયા પછી ઉર્વશી આકોટ કરતાં જે શબ્દો બોલે છે તેમાં વાયુ પેડે માત્ર “ હું અનાયા હોઉં તેમ મારા પુત્રને કોણ ઉપાડી જાય છે ” એટલું જ નથી કહ્યું પણ મહં અમત્સંકા કુપુ-

રૂપાશ્રયા એમ દલકા શબ્દો-વાપર્યા છે. અને ઉર્વશી ન દેખાતાં
 “ રાજા એમને એમ નાગોજ ગાંડો યઈને ભ્રમવા લાગ્યો ” તાં
 આપદયત્તપગતામ્બર યથોન્મત્તરૂપોઽવગ્રામ । અને ઉર્વશીને જોયા
 પછી તત્તથોન્મત્તરૂપો “ જાણે દ તિષ્ઠ મનસિ ઘોરે તિષ્ઠ
 યત્ત્વસિ ” હત્યનેકપ્રકારે સૂક્તમવોચત્ ॥ પછીની કથા વાયુને
 અનુસરતી જ છે. શ્રીમદ્ ભાગવત હમેશા વિષ્ણુપુરાણના ગદ્યતું
 પદ્યમય રૂપાંતર કરે છે. ભાગવતકારની કલ્પના પણ કથાના ચિત્રમાં
 નાટકી રંગ પૂરે છે અને કવયિત્ત ચિત્રને વધારે પડતું જાડું કરી
 નાખે છે. દા-ત. બીજા મેવની ચોરી ચતાં ઉર્વશી ખૂદાર કરે છે
 એના શબ્દો જુઓ:—

હતાસ્વહં કુનાથેન નપુંસા ચીરમાનિના ।

યદ્વિશ્વમ્માદહં નથા દૂતાપત્યા ચ દસ્યુમિઃ ॥

યઃ શેતે નિશિ સંત્રસ્તો યથા નારી દિવાપુમાન ।

મા-૧, જ-૧૪

મહાભારતમાં પુરુરવાની જુદી કથા છે. એમાં ઉર્વશી ગંધર્વ
 -લોકમાં રહ્યાની તથા ગંધર્વલોકમાં ત્રણ અમિ આપ્યાની વાત છે
 પણ ઉર્વશી સાથે એકવાર સમાગમ થયા પછી વિયોગ થયાની કે
 મેવ દરજીની વાત નથી અને બ્રાહ્મણના રત્નો પુરુરવાએ દરી લીધાની
 નવી વાત છે. પણ મહાકવિ કાલિદાસના વિક્રમોર્વશીય નાટકની
 કથાને મહાભારત સાથે તો લેવા દેવા જ નથી. વાયુ, દરિદ્રેશ,
 વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત એ પરંપરાની કથા વિક્રમોર્વશીય નાટકનું મૂળ
 હોઈ શકે; પણ એમ જ હોય તો કાલિદાસે નાટકમાં ઘણો ફેરફાર
 કર્યો છે એમ માનવું પડે. પણ મત્સ્યપુરાણમાં કવિ કાલિદાસના
 નાટકને ઘણી વધારે મળતી કથા છે.

મત્સ્યપુરાણમાં અને વાયુ વગેરે પરંપરાની કથામાં મોટો ફેરફાર
 છે. મત્સ્ય પુ. ની કથાનો આટ નીચે પ્રમાણે છે:—“ એક વખત

પુરૂરવાનું ચરિત્ર જોવા ધર્મ, અર્થ અને કામ આગ્યા; રાજ્યએ ત્રણેનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો પણ ધર્મનો જરા વધારે સત્કાર કર્યો. આથી અર્થ અને કામ કુપિત. યથા અને અર્થે શાપ આપ્યો કે તું સોભથી નારા પામીશ અને કામે શાપ આપ્યો કે ઉર્વશીના વિયોગથી તને ગંધમાદનમાં ઉન્માદ થશે અને ધર્મે આશીર્વાદ આપ્યો કે તું ધાર્મિક અને દીર્ઘાયુષી થઈશ! આમ કહીને ત્રણે અંતર્યામી યથા ” (મરુચ્ચ અ. ૨૪ પ્રલો. ૧૫ થી ૨૦) આ રીતે મત્સ્યમા મદાભારતની અને વાયુ વગેરેની પરંપરાનો સરવાળો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ દેખાય છે.

પણ મત્સ્યપુરાણની આથી આગળની કથા વિક્રમેાર્વશીય નાટકને ઘણી મળતી આવે છે. કહે છે:—“પુરૂરવા રાજ્ય હંમેશાં આકાશચારી રથમાં બેસીને ઇંદના દર્શને જતો હતો તેવામાં એક દિવસ રાજ્યએ ઉર્વશીને અને ચિત્રલેખાને દરી જતા દેશી દાનવને જોયા એટલે એ દાનવને મુદ્દમા દરાવીને ઉર્વશી ઇંદને સોંપી. જે દાનવથી ઇંદ પણ દારી જતો હતો તે દાનવને પુરૂરવાએ દરાવ્યો. માટે એને દેવો સાથે મૈત્રી થઈ. અને ઇંદ પુરૂરવા ઉપર ખુશી થઈને પોતાની સભામાં મીજલમ કરી. તેમાં ભરતે રમેલા લક્ષ્મી સ્વયંવર નામના ચરિતમાં લક્ષ્મીનો પાઠ લજ્જના, ઉર્વશી. પુરૂરવામા મન જવાથી ભરતે કહેલો અભિનય જૂલો ગઈ. એટલે ભરતે શાપ આપ્યો કે. ‘તું આના જ વિયોગથી જૂલસ ઉપર ૫૫ વર્ષ સુધી લગા થઈને રહીશ અને પુરૂરવા પિશાચ થશે.’ આથી ઉર્વશી પુરૂરવા પાસે જઈને એને પતિ કરીને રહી, શાપને અન્તે ઉર્વશીને જુધના યુત્રથી આઠ પુત્રો થયા ” (મરુચ્ચ અ. ૨૪ પ્રલો. ૧૫ થી ૩૩).

મત્સ્યપુરાણમાં ૩૩૭૩ થઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે. ૩૨ માં અને ૩૩ માં શ્લોકો વચ્ચે કાષ્ઠિક શ્લોકો પડી ગયા હોય એમ કથા તુટે છે. વચ્ચે પણ શ્લોકોનો પાઠ બરાબર શુદ્ધ નથી. પણ કેશિ દાનવે કરેલું દરજી. સ્વર્ગમાં લક્ષ્મી સ્વયંવરનો અભિનય. ઉર્વશીની જૂલ

અને ભરતનો શાપ એ વાતો બરાબર વિક્રમોર્વશીય નાટકને મળતી છે. માત્ર પુરુરવાને પિતાનું ચવાતો શાપ આપ્યો એ વાત કાલિદાસમાં નથી. આ ત્રણ પરંપરા ઉપરાંત કથા સરિત્સાગરમાં એક એથી પરંપરા મળે છે. એમાં આ પુરાણો અને કાલિદાસના નાટકથી જુદી જ પુરુરવાની કથા આપી છે. એટલે એ નિરપયોગી છે. ટુંકામાં વાસુ પુરાણવાળા પરંપરામાંથી કાલિદાસે કથા લીધી હોય તો કવિએ ધણો ફેરફાર કર્યો છે એમ માનવું પડે. પણ મત્સ્યે કાલિદાસમાંથી ઉપલી હકીકતો લીધી છે એમ ન માનીએ તો મત્સ્યની જુદી પરંપરાનો ઉપયોગ કાલિદાસે કર્યો છે એમ જ કહેવું પડે. કુમાર સંભવ અને વિક્રમોર્વશીય બેયનું મૂળ મત્સ્ય પુરાણમાં જ મળે છે ઉપરથી વાયુવાળા પૌરાણિક પરંપરાથી જુદી પરંપરાના કોઈ પુરાણનો કાલિદાસે ઉપયોગ કર્યો છે અને એ જુદી પરંપરાના પરાણમાંથી મત્સ્યે કેટલીક કથાઓનો સંગ્રહ કર્યો છે, એ સૌથી સારો ખુલાસો લાગે છે. મત્સ્ય પુરાણ વાયુવાળા પરંપરાના પુરાણમાંથી, મહાભારતમાંથી અને બીજીથી પણ સંગ્રહ કરે છે, એ વાત મત્સ્યના અવલોકન વખતે જોઈશું.

મહાકવિ કાલિદાસના મનોનાં મૂળે બાળત ઉપર જે વિવરણ કર્યું છે એ ઉપરથી એટલો નિશ્ચય થાય છે કે એ મહાકવિએ વૈદિક સાહિત્ય ઉપરાંત મહાભારત, રામાયણ, હરિવંશ અને પુરાણોનો ઉપયોગ કર્યો છે. પુરાણોમાં વાયુવાળા પરંપરાના કોઈ પુરાણનો અને મત્સ્યવાળા પરંપરાના પુરાણનો એમ બોલામાં બોલાં બે પુરાણોનો ઉપયોગ કર્યો છે. મહાકવિ કાલિદાસના મનોમાંથી પુરાણો વિષે આથી વધારે પ્રકાશ મળે એમ નથી.

અમ્બોધાય અને પુરાણો

મહાકવિ કાલિદાસ સાથે જ, સંસ્કૃત સાહિત્યની ચર્ચામાં, અમ્બોધાયનું સ્મરણ થાય છે, આ અમ્બોધાય પહેલાં કે કાલિદાસ પહેલાં

એ 'ખાખત' ધરિતોમાં મતભેદ છે. મોટે ભાગે-પાશ્ચાત્ય, પ્રાચ્યવિદ્યા-
ભિજો અશ્વધોપને ખેલાં અને કાલિદાસને પછી માને છે; ન્યારે
અત્ય પુરાતત્ત્વવિચારકો એથી ઉચ્છેદ માને છે. (*Alhābad University studies Vol. 11- 1926*) માં
ફોર્સેસચેદ અદ્યોપાધ્યાયને કાલિદાસના સમય ઉપર લેખ આપણા પ્રસિદ્ધ
વૃદ્ધ સાક્ષર શ્રી કેશવ હર્ષદ દ્રુવ અશ્વધોપ ખેલાં કાલિદાસને મુકે
■ અને પરાક્રમની પ્રસાદી (વિક્રમોર્વશીયના બાળાન્તર) ના આરંભમાં
પોતાના મનના સમર્થનમાં કેટલાક નવી અને સરસ દલીલો આપે
છે. સંસ્કૃત કવિઓએ વાપરેલાં વ્યાપક અને એક દેશી વૃત્તોની
સરખામણી કરીને સાક્ષર શ્રી કેશવ હર્ષદ દ્રુવ અશ્વધોપ ખેલાં કાલિ-
દાસને મુકે છે, તે ગમે તેમ હો પણ અશ્વધોપે કાઠક પુરાણો જોયાં
છે એટલું તો એણે કહેલા અનેક ઉલ્લેખો જોતાં લાગે છે. અને
અશ્વધોપ ઇ. સ. ખ્રેસ્તા શનકમાં જન્મ ગયા છે એમ તજજ્ઞોએ જાહેર
મનાય છે.

અશ્વધોપના સૌન્દર્ય-કાવ્યમાં નીચેના શ્લોક છે:—

જિજ્ઞાસમાના નાગેષુ કૌશલં આપદેષુ ચ ।

અનુચક્રુર્વનસ્થસ્ય દૌષ્ણત્વેદેવકર્મણ : ॥

સૌ. સર્ગ ૧ શ્લો. ૩૫

આ શ્લોકમાં કુપ્પન્તના પુત્ર સર્વદમનની સિદ્ધ વચેદે પશુઓ
સાથેની બાલકીર્તિનું સૂચન છે. શાકુતલ નીટકમાં પણ આ સૂચન
છે. (મે. ■) હવે કાલિદાસે શકુંતલાની કથા મહાભારતમાંથી
લીધી ■ એ પ્રસિદ્ધ છે. આ કથાની અશ્વધોપને પશ્ચાત્તર લાગે છે.
મહાભારતમાં સર્વદમનની આ પશુકીડા નીચેના શબ્દોમાં કહી છે:—

.. પદ્ધર્ષેષુ તતો શાલઃ કળ્યાશ્રમપદં પ્રતિ ॥

.. ધ્યોધાન્સિહાન્ધરાહાંધ વૃકાંધમહિપાંસ્તથા ।

ચરિતમાં અને સૌ-દરાન-દમાં લગભગ એના એજ વૈદિક અને પૌરાણિક ઉલ્લેખો કર્યા છે. (જુઓ. શુ. ચ. સર્ગ ૪ અને સૌ. સર્ગ ૭ માં આવેલા પરાશર, વશિષ્ઠ, પાંડુ, વ્યાસ વગેરે વિશે ઉલ્લેખો)

અશ્વધોષે મદાભારતમાંથી કેટલાક ઉલ્લેખો કર્યા છે. પરાશરને કાલી (મત્સ્યમ-ધા) સાથે સમાંગમ અને વ્યાસને જન્મ (શુદ્ધ ચરિત ૪-૭૬ અને સૌ ૭-૨૬) પાંડુને શાપ દેવા છતાં તેણે કામવશ થઇને કરેલા માદ્રીના સંગથી થયેલું પાંડુનું મરણ (શુદ્ધ-ચ. ૪-૭૬ અને સૌ. ૭-૪૫) વગેરે ઉલ્લેખો મદાભારતમાંથી છે. રામાયણ પણ અશ્વધોષથી અજાણ્યું નથી. શુદ્ધચરિત (૪-૩૬)માં ઇંદક શુદ્ધને કહે છે કે:—

નાસ્મિ યાતું પુરં શક્તો દહમાનેન ચેતસા ।

ત્યામરણ્યે પરિત્યજ્ય મુમિત્ર ઇવ રાષવમ્ ॥

(આ શ્લોકમાં મુમિત્ર છે ત્યાં મુમન્ત જોઇએ. એ તો પાંડવી અશુદ્ધિ છે.) વળી શુ. ૮-૮ માં રામાયણના આજ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ છે ત્યાં “ દાશરથિ (રામ)નો રથ અયોધ્યામાં આવના જે રીતે નગરજનો રસ્તામાં રેવા દતા તે રીતે શુદ્ધ વંશર ધોડાને અને ઇંદકને જોઇને કપિલવસ્તુના નગરજનો રેવા દતાં ” એવું વર્ણન અશ્વધોષે કર્યું છે. વળી શુ. ચ. ૬-૬ અને ૬-૫૬ માં રામચરિતને લગતા ઉલ્લેખો હોવાનું કશું કર્યા છતાં શુદ્ધચરિતના સંપાદક કોવેલ સાહેબ (E. B. Cowell. M. A.) આ ઉલ્લેખોને અસ્પષ્ટ માનીને અશ્વધોષ પહેલાં રામાયણનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતા નથી. .

But these references are vague and do not necessarily imply the previous existence of our present Ramayana.

(જુઓ Preface p. xi.)

કોવેલ સાહેબનું આ વચન આજણુ સાહિત્યને અવગણીને દર્શા-

વંશનાં પૂર્વગ્રહના દાખલાં છે. બાંકી તટસ્થ વિચારકને 'અશ્વધોષ' પહેલાં રામાયણના અસ્તિત્વ બાબત શકા રહેવાનું કારણ નથી (જુઓ 'Keith, A History of Sanskrit Literature 1928, p. 59)

અશ્વધોષે આ ઉપરાંત ઘણા ઉલ્લેખો કર્યા છે અને મહાભારત રામાયણ કરતાં જેમાં પૌરાણિક કથા નિર્દેશ હોય એવા ઉલ્લેખો આપણે ખાસ જોવાની જરૂર છે.

બુદ્ધચરિતના પહેલાંજ સર્ગમાં લખવાન બુદ્ધનો એની માતાના પડખામાંથી જન્મ થયેલો એ વિચિત્રતાનો બચાવ કરતાં અશ્વધોષ ઔર્વનો સાયળમાથી, પૃથુનો દાયમાંથી, માધાતાનો માયામાંથી અને કક્ષીવત્નો ખમામાંથી જન્મ થયાના પૌરાણિક દાખલા આપે છે. (સર્ગ ૧ શ્લો. ૨૬)

હવે ઔર્વનો ઉરને ભેદીને જન્મ થયાનું મહાભારત જ કહે છે. (જુઓ. આ. મ. ૬૭ પ્રલો. ૪૬) પૃથુનો દાયમાંથી જન્મ થયાની કથા મ. શાંતિપર્વમાં છે. પણ ત્યાં એ પુરાણોમાંથી આવ્યાનો સંભવ છે, પુરાણોની એ સામાન્ય કથા છે (જુઓ ઘાસુ. પુ. સ. ૬૨ પ્રલો. ૧૨૧, ૧૨૨) પછી માધાતા રાજાની કથા મહાભારત વન પર્વ (અ. ૧૨૭, ૧૨૮)માં તથા વિષ્ણુપુરાણ વગેરે પુરાણોમાં છે પણ ત્યાં માધાતા પોતાના પિતા કુવનાશ્વના પડખામાંથી જન્મે છે એમ છે. અશ્વધોષે મૂર્ઝ્ઝ : ' માયામાંથી ' કેમ લખ્યું હશે ?

બુદ્ધચરિત સર્ગ ચોથામાં ઈન્દ્રે ગૌતમપત્ની અહલ્યા સાથે સંગ કર્પાની કથાનો ઉલ્લેખ (પ્રલો. ૭૨) આ કથા રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે (જુઓ બાલકાંડ સર્ગ-૪૮) મહાભારતમાં પણ એનું સ્મરણ છે. (મ. ડ. ૧૨-૬) " અગસ્થ્યે સોમભાર્યો રાહિણીની પ્રાર્થના કરી અને તેથી તેના જેવી લોપામુદ્રા પંતી તરીકે મળી " એમ શ્રુતિ (રુતિશ્રુતિઃ) હોવાનું અશ્વધોષ કહે છે. (શ્લો. ૭૩), મહાભારતમાં તે આ વાત નથી.

ઔનથ્યની ભાષાં મમતામાં જૂદરપતિએ બરદાજને ઉત્પન્ન
 કયાં એમ અશ્વધોષ કહે છે (જ્ઞો. ૭૪) આ કથા મદાભારત
 આદિ પર્વ (અ. ૧૧૩)માં છે. પણ ત્યાં આખી કથા નથી, વધારે
 વિસ્તારથી આખી કથા પુરાણોમાં છે. (જુઓ, મત્સ્ય પુ. અ. ૪૬,
 વિષ્ણુ પુ. અ. ૪ અ. ૧૬ મા. ૬-૨૦) પછી જૂદરપતિની ભાષાં
 તારામાં ચંદ્રમાએ જુધને ઉત્પન્ન કયો (જ્ઞો. ૭૫) એ કથા પુરા-
 ણોમાં પ્રસિદ્ધ છે (જુઓ વાયુ. પુ. અ. ૯૦, મદ્ધ પુ. અ. ૧,
 હરિવંશ. ૧-૨૬, મા. ૯, ૧૪, પદ્મ. પુ. ૬-૨૨.)

પરાશરે યમુનાતીરે કામવશ થઈને કાલીનો મુખાગમ કયાંને
 (જ્ઞો. ૭૬) ઉત્તેજ્ય છે. આ વાત મદાભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે
 પણ ત્યાં એનું નામ સ્વાધારજી રીતે સત્યવતી કે મત્સ્યગ્રંથા આપે છે
 છતાં કાલી નામ બરાબર છે જુઓ:—

जनयामास यं काली शक्तेः पुत्रात्पराशरात् ।

મ. આ. અ. ૬૦ જ્ઞો. ૨

વશિષ્ઠે માતંગી અક્ષમાધામાં કપિજવાદ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન
 કયો (જ્ઞો. ૭૭). આ કથા મદાભારત અનુશાસન પર્વમાં જુદ-
 ચરિત પેઠે એક શ્લોકમાં ઉક્તિપિત છે. (જુઓ મ. અનુ. અ.
 ૬૩ જ્ઞો. ૧૬) યમાતિ રાજા જુદ થયા છતાં ચેત્રરથ વનમાં
 વિશ્વામી અપ્સરા સાથે ક્રોધ કરતા રહ્યા (જ્ઞો. ૭૮). આ વાન
 મદાભારત આદિપર્વ (અ. ૬૯ જ્ઞો. ૫૧) માં છે. પાંડુએ સ્ત્રી
 સમર્જથી પોતાનો નાશ થશે એમ જાણ્યા છતાં માદ્રીના રૂપ અને
 ગુણથી આકર્ષાઈને કામસુખ લીધું (જ્ઞો. ૭૯). આ મદાભારતની
 કથા પ્રસિદ્ધ છે (આદિપર્વ).

સૌન્દર્યનન્દ સર્ગ સૂતમાં આમાંના યજ્ઞા ઉત્તેજ્યો અશ્વધોષે
 કયાં છે પણ તે ઉપરાંત કોઈક નવા પણ છે. દા. ત. સૂર્યે રમ્ભા
 ઉપર મોહિત થઈને જાતે ઘોડારૂપ જનીને ઘોડીમાં અશ્વિદેવોને

ઉત્પન્ન કર્યા એમ અશ્વઘોષ કહે છે. (સૌ. સ. ૭ પ્રલો. ૨૬). મહાભારત આદિપર્વ (અ. ૬૭ પ્રલો. ૩૬) માં એટલી જ વાર્તા છે કે સૂર્યની ઘોડી રૂપ ધારણ કરનાર પત્ની ત્વાષ્ટીમાં સૂર્યે અશ્વિદેવાને ઉત્પન્ન કર્યા. પણ આ કથા વાયુ, હરિવંશ, વરાહપુરાણ, બ્રહ્મપુરાણ, વગેરેમાં છે. વિષ્ણુમાં કથા વિસ્તારથી છે પણ રમ્ભાનું નામ નથી. કદાચ સૌન્દર્યનન્દનો પાદ બ્રહ્મ દર્શો. વ્યાસજીએ કાર્શીમાં વેશ્યા સાથે રમણુ કર્યાનું અશ્વઘોષ કહે છે (એજન પ્રલો. ૩૦) પણ એનું મૂળ અને મહાભારતમાં મળ્યું નથી. ઋષ્યશૃંગનું શાન્તવનમાં રહ્યા છતાં રાજ-કન્યા શાન્તા માટે મન ચળી ગયું (૩૪) એ કથા રામાયણ બાલકાંડ (સર્ગ ૬) માં છે. વિશ્વામિત્રે બ્રહ્મર્ષિ ભાવ માટે રાત્ર્ય છોડીને વનમાં વાસ કર્યો પણ ધૃતાન્વી આસરાથી મન હરાઈ જતાં તેને દસ વર્ષ એક દિવસ જેવા લાગ્યા (પ્રલો. ૩૬). આ કથા મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે. (જુઓ આ. અ. ૧૩) અશ્વઘોષે દસ વર્ષ લખ્યાં છે, બ્યારે મહાભારતમાં હજાર વર્ષ (વર્ષ સદસ્ય પ્રલો. ૧) સખ્દ છે. પાદમાં આ ફેરફાર પાછળથી થયો લાગે છે. એજ રીતે ૩૩ નો પ્રમદારા ઉપરનો સ્નેહ (પ્રલો. ૩૮) મહાભારત આદિપર્વ (અ. ૮) માં છે આ કથાનો બાણે પણ કાદંબરીમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

સૌન્દર્યનન્દના નવમા સર્ગમાં પરશુરામે સદસ્યાર્જુનના હાથ કાપ્યાનો ઉલ્લેખ છે (પ્રલો. ૧૦). આ કથા રામાયણ (કાં. ૭) માં છે અને મહાભારત સભાપર્વ (અ. ૬૯) માં પણ છે. પછી કંસને મારનાર હરિને જરાએ એક બાણથી દણ્યા ત્યારે એનું બચ કર્યાં ગયું હતું ? (પ્રલો. ૧૮).

આ ઉલ્લેખ અશ્વઘોષને કૃષ્ણચરિત્રની ખજર છે એમ દર્શાવે છે. આ કથા મહાભારત (મૌ. પર્વ અ. ૬) માં છે. આ સાથે જ નમુચિને છદ્મે શીખથી માર્યાની કથાનો ઉલ્લેખ છે (મ્તી. ૧૬) એ કથા પણ મહાભારત (સ. ૪૪) માં છે.

મોન્દરાન-દના અગીઆરમા સર્ગમાં વળી જુદા ઉત્તેજો છે. માધાતા ઈડના અર્ધા આસનને મેઝવીને દેવપણું પ્રાપ્ત કર્યા છતાં પાછા નીચે પડ્યા (શ્લો. ૪૩) જાણે પણુ આ કથાનો ઉત્તેજ કયો છે. દેવો ઉપર રાજ્ય કર્યા છતાં નદુષ રાજ્ય સર્પ થયા (શ્લો. ૪૪). આ કથા મદાભારત (ચમ અ. ૧૮૧ તથા ઠ. અ. ૧૧) માં પ્રસિદ્ધ છે. જાણે પણુઆનો ઉત્તેજ કયો છે. સિખિ રાજ્યએ રથેન પક્ષીને પોતાનું માંસ કાપીને આપ્યું એવું કુષ્ઠકર્મ કર્યું છતાં સ્વર્ગથી ગ્રહ થયો (શ્લો. ૪૨). આ કથા મદાભારત (ચ. અ. ૨૦૧) માં છે. માધાતા અને નદુષ સંબંધી ઉપર કહેલા ઉત્તેજો જુદાચરિત (સર્ગ ૧૧ શ્લો. ૧૩ અને શ્લો. ૧૪) માં પણ છે.

આ જ સર્ગમાં મુંદ અને ઉપમુંદ નામના બે અમુરોએ પરસ્પર વેર કર્યાનું કહ્યું છે (શ્લો. ૩૨) આ કથા મદાભારત (આ. અ. ૨૨૯) માં છે અને એક બીજને ઉત્તેજ એક (પુરુષ) વિશે છે કે "કાંટે સ્વર્ગમા પણુ રહીને, દેવી ઉર્વશીને પણુ વશ કરીને લોભથી કપિએ પામેથી સોનું સેવાની હમ્મણ કરી અને તે રાજા નાશ પામ્યો" (શ્લો. ૧૬) જાણુ કવિએ પણુ આ ઉત્તેજ કયો છે. આનું મૂળ મદાભારત (આ. અ. ૬૯) માં અને વાણુ (અ. ૨) માં છે. આ ઉપરાંત બીજા કેટલાક ઉત્તેજો છે કે જેનું મૂળ વૈદિક સાહિત્યમા જળાય છે વળી કેટલાક ઉત્તેજો કુરુ, શ્રિષ્ઠિ, દંડક વગેરે પ્રજાઓના છે.

કુંકામાં જાણુ પેટે અશ્વધોષે પણ સૌથી વધારે ઉત્તેજો મદાભારતમાંથી—અને તે પણ એના જુદાં જુદાં પર્વોમાંથી—કર્તા છે. એ ઉપરથી પ્રસિદ્ધો બાદ કરતાં જાણીનો મદાભારતનો મોટો ભાગ અશ્વધોષના વખતમાં પ્રસિદ્ધ હોવો જોઈએ. રામાયણ પણ અશ્વધોષે જોયું જ હોવું જોઈએ. મદાકાવ્યનો આદર્શ જ રામાયણ ઉપરથી લીધો છે. વૈદિક સાહિત્ય, મદાભારત અને રામાયણ ઉપરાંત

અશ્વઘોષે કોઇક પુરાણો જોયાં છે. મહાભારતમાં ઘણા પૌરાણિક કથાઓ મૂળ પાંડવકૌરવની કથા તૈયાર થયા પછી ઉમેરાઈ છે. એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એટલે અશ્વઘોષના વખતમાં આ કથાઓ મહાભારતમાં જ હતી કે કોઇ પુરાણોમાં ? અને અશ્વઘોષે પુરાણોમાંથી લીધી છે કે મહાભારતમાંથી એ કહેવું કઠણ છે. પણ કોઇ કોઇ ઉલ્લેખોત્તુ મૂળ તો મહાભારતમાં નથી મળતું પણ પુરાણોમાં જ મળે છે, દા. ત. પુરુરવા વિષે જ અશ્વઘોષે એ જુદા જુદા ઉલ્લેખો કર્યા છે. બ્રાહ્મણના મુવર્ણના લોભથી પુરુરવાની અધોગતિ થઈ એ વાત મહાભારતમાં જ છે, વાયુ વગેરેમાં નથી; અને ઉર્વશીના વિચારમાં પુરુરવા ગાડો થઈ ગયો એ વાત પુરાણોમાં જ છે. મહાભારતમાં નથી. વળી મુષિત અને યામ દેવોનો અશ્વઘોષ ઉલ્લેખ કરે ॥ (હુલ્લ ચ. સર્ગ ૧૪ શ્લો. ૮૯.) આ મહાભારતમાં નથી. પણ પુરાણોમાં છે.

ત્રેતાયુગમુલે પૂર્વમાસન્સ્વાય મુવેન્તરે

દેવાયામા હિતિ ર્યાતાઃ પૂર્વ ચે યજ્ઞસૂનવઃ ॥

વાયુ અ. ૩૯ શ્લો. ૩

આસન્ધૈ તુપિતા દેવા મનોઃ સ્વારોચિષેન્તરે ।

વાયુ અ. ૬૨ શ્લો. ૭

આ રીતે ઈ. સ. ૮૦૦ થી ઇ. સ. ના આરંભ સુધીમાં અમેક્ષા શંકરાચાર્ય, કુમારિલ, બાણુ, કાલિદાસ અને અશ્વઘોષના ગ્રંથોમાં આવેલા પૌરાણિક ઉલ્લેખો જોતાં એમ લાગે છે કે આ પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથકારો ગ્રોટે ભાગે મહાભારતનો આધાર લે છે, પણ તેઓને પુરાણોની ખબર છે અને પુરાણોમાંથી ઉલ્લેખો કરે છે.

મનુસ્મૃતિ અને પુરાણો

મનુસ્મૃતિમાં ઉપર શંકરાચાર્યે ઉદાહરેલા દિસાદિસે તથા ચપ્પત્તુતુલિજ્ઞાનિ એ એ શ્લોકો મળે છે. (અ. ૧

શ્લો. ૨૯, ૩૦) ખેલા અધ્યાયમાં જ મન્વન્તરોના નિર્દેશ મનુએ કર્યો છે. મન્વન્તરો પુરાણોનો એક વિષય છે અને મનુએ કોઈ પુરાણમાંથી એ વર્ણન લીધું હોવું જોઈએ, મનુ અ. ૪ માં અવિનયથી નષ્ટ થયેલા અને વિનયથી રાજ્ય મેળવેલા રાજાઓના દાખલાઓ આપ્યા છે તે કાર્મ પુરાણમાંથી જ લીધા હોવા જોઈએ. અવિનયનો વેનનો અને વિનયનો પૃથુનો દાખલો આપ્યો છે તે પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. વળી મનુએ એક રથને વાયુને ઉત્સેખ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે

અથ ગાથા વાયુગીતા કીર્તયન્તિ પુરાવિદઃ

યથા વીજં ન ચમવ્યં પુંસાં પરપરિગ્રહે ॥

મનુ અ. ૧ શ્લો. ૪૦

આ શ્લોકમાં વાયુગીત ગાથા કહી છે તેનો અર્થ વાયુ પુરાણોના એમ કરીએ તો મનુને વાયુની ખજાર હતી એમ અર્થ થાય. જો કે મનુએ ઉદાહરેલા શ્લોકો અને વાયુ પુરાણમાં મળ્યા નથી. મનુસ્મૃતિનો સમય તદ્દન ચોક્કસ તો નથી; પણ ઈ. સ. ખ્રીસ્ત સતકથી અર્ધચીન એ અન્ય નથી મનાતો. હોપકીન્સ ઇ. સ. ના આરંભની કે તે પહેલાની મનુસ્મૃતિને ગણે છે. (Cambridge History of India Vol. I. p. 279)

ઉપર નોંધેલા પૌરાણિક ઉત્સેખોનું પૃથક્કરણ કરતાં એમ લાગે છે કે આ સંસ્કૃત અન્યકરો પાસે બેચાર પુરાણો હોવા જોઈએ. અત્યારના વાયુપુરાણના મૂળરૂપ, મત્સ્ય પુરાણના મૂળરૂપ, અને આ બેયમાં નથી મળતી છતાં બાલુ અને અશ્વધોષ કવિઓ ઉત્સેખ કરે છે એવી કથાઓવાળું એકાદ ત્રીજું પુરાણ આ રીતે ત્રણ પુરાણો અશ્વધોષ પહેલાં હોવાં જોઈએ. અને તે ઉપરાંત હરિવંશના મૂળરૂપ કૃષ્ણચરિત્રનું એક અને વિષ્ણુની મત્સ્ય, વામનાદિ અવનારની કથાઓવાળું બીજું એમ બેક વૈષ્ણવ પુરાણો અને એકાદ શેષ પુરાણ

ઈ. સ. પૂર્વે ખ્રીજી સતકમાં હોવાં જોઈએ, કારણ કે ઈ. સ. પૂર્વે ખ્રીજી સતકના મહાભાષ્યકાર પતંજલિને કૃષ્ણચરિત્રી, વામનાવતારની અને શિવભક્તિના ક્રાંતિક્રાંતિ જાતના પ્રચારની ખબર છે.

રામાયણ અને પુરાણો

બાણ, કાલિદાસ અને અશ્વઘોષ રામાયણનો અને સૌથી વધારે મહાભારતનો આધાર લે છે એ ઉપર જોયું; પણ રામાયણ મહાભારતમાં પોતામાં જે પૌરાણિક કથાઓ મળે છે તે એ ગ્રંથોનું મુખ્ય અંગ નથી અને એ મહાગ્રંથોમાં પાછળથી દાખલ થયેલ છે, કેટલીક પૌરાણિક કથાઓનું અત્યારે મળતા જૂનાં પુરાણોમાં સચવાઈ રહેલું રૂપ અને રામાયણમાં કે મહાભારતમાં સચવાઈ રહેલું રૂપ સરખાવવાથી મહાભારત રામાયણાંતર્ગત પૌરાણિક કથાઓથી મૂળ પુરાણો જૂનાં છે એ સ્પષ્ટ સમજાયે.

ગંગાવતરણ-ગંગાવતરણની કથા જૂની છે. બાણે ગંગાવતરણનો ઉલ્લેખ ઉપર નોંધ્યો છે. ઈ. સ. ૩૫૦ની આસપાસના સમુદ્ર ગુપ્તના લેખમાં શિવની જટામાં રોકાઈ રહેલ અને પછી છુટેલ ગંગાનો ઉલ્લેખ છે; જેનું મૂળ રામાયણ કે વાયુ જેવા પુરાણને જ માનવું પડશે. બાણના ઉલ્લેખોનું અવલોકન કરતાં બાણ અને કાલિદાસ ગંગાને વિષ્ણુના ચરણમાંથી નીકળેલી ગણે છે, અને તેનું મૂળ વિષ્ણુપુરાણમાં તથા મહાભારતના સભાપર્વ (જે પાછળથી ઉમેરા-

* સમુદ્રગુપ્તના લેખના નીચેના શ્લોકમાં પુરાણોક્ત ગંગાના નિરોધનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે.

પ્રદાનમુંજવિક્રમપ્રશમશાસ્ત્રાવયોદયે-

રૂપર્ત્યુપરિસંચયોચ્છિન્નમનેકમાર્ગ યથઃ ।

પુનાતિ મુવનત્રયં પશુપતેર્જટાન્તર્ગુહા-

નિરોધપરિમોહશીઘ્રશિવ પાણ્ડુ ગાંધં વયઃ ॥

Corpus Inscriptionum Indicarum Vol. III.

યતો ભાગ દેખાય છે તે)માં છે એ દર્શાવ્યું છે. હવે રામાયણના
ઝંગાવતરણની કથા જોઈએ.

રામાયણના બાલકાંડ (અ. ૩૬ થી ૪૪)માં ઝંગાવતરણની
કથા છે. રામચરિતના મુખ્ય પ્રસંગમાં વિશ્વામિત્ર રામ લક્ષ્મણને
ઝંગાવતરણનું આખ્યાન કરે છે. વિશ્વામિત્ર પોતે જ આને કથા
અથવા આખ્યાન કરે છે.

રામાયણમાં સગરના ચતુર્થી ઝંગાવતરણની આખી કથા સંગ્રહ
કરી છે. વાલ્મીકીમાં આખી કથા આટલા વિસ્તારથી નથી. વંશના
પ્રસંગમાં સગરની વાત ટુંકમાં કરી છે અને બ્રૂજોળનું વર્ણન કરતાં
ઝંગા નિમિત્ત ભગીરથે કૈલાસની ઉત્તરમાં બિન્દુસર આગળ તપ
કર્યાંની અને ઝંગાને ઉતાર્યાંની વાત કરી છે. (જુઓ અ. ૪૭)
હવે રામાયણમાં કહેલા શ્લોકો સરખાવવા જેવા છે. વાયુ પુ. અ.
૪૭ શ્લો. ૩૨ થી ૩૬ અને રામાયણ બાલકાંડ સર્ગ ૪૩ શ્લો. ૮ થી
૧૪ના શબ્દો લગભગ સરખા છે:—

મિત્વા વિશામિ પાતાલં સ્રોતસા ગૃહ્ય શંકરમ્ ॥

શ્લો. ૩૨

તિરોભાવયિતું બુદ્ધિ રાસીદંગેષુ તાં નદીમ્ ।

તસ્યાવલેપ તં બુદ્ધા નવાઃ ક્રુદ્ધસ્તુ શંકરઃ ॥

શ્લો. ૩૩

વાયુ પુ. અ. ૪૭

સરખાવો:—

વિશામ્યહં હિ પાતાલં સ્રોતસા ગૃહ્ય શંકરમ્ ॥ ૮ ॥

તસ્યાવલેપનં જ્ઞાત્વા ક્રુદ્ધસ્તુ મગવાન્હરઃ ।

તિરોભાવયિતું બુદ્ધિ ચક્રે ત્રિણયનસ્તદા ॥

રા. ઘા. અ. ૪૩

.. આ બે પાઠ સરખાવતાં ચોખ્ખું દેખાય છે કે ગંગાવતરણની કથા જૂના વખતથી ચાલી આવતી હતી તે વાસુએ અને રામાયણે— બેય ગ્રંથોએ કોઈ ત્રીજા મૂળમાંથી ઉતારી છે. હરિવંશ વૈષ્ણવ ગ્રંથ હોવા છતાં પહેલાં કહ્યું તેમ વાસુને અનુસરી ગંગાને ‘સોમપાદ પ્રસૂત’ કહે છે એ જોતાં, વિષ્ણુના પદમાંથી નીકળી માટે પવિત્ર કરનાર છે એ ગંગાવતરણકથાનું રૂપ આ વાસુ અને રામાયણમાં કહેલા રૂપ કરતાં અર્ધાંશીન હોવું જોઈએ; અને તે હ. સ. ચોથા શતક કરતાં જૂનું હોવું જોઈએ; કારણ કે કવિ કાલિદાસે ઉદાહરેલ છે. સમુદ્રમેયનની કથા વિષે પહેલાં ચર્ચા કરી છે. હવે વિષ્ણુના અવતારોનો પ્રસંગ જોઈએ.

વિષ્ણુના અવતારો વિષે પુરાણો

વિષ્ણુએ અવતારો શા માટે ગ્રહણ કર્યા એ આપણા ધાર્મિક સાહિત્યનો મોટો પ્રશ્ન છે. ભગવદ્ગીતામાં કૃષ્ણે “જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગથાનિ યાય છે ત્યારે ત્યારે હું જન્મું છું” એમ કહ્યું ત્યારથી અવતારો ખુલાસો સરસ મળી ગયો. પાછળના સાહિત્યે આ ખુલાસો કમુદ્ધ રાખ્યો. વૈષ્ણવ પુરાણોએ આ માન્યતાને ખૂબ જોર આપ્યું અને અધર્મના તથા અશુરોના ભયથી પૃથ્વી ભગવાનને શરણે જઈને માગણી કરે એટલે પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા ઇશ્વર અવતાર ગ્રહણ કરે એ રીતે ગીતાના મૂળ વિચારને પ્રેરિત કર્યો. જુઓ ભાગવત:—

મારાવતારણ્યાન્યે સુવો નાવ હવોદધૌ ।

સીદંત્યા મૃરિભારેણ જાતો હાત્મસુવાર્થિતઃ ॥

મા. ૧. ૮. ૩૪

આજ વિષયના વિસ્તાર માટે જુઓ ભાગવત દશમ સ્કંધનો અધ્યાય પહેલો.

વિષ્ણુપુરાણમાં ભાગવત કરતાં હંકારમાં વધુ કૃષ્ણચરિત્રના આરંભમાં કૃષ્ણના અવતારનું કારણ આ રીતે જ સૂચિતો

ભાર ઉતારવાનું કહ્યું છે. (જુઓ વિ. પુ. અં. ૫ અ. ૧) આ
જેમના મૂળ રૂપ દરિવંશમાં પણ વિસ્તારથી, દુષ્ટેથી ભારાકાંત પૃથિવી
જાલા પાસે ગઈ અને જાલા આખી જાલ સભા સાથે વિષ્ણુ પાસે
ગયા વગેરે કથા કહી છે. (જુઓ દરિવંશ પર્વ ૧ અ. ૪૯,
૫૦, ૫૧) ત્યાં પણ ૨૫૯ કહ્યું છે કે:—

સેયં મારપરિશ્રાન્તા પીડયમાના નરાધિપૈઃ ।

પૃથિવી સમનુપ્રાપ્તા નૌરિવાસનવિષ્ણવા ॥

એજન અ. ૫૧ શ્લો. ૧૮

દરિવંશના ઉપલા શબ્દોને મળતા શબ્દો મહાભારત સભાપર્વમાં
પણ મળે છે:—

તત્ર મૂમિરુવાચાય સ્વેદાત્કરુણમાયિણી ॥

રાજાં બલૈર્વલ્લભતાં સ્વિન્નાસ્મિ મૃશપીડિતા ।

મહા. સ. અ. ૫૧ શ્લો. ૪૫, ૪૬

શાંતિપર્વના નારાયણીયપર્વમાં પણ આજ રીતે ભાર ઉતારવા
માટે અવતાર ધારણ કરવાની વાત છે.

હસ્તરના અવતાર માટે ગીતાથી ચાલેલી અને વૈષ્ણવપુરાણોએ
બૃહિત કરેલી આ માન્યતા બીજાં પુરાણોએ તથા ઇતર સાહિત્યે
સ્વીકારી છે. રામાયણમાં પૃથ્વી ભારાકાન્ત થયાની કે શરણે આબ્યાની
વાત નથી પણ દેવો રાવણથી પીડાઈને જાલાને શરણે ગયા અને
વિષ્ણુ જાલ સભામાં આવતા દેવોએ વિષ્ણુને રાવણને મારવા માટે
અવતાર લેવાની વિનંતિ કરી એ રીતે પ્રસંગ છે. (જુઓ બાલકાંડ સર્ગ
૧૫). મહાભારત સભાપર્વમાં અને રામાયણના બાલકાંડમાં વિષ્ણુ
જાલસભામાં આવે છે, અને બીજા દેવો વિષ્ણુને એક સમાન દેવ
તરીકે ગણતા હોય એવું વર્ણન છે. જ્યારે દરિવંશ વગેરે વૈષ્ણવ-
પુરાણોમાં દેવો સાથે જાલા, વિષ્ણુ યોગશયનમાં સુતા હોય છે ત્યાં જય

છે, સ્તુતિ કરે છે અને પૃથ્વીની વતી વિનંતિ કરે છે એમ વર્ણન છે. એ ફેર ખ્યાનમાં રાખવા જેવો છે.

માર્કંડેય પુરાણે તો ગીતાનો ચદા ચદા દિ. શ્લોક ઉતારીને વાસુદેવના અવતારનું કારણ આપ્યું છે. (ભુઓ અ. ૪ શ્લોક. ૫૩)

પદ્મ પુરાણ તો વિષ્ણુ ભાગવતનું અનુયાયી જ છે, એટલે એજ પરંપરાને અનુસરે છે. (ભુઓ પદ્મ-ચક્ષુસપદ્મ અ. ૧૩) બ્રહ્મવૈવર્ત નિઃસંદેહ ભાગવત પછીનું અને એજ મતનું છે. અગ્નિ પશુ ભાગવતનો અનુવાદ કરી મુઘો ભારાવતારાર્થ કૃષ્ણાવતાર થયાનું કહે છે x (ભુઓ અ. ૧૨)

હવે ઈતર સાહિત્યમાં મહાકવિ કાલિદાસનોજ મંથ જોઈએ. રઘુવંશમાં રામાયણને અનુસરી રામાવતાર સેવા માટે દેવાએ વિધ્યુને વિનંતિ કર્યાનો પ્રસંગ છે; પણ એ પ્રસંગનું વર્ણન રામાયણને અનુસરતું નથી. રઘુવંશમાં રાવણથી પીડાયેલા દેવા વિષ્ણુ પાસે જાય છે (સર્ગ ૧૦ શ્લોક. ૫) જ્યારે દેવા સમુદ્ર પાસે પહોંચે છે ત્યારે વિષ્ણુ જાગૃત થાય છે (શ્લોક. ૬) અને “ દેવાએ સર્પના શરીર ઉપર બેઠેલી લક્ષ્મીના જોખામાં પત્ત રાખીને બેઠેલા વિધ્યુને જોયા ” (શ્લોક. ૭-૮) પછી વિધ્યુની શાલાનું પાત્ર શ્લોકોમાં વર્ણન છે. પછી “ યોગનિદ્રા પૂરી થયેલી હોવાથી સ્વચ્છં થયેલા અને પવિત્ર કરનાર દષ્ટિપાતો વડે બૃહુ વગેરે ઉપર ભગવાને અનુમંદ કર્યા ” પછી દેવા ૧૭ શ્લોકો વડે સ્તુતિ કરે છે.

રઘુવંશનું આ રીતનું વર્ણન રામાયણ કરતાં હરિવંશ વિષ્ણુપુરાણ

સૌનો શિવના અવતારો માને છે ખરા (ભુઓ સૈવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૫૬) પણ ભક્તિપોષક સાધન તરીકે અવતાર કથાઓનો જેવો ઉપયોગ વૈષ્ણવ માર્ગમાં છે તેવો સૈવ માર્ગમાં નથી, સૌનો લોકાનુમંદ માટે શિવે અવતારો ધારણ કર્યાનું કહે છે (ભુઓ વાયુ પુ. અ. ૨૩) એક ઠેકાણે બૃહુને વરદાન આપેલું દેવાનું કારણ કહ્યું છે. સૈવ-અવતારોમાં બૃહિનો સ્થાન હારવાનો તો પ્રસંગ જ નથી.

વગેરેને વધારે અનુસરે છે. વિષ્ણુની સ્તુતિના શ્લોકોમાં કાલિદાસે
ગીતાને અનુસરી ગીતાનાજ શબ્દોમાં^૧ વિષ્ણુના અવતારનું કારણ
લોકાનુમદ ■ એમ કહ્યું છે:—

અનવાપ્તમવાપ્તવ્યં ન તે કિંચન વિષતે ।

લોકાનુમદ એવૈકો હેતુસ્તે જન્મકર્મણોઃ ॥

રઘુવંશ સર્ગ ૧૦ શ્લોક. ૩૧

અને દેવાને જવાળા આપતાં વિષ્ણુ કહે છે:—

વિદિતં તપ્યમાનં ચ તેન મે મુવનત્રયમ્ ।

એનન શ્લોક. ૩૬

આ શબ્દોમાં પૃથ્વી પીડિત હોવાનો અર્થ આવી જાય છે.

ઉપર કહી તે ભગવદ્ગીતાથી ચાલેલી અને વૈષ્ણવોએ બદલાવેલી
વિષ્ણુના અવતારોના કારણની એક પરંપરા સ્પષ્ટ દેખાય છે. કાલિદાસનો
ઉપરનો ઉલ્લેખ જોતાં એ પરંપરા ઓછામાં ઓછા ઇ. સ. ચોથા
શતક જેટલી જૂની તો હોવી જોઈએ પણ વાસુદામાં અને મત્સ્યમાં
વિષ્ણુના અવતારોનું આથી જુદું કારણ આપ્યું છે. દેવો અને ઋષિઓ
ક્રોધના શાપથી ફરી જન્મતા એ માન્યતા ઘણી જૂની છે. અષ્ટ
વસુઓ વસિષ્ઠના શાપથી શાન્તનુ અને ગંગાના પુત્રો રૂપે જન્મ્યા
વગેરે કથા મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે. અને મહાભારતના જૂના ધરમાં
અને ઉપર દર્શાવ્યું તેમ રામાયણમાં પણ વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર વગેરે
જેવા એક દેવ દેખાય છે. વેદમાં તો ઇન્દ્ર અને અગ્નિ કરતા વિષ્ણુનું
સ્થાન હિતરતું છે. આદ્યજુના પાછલા કાળમાં શિવ અને વિષ્ણુની
પૂજ્યતા વધતી જાય છે. પણ મહાભારત અને રામાયણના મૂળ

૧ સરખાવે ગીતાનો નીચેનો શ્લોક

ન મે પાર્યાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિષુ ભોર્કેષુ કિંચન
જાનવાપ્તમવાપ્તવ્યં વર્તે એવ ચ કર્મણિ

ભાગે રચાયા ત્યારે હજી વિષ્ણુનું પરમ દેવત્વ સર્વ માન્ય થયું. ન હતું. ૫૭ી મહાભારતના પાછલા થરો રચાયા ત્યારે વૈષ્ણવ ધર્મ અને શૈવ ધર્મ ચાલુ હતા અને વૈષ્ણવોમાં વિષ્ણુ અને શૈવોમાં શિવ પરમ દેવ તરીકે પૂજવા લાગ્યા હતા. આ ઐતિહાસિક રિથિતિ પુરાણોમાં ૨૫૪ દેખાય છે. વિષ્ણુ ખીળા દેવો જેવા એક દેવ અને એને શાપ લાગવાથી અવતારો લેવા પડ્યા એવી કથા કેટલાંક પુરાણોમાં મળે છે. વૈષ્ણવોમાં ચાલુ થયેલી હિપર સવિસ્તર વર્ણવેલી અવતાર કારણ માન્યતા પહેલાંની આ માન્યતા હોવી નેપથ્ય.

રામાયણના બાલકાંડમાં આ જૂની માન્યતાનું સૂચન મળે છે.

શ્રુગતે હિ પુરા શકો વિરોચનમુતાં ત્વપ ।

પૃથિર્વો હન્તુમિચ્છન્તો મન્થરામમ્યસૂદયત્ ॥

વિષ્ણુના ચ પુરા રામ મૃગુપત્ની દૃઢવ્રતા ।

અનિર્દ્ર લોકમિચ્છન્તી કાવ્યમાતા નિપૂદિતા ॥

બાલકાંડ સર્ગ ૨૬, શ્લોક. ૨૧, ૨૨

તાદકાનો વધ કરતાં સંક્રાંધાતા રામને વિદ્યામિત્ર જૂના દાખલાઓ આપે છે કે પહેલાં વિરામનની પુત્રીને ઈદ્રિ મારી હતી અને જુગુની પત્નીને વિષ્ણુએ મારી હતી એમ સાંભળ્યું છે.

રામાયણના દીકાકાર હિપરના શ્લોકોની દીકામાં ૨૨ મા શ્લોકની એટલે વિષ્ણુએ જુગુ પત્નીને માર્યાની મૂળ કથા મત્સ્ય પુરાણમાં છે એમ કહે છે, એ વાત સાચી છે પણ આ કથા મત્સ્યમાં અને વાયુમાં બન્નેમાં છે. દેવી ભાગવત (૪-૧૧) માં પણ છે.

વાયુમાં નીચે પ્રમાણે પ્રસંગ છે. ચંદ્રવશાંતર્વત મદુવંશના પ્રસંગમાં વિષ્ણુએ વસુદેવને ત્યાં જન્મ લીધો એમ આવ્યું એટલે ઋષિઓએ પૂછ્યું કે:—

“ વિષ્ણુ શા માટે જન્મ્યા? એના કેટલા અવતારો છે? અથવા ભવિષ્યમાં કેટલા થવાના છે? ” વાયુ. અ. ૧૭ શ્લો. ૪ મત્સ્ય અ. ૪૭ શ્લો. ૩૧, ૩૨ આ પ્રશ્નના જવાબમાં સૂત કહે છે કે:—

કર્તુ ધર્મવ્યવસ્થાનં જાયતે માનુષેષ્વિહ ।

મૃગોઃ શાપનિમિત્તેન દેવાસુરકૃતેન ચ ॥

વાયુ. અ. ૧૭ શ્લો. ૬૬

મત્સ્ય અ. ૪૭ શ્લો. ૩૯

આથી ઋષિઓ આ વાસુર સંગ્રામ ક્યારે થયો વગેરે પૂછે છે. જેના જવાબમાં લાંબી કથા બેય પુરાણોમાં છે, જેમાં છેવટ ભૃગુપત્નીનું માથું વિષ્ણુ કાપી નાખે છે અને આ સ્ત્રી વધ જોધને કાપ પામેલા ભૃગુ શાપ આપે છે કે:—

યસ્માન્તે જાનતા ધર્માનવધ્યા સ્ત્રી નિષુદિતા ।

તસ્માન્ત્વં સપ્તકૃત્ત્વો ધૈ માનુષેષુ પ્રવત્સ્યસિ ॥

તતસ્તેનાભિશાપેન નષ્ટે ધર્મે પુનઃ પુનઃ ।

લોકે સર્વહિતાર્થાય જાયતે માનુષેષ્વિહ ॥

વાયુ. અ. ૧૭ શ્લો. ૧૪૧, ૧૪૨

મત્સ્ય. અ. ૪૭ શ્લો. ૧૦૭, ૧૦૮

આ રીતે ભૃગુના શાપને લીધે લોકહિત માટે જ્યારે ધર્મ નષ્ટ થાય ત્યારે ત્યારે ધર્મ વ્યવસ્થા કરવા માટે વિષ્ણુ અવતાર લે છે એમ આ બંને પુરાણો કહે છે. એ ઉપરથી ભૃગુના શાપવાળી માન્યતા જૂની લાગે છે પણ આ પુરાણોના આ અધ્યાયો ગીતા પછી રચાયા છે એટલે એમાં બેય વાતો આવી છે.

રામાયણના બાલકાંડમાંથી કેટલાક પૌરાણિક ઉક્તિઓ ઉપર જોયા, ખીજા કેટલાકની નોંધ અશ્વધોષ વગેરે ઋષિઓના

પૌરાણિક ઉલ્લેખો અવલોકતાં લેવાઈ ગઈ છે. ઉત્તરકાંડમાં પણ કટકાક ઉલ્લેખો છે. હવે પુરાતત્ત્વના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો રામાયણના વચલા પાંચ કાંડને જૂના (મેકડોનલ પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ અને કીચ પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ ની આસપાસના) અને પ્હેલા અને છેલ્લા કાંડને પાછળના ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સતકની આસપાસના માને છે. તે જમે તેમ હો પછુ રામાયણના આ ઉલ્લેખો ઉપરથી ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સતકમાં કાંઈક જાતનો પૌરાણિક સંપ્રદ હોવાનો સંભવ દેખાતો છે.

મહાભારત તો પૌરાણિક કથાઓથી ભર્યું છે, ખરી રીતે મહાભારત અને પુરાણો સાહિત્યના એકજ પ્રકારના બે કટકા છે. એજ કારણથી પ્હેલાં તો મેષનો **इतिहासपुराणं** એ રીતે એક નામથી વ્યવહાર થતો. ખરી રીતે વૈદિક કાળમાં જ આ ઇતિહાસ પુરાણનું સાહિત્ય ધણું વધી જતાં એના બે ભાગ પડ્યા. અને આઠણુ મુગના અતિલોકપ્રિય કુરુપાત્યાલ સુદનાં વસ્તુની આસપાસ ભારત-મહાભારત ઇતિહાસની રચના થઈ અને કુરુવંશ વગેરે પ્રખ્યાત રાજવંશોની વંશાવળીઓ અને તે તે વંશના પ્રખ્યાત પુરુષોનાં આખ્યાનો વગેરેનું પુરાણ-મહાપુરાણ થયું. પણ થોડા વખતમાં જ મહાભારતની પ્રસિદ્ધિ અને લોકપ્રિયતા એટલાં બધાં વધી ગયાં કે અનેક પૌરાણિક આખ્યાનો લોકપ્રિય થવાની આશાએ એમાં પેશી ગયાં. નજાખ્યાન, સાવિત્રી આખ્યાન, શાકુંતલ, વગેરે આખ્યાનોની લોકપ્રિયતા જાણીતી છે. હાલનું મહાભારત પુરાણો સાથે મેળવતાં એવું લાગે છે કે પુરાણનું જૂનામાં જૂનું રૂપ અને મહાભારતનું જૂનામાં જૂનું રૂપ સમકાલિન હશે. પછી મહાભારતની કથા કોઈ મહા સમર્થ કવિને હાથે એવું રૂપ પામી કે જે લોકોને ખૂબ ના ગઈ. પછી મહાભારત વધતું જ ગયું. એમાં આખ્યાનો, ઉપાખ્યાનો વગેરે ઉમેરાતાં જ ગયાં. પુરાણના લગભગ બધા નિષ્કેનો રાસ, મહાભારતમાં મળે છે. વંશોનો સંગ્રહ આદિપર્વમાં બેવામાં આવે

“ વિષ્ણુ શા માટે જન્મ્યા ? એના કેટલા અવતારો છે ?
અથવા બ્રહ્મામાં કેટલા થવાના છે ? ” વાયુ. અ. ૧૭ સ્કો. ૪
મત્સ્ય પુરાણમાં આવેલ પ્રશ્ન છે. મત્સ્ય અ. ૬૭ સ્કો. ૩૧, ૩૨
આ પ્રશ્નના જવાબમાં સૂત કહે છે કે:—

કર્તુ ધર્મવ્યવસ્થાનં જાયતે માનુષેષ્વહ ।

મૃગોઃ શાપનિમિત્તેન દેવામુરુક્તેન ચ ॥

વાયુ. અ. ૧૭ સ્કો. ૬૬

મત્સ્ય અ. ૬૭ સ્કો. ૩૯

આથી ઋષિઓ આ વાસુર સંગ્રામ ક્યારે થયો વગેરે પૂછે
છે. જેના જવાબમાં લાંબી કથા બેય પુરાણોમાં છે, જેમાં ઉવટ
ભૃગુપત્નીનું માધુ વિષ્ણુ કાપી નાખે છે અને આ સ્ત્રી વધ નોંધને
કાપ પામેલા ભૃગુ શાપ આપે છે કે:—

યસ્માન્તે જાનતા ધર્માનવધ્યા સ્ત્રી નિપુદિતા ।

તત્માત્વં સપ્તકૃત્વો વૈ માનુષેષુ પ્રવત્સ્યસિ ॥

તતરત્નેનાભિશાપેન નષ્ટે ધર્મે પુનઃ પુનઃ ।

લોકે સર્વહિતાર્થાય જાયતે માનુષેષ્વહ ॥

વાયુ. અ. ૧૭ સ્કો. ૧૪૧, ૧૪૨

મત્સ્ય. અ. ૬૭ સ્કો. ૧૦૭, ૧૦૮

આ રીતે ભૃગુના શાપને લીધે લોકહિત માટે એવારે ધર્મ નષ્ટ
થાય ત્યારે ત્યારે ધર્મ વ્યવસ્થા કરવા માટે વિષ્ણુ અવતાર લે છે
એમ આ બંને પુરાણો કહે છે. એ ઉપરથી ભૃગુના શાપવાળી
માન્યતા જૂની લાગે છે પણ આ પુરાણોના આ અધ્યાયો ગીતા પછી
રચાયા છે એટલે એમાં બેય વાતો આવી છે.

રામાયણના બાલકાંડમાંથી કેટલાક પૌરાણિક ઉલ્લેખો
ઉપર જોયા, બીજા કેટલાકની નોંધ અશ્વઘોષ વગેરે ઋષિઓના

પૌરાણિક ઉદ્દેશો અવલોકતાં લેવાઈ ગઈ છે. ઉત્તરકાંડમાં પણ કટલાક ઉદ્દેશો છે. દવે પુરાતત્ત્વના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો રામાયણના વચલા પાંચ કાંડને જૂના (મેકડોનલ પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ અને કીથ પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ ની આસપાસના) અને પહેલા અને છેલ્લા કાંડને પાછળના ઇ. સ. પૂર્વે ખ્રીસ્ત સતકની આસપાસના માને છે. તે ગમે તેમ હો પણ રામાયણના આ ઉદ્દેશો ઉપરથી ઇ. સ. પૂર્વે ખ્રીસ્ત સતકમાં કોઈક જાતનો પૌરાણિક સંગ્રહ હોવાનો સંભવ દેખીતો છે.

મહાભારત તો પૌરાણિક કથાઓથી ભર્યું છે, ખરી રીતે મહાભારત અને પુરાણો સાહિત્યના એકજ પ્રકારના બે કટકા છે. એજ કારણથી પહેલાં તો એમનો **इतिहासपुराण** એ રીતે એક નામથી વ્યવહાર થતો. ખરી રીતે વેદિક કાળમાં જ આ ઇતિહાસ પુરાણનું સાહિત્ય ધણું વધી જતાં એના બે ભાગ પડ્યા. અને આઠણ સુગના અતિલોકપ્રિય કુરુપાંચાલ યુદ્ધનાં વસ્તુની આસપાસ ભારત-મહાભારત ઇતિહાસની રચના થઈ અને કુરુવંશ વગેરે પ્રખ્યાત રાજવંશોની વંશાવળીઓ અને તે તે વંશના પ્રખ્યાત પુરુષોનાં આખ્યાનો વગેરેનું પુરાણ-મહાપુરાણ થયું. પણ થોડા વખતમાં જ મહાભારતની પ્રસિદ્ધિ અને લોકપ્રિયતા એટલા બધાં વધી ગયાં કે અનેક પૌરાણિક આખ્યાનો લોકપ્રિય થવાની આશાએ એમાં પેશી ગયાં. નળાખ્યાન, સાવિત્રી આખ્યાન, શાકુતલ, વગેરે આખ્યાનોની લોકપ્રિયતા જાણીતી છે. હાલનું મહાભારત પુરાણો સાથે મેળવતાં એવું લાગે છે કે પુરાણનું જૂનામાં જૂનું રૂપ અને મહાભારતનું જૂનામાં જૂનું રૂપ સમકાલિન હશે. પછી મહાભારતની કથા કોઈ મહા સમર્થ કવિને હાથે એવું રૂપ પામી કે જે લોકોને ખૂબ પસંદ ગઈ. પછી મહાભારત વધતું જ ગયું. એમાં આખ્યાનો, ઉપાખ્યાનો વગેરે ઉમેરાતાં જ ગયાં. પુરાણના લગભગ બધા વિષયોનો રાસ મહાભારતમાં મળે છે. વંશોનો સંગ્રહ આદિપર્વમાં જોવામાં આવે

શુવનકેશ વર્ણન બીજમપર્વમાં છે. વિષ્ણુના અવતારોનું વર્ણન સભા-
પર્વમાં (દક્ષિણની. આદ્યતિમાં પ્રસિદ્ધ) છે. કૃષ્ણચરિત્ર આખા
મહાભારતમાં છે. તીર્થોનું વર્ણન વનપર્વમાં છે. જુદાં જુદાં આખ્યાનો
જુદા જુદા પર્વોમાં છે. શિવલકિનની ધણી વાતો છુટીછવાઈ તથા
અનુશાસન પર્વમાં છે. દુંકામાં એક નદિ પછી અનેક પુરાણોમાંથી
ધણી વસ્તુનો મહાભારતમાં સ્મરણ થયો હાજે ■ અને મહાભારતનું
હાલનું રૂપ વાયુ જેવાં જૂનાં પુરાણના જૂના ભાગ કરતાં અર્વાચીન
દેખાય છે. વનપર્વમાં વાયુપુરાણનું (કેટલીક પ્રતોમાં મત્સ્યનું પણ)
રૂપૃ નામ છે. પણ હાલનાં પુરાણોનો મોટો ભાગ મહાભારત
હાલના રૂપે સંપૂર્ણ થઈ ગયા પછી કેટલેક કાળે રચાયો છે.

આ રીતે મહાભારત સાથે પુરાણોનો વિકાસ થતો ગયો છે.
પણ મહાભારત રચાતા સાતસો આઠસો વર્ષ થયાં છે એટલે મહા-
ભારતના ઉત્તરેષો ઉપરથી પુરાણના કાળ ઉપર કંઈ પ્રકાશ પડે નહિ.
અર્થાત્ કાલિદાસ અને અશ્વઘોષ પહેલાં અને રામાયણ મહાભારત
રચાતા હતાં ત્યારે પુરાણોની પણ રચના થઈ છે એટલો જ નિશ્ચય
અત્યાર સુધીના વિવેચન ઉપરથી થાય છે. પણ હા. હુસ્દર સાહેબે
આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્રમાંથી પુરાણના પ્રાચીન અસ્તિત્વ માટે પુરાવા
શોધી કાઢ્યા છે, જે પુરાણના ઇતિહાસમાં ખાસ નોંધવા જેવા છે

આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્રના અંશેષ ભાષાંતરમાં હુસ્દર સાહેબે
નીચેના પૌરાણિક ઉતારાઓ ઉપર ધ્યાન ખેંચ્યું છે:—

અથપુરાણે શ્લોકાવુદાહરન્તિ ।

उद्यतामादृतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम् ।

मौज्यां मेने प्रजापतिरपि दुष्कृतकारिणः ॥

न तस्य पितरोऽश्रन्ति दश वर्षाणि पञ्चच ।

न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामप्यधिमन्यते ॥

આ. ધર્મસૂત્ર ૧. ૧૧. ૧૩

આપસ્તમ્બે ટાંકેલા આ શ્લોકો કોઈ પુરાણમાં તો નહિ પણ થોડા પાંદાંતર સાથે મનુસ્મૃતિ (અ. ૪ પ્રલો. ૨૪૮, ૨૪૯)માં મળે છે એ શુક્લર સાહેબે જ નોંધ્યું છે. (S. B. E. Vol. 11 p. 70) અને કોઈ પુરાણમાં અને આ શ્લોકો મળ્યા નથી એમ પાર્શ્વટર કહે છે. (જુઓ. A. I. H. T. p. 43) બે કે ક્યાક દોવાનો સંભવ તો માને છેજ, ખીન્ને કટકો નીચે પ્રમાણે છે.

યો હિંસાર્થમભિક્રાન્તં હંતિ મન્યુરેવમન્યું

સ્પૃશતિ ન તસ્મિન્દોષ इति પુરાણે ।

આ. ધ. સ્. ૧. ૨૯. ૭

આપસ્તમ્બે પુરાણના મૂળનું આ ગ્રંથમાં તારણુ કર્યું છે એમ ૨૫૪ દેખાય છે. શુક્લર સાહેબને એનું મૂળ પુરાણમાં મળેલું નહિ, આતતાયીને મારવામાં દોષ નથી એ જાતનાં વચનો મનુસ્મૃતિ (અ. ૮-૩૬૦, ૩૬૧) મહાભારત વગેરેમાં મળે છે. પણ પાર્શ્વટર તો મનુએ મત્સ્ય અને પદ્મના નીચેના શ્લોકો ઉતાર્યા છે એમ કહે છે. (જુઓ એજન પા. ૪૪) એ જરા વસ્તુરિધિતિથી ઉશ્કડું લાગે છે.

યો હન્યાજ સ પાપેન લિપ્યતે મનુજેશ્વર ।

ગુરં વા બાલવૃદ્ધં વા શ્રાદ્ધણં વા બહુશ્રુતગ્ ॥

આતતાયિનમાયાન્તે હન્યાદેવાવિચારયન્ ।

નાતતાયિવધે દોષો હન્તુર્મવતિ કશ્ચન ॥

મત્સ્ય પુ. અ. ૨૨૭ પ્રલો. ૧૧૫, ૧૧૬

પદ્મ. સ્કં. ૬ અ. ૪૬ પ્રલો. ૬૪, ૬૬

પણ શુક્લર સાહેબે ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં આપસ્તમ્બના નીચેના

પૌરાણિક ઉતારાઓને પુરાણો સાથે મેળવવાનો સરસ પ્રયાસ કર્યો છે. અને એ ઉતારા ધર્મશાસ્ત્રના વિષયને લગતા નહિ પણ ખાસ પૌરાણિક વિષયને લગતા હોવાથી વધારે ઉપયોગી છે.

“(૨) આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્રમાં પુરાણમાંથી નીચેના શ્લોકો નીચે પ્રમાણે ઉતાર્યા છે:—

અથ પુરાણે શ્લોકાવુદાહરન્તિ

અષ્ટાશીતિસહસ્રાણિ ચ પ્રજામીપિરર્પયઃ ।

દશિણેનાર્યગ્નઃ પન્થાનં તે સ્મશાનાનિ મેજિરે ॥ ૪ ॥

અષ્ટાશીતિસહસ્રાણિ ચ પ્રજાં નેપિરર્પયઃ ।

ઉત્તરેનાર્યગ્નઃ પન્થાનં તેઽમૃતત્વં હિ કર્પતે ॥ ૫ ॥

આપસ્તમ્બ. ૨. ૨૩. ૩, થી ”

સુદ્ધર સાહેબ ખરૂં જ કહે છે કે આ ઉદાહરણમાં બે બ્રૂકે છે. એક તો હંદોભંગ કરતો પન્થાનં શબ્દ છે તેને બદલે વૈદિક પન્થ હોય તો શ્લોક શુદ્ધ થાય. બીજું પમા શ્લોકમાં અર્થ વગર કર્પતે છે તેને બદલે મેજિરે જ બોધ્યો.

આ શ્લોકોના શબ્દો જુદા જુદા ફેરફાર અને વિસ્તાર સાથે પુરાણોના ન્યોતિષ્પ્રચારવિભાગમાં મળી આવે છે. જુઓ વાયુપુરાણ અ. ૫૦ શ્લો. ૨૧૪ થી ૨૧૬:—

અષ્ટાશીતિસહસ્રાણિ મુનીનાં ગૃહમેધિનામ્ ।

સવિતુર્દક્ષિણં માર્ગં શ્રિતા હ્યાચન્દ્રતારકમ્ ॥

ક્રિયાવતાં પ્રસંસ્થેયા ચે સ્મશાનાનિ મેજિરે ॥ ૨૧૪

લોકસંવ્યવહારેણ મૃતારમ્મકૃતેન ચ

ઇચ્છાદેષપ્રવૃત્ત્યા ચ મૈથુનોપગમેન ચ ॥ ૨૧૫

તથા કામકૃતેનેહ સેવનાદિપયસ્ય ચ ।

પૈતૈસ્તૈઃ કારણૈઃ સિદ્ધાઃ સ્મશાનાનિ હિ મેજિરે ॥

મજૈપિણસ્તે મુનયો દ્વાપરેધ્વિહ ચ જજિરે ॥ ૨૧૬

નાગવીધ્યુત્તરે યત્ત સપ્તર્ષિભ્યથ દક્ષિણમ્ ।

ઉત્તરઃ સવિતુઃ પન્થ્યા દેવયાનસ્તુ સ સ્મૃતઃ ॥ ૨૧૭ ॥

યત્ર તે યાસિનઃ સિદ્ધા વિમલા વ્રક્ષચારિણઃ ।

*સતતં તે ઝુગુપ્સન્તે તસ્માન્મૃત્યુર્જિતસ્તુ તૈઃ ॥ ૨૧૮ ॥

અષ્ટાશીતિ સદસ્રાણિ તેષામધ્યર્ધ્વે રેતસામ્ ।

ઉદવપન્થ્યાનમર્યણઃ શ્રિતાત્વામૃતસંપ્લવાત્ ॥ ૨૧૯ ॥

ઇત્યેતૈઃ કારણૈઃ શબ્દૈઃ તેઽમૃતત્વંહિ મેજિરે ।

આમૃતસંપ્લવસ્થાન મમૃસાત્વં વિમાન્યતે ॥ ૨૨૦ ॥

સુસ્તરે ૩૧. રાજેન્દ્રલાલ ત્રિવે કલકતામાં ઉપાવેશ પ્રતમાધી ઉતારો કયો છે અને અહીં આનન્દાચર્ય મન્થમાળામાં ઉપાવેશ પુસ્તકમાધી ઉતારો કયો છે. સુસ્તરના ૨૧૩ શ્લોકને સ્થાને ઉપાવેશમાં ૨૧૪ છે. પીળા પાદાંતરમાં ૨૨૦માં શ્લોકમાં શબ્દઃ છે તેને અહીં સુસ્તરે શુદ્ધેઃ ઉતાર્યું છે જે પાઠ વધારે શુદ્ધ લાગે છે.

મત્સ્ય પુરાણમાં આજ વાત નીચેના શબ્દોમાં છે:—

અષ્ટાશીતિ સદસ્રાણિ કૃપીણાં ગૃહમેધિનામ્ ॥ ૧૦૨ ॥

સવિતુર્દક્ષિણં માર્ગમાશ્રિત્યામૃતસંપ્લવમ્ ॥

ક્રિયાવર્તા પ્રસંસ્લૈષા યે શ્મશાનાનિ મેજિરે ॥ ૧૦૩ ॥

લોકસંવ્યવહારાર્થં મૃતારમ્ભકૃતેન ચ ।

ઇચ્છાદિપરતાચૈવ મૈથુનોપગમાહ વૈ ॥ ૧૦૪ ॥

તથા કામકૃતેનેહ સેવનાદિપયસ્ય ચ ।

ઇત્યેતૈઃ કારણૈઃ સિદ્ધાઃ શ્મશાનાનીહ મેજિરે ॥ ૧૦૫ ॥

* સંતતિ એ રીતે મત્સ્ય અને વિષ્ણુમાં પાઠ છે તે સાચો છે.

પ્રજૈર્ણિણઃ સતર્પયો દ્રાપરેશ્વિહ જન્નિરે ।
 સંતર્તિ તે જુગુપ્સન્તે તસ્માન્મૃત્યુર્નિર્જિતસ્તુ તૈઃ ॥ ૧૦૬ ॥
 અષ્ટાશીતિ સહસ્રાણિ તેષામપ્યર્ધ્વરેતસામ્ ।
 ઉદક્પન્થાનપર્યન્ત માશ્રિયામૂતસંપ્લવમ્ ॥ ૧૦૭ ॥
 તે સંપ્રયોગાહ્લોકસ્ય મિથુનસ્ય ચ વર્જનાત્ ।
 ર્દિપ્યાર્દ્રેપનિવૃત્યા ચ મૂતારમ્ભવિવર્જનાત્ ॥ ૧૦૮ ॥
 સતોન્યકામમંયોગ શબ્દાદેદોષદર્શનાત્ ।
 દ્યુતૈઃ કારણૈઃ શુદ્ધૈઃ તેઽમૃતત્વં હિ મેન્નિરે ॥ ૧૦૯ ॥
 આમૂતસંપ્લવસ્થાન મમૃતત્વં વિમાન્યતે ।

મત્સ્ય પુરાણ અ. ૧૨૪ શ્લો. ૧૦૨ થી ૧૧૦

આનન્દાશ્રમ મન્થમાગામાં ઇપાવેશ પુસ્તકમાંથી ઉપસો ઉતારો
 કયો છે. શુદ્ધરે પુનામાં જનાર્દનાચાર્ય અને અનન્તાચાર્ય એ બે
 ઇપાવેશ પુસ્તકમાંથી ઉતારો કયો છે. તેમાં અ. ૧૨૩ માં આ
 શ્લોકો છે.

હવે વિષ્ણુપુરાણનો પાઠ શ્રેષ્ઠ્યેઃ—

સવિતુર્દક્ષિણં માર્ગં શ્રિતા દ્યાચન્દ્રતારકમ્ ॥ ૯૦ ॥
 નાગવીશ્ર્યુત્તરં ચષ્ચ સપ્તર્ષિમ્યથ દક્ષિણમ્ ॥
 ઉત્તરઃ સવિતુઃ પન્થા દેવયાનસ્તુ સ સ્મૃતઃ ॥ ૯૧ ॥
 તત્ર તે વશિનઃ સિદ્ધા વિમલા વ્રક્ષચારિણઃ ।
 સંતર્તિ તે જુગુપ્સન્તિ તસ્માન્મૃત્યુર્નિર્જિતસ્તુ તૈઃ ॥ ૯૨ ॥
 અષ્ટાશીતિસહસ્રાણિ યતીનામર્ધ્વરેતસામ્ ।
 ઉદક્પન્થાનમર્યમ્ણઃ સ્થિનાં દ્યામૂતસંપ્લવાત્ ॥ ૯૩ ॥

તે સંપ્રયોગાદલોભસ્ય મૈથુનસ્ય ચ વર્જનાત્ ।

દૃષ્ટાદેવાપ્રવૃત્ત્યા ચ મૂતરિમ્મવિવર્જનાત્ ॥ ૧૪ ॥

પુનઃ કામાસંયોગાન્નદ્વાદેદોષદર્શનાત્ ।

હયેભિઃ કાસૈઃ શુદ્ધાસ્તે મૃતતર્વહિ મેજિરે ॥ ૧૫ ॥

આમૃતસંલવસ્થાન મમૃતત્વં વિમાન્યતે ।

વિષ્ણુ પુરાણ અંશ ૨ અ. ૮ શ્લો. ૯૦ થી ૯૬

આ ગ્રંથ ઉતારામાં વિષ્ણુપુરાણનો ઉતારો વધારે ત્રુટિ અને પાછ-
ળનો લાગે છે. વળી આપસ્તમ્બના ઉતારામાંના પ્લેસા શ્લોકનું પ્લેસુ
પાઠ વાયુ (૨૧૪) અને મત્સ્યમાં જ મળે છે. વિષ્ણુપુરાણમાં નથી,
વિષ્ણુપુરાણમાં વાયુ અને મત્સ્યમાંના પ્લેસા અર્ધો શ્લોક જ ઉડી
ગયો છે. વળી આ ઠાંઠ આધુનિક લઘીઆની બૂલ નથી કારણકે
શુક્લે તપાસેલ બધી હસ્તલિખિત પ્રતોમાં આ ખામી છે અને
ટીકાકાર રત્નગર્ભ જેણે પ્લેસાંની ટીકાઓ ન્તેચેલી એની પાસે પણ
આ પ્રમાણે જ પાઠ હતો. વિષ્ણુપુરાણમાં મૂળ પ્લેસા શ્લોકનું
મોથું પાઠ પણ ઉડી ગયું છે, જે વાયુ અને મત્સ્યમાં (સૈ ને બદલે
સૈ) જરાક ફેરફાર સાથે બે શ્લોકોમાં દેખાય છે. પ્રાચીન શ્લોકનું
ખીનું પાઠ યે પ્રજામીવિવર્ણયઃ તુટી ગયું છે અને એ અર્થ દર્શા-
વવા માત્ર પ્રજૈવિણસ્તે એ રીતે શબ્દો વાયુએ સુખ્યા છે. મત્સ્ય-
પુરાણે એજ શબ્દ વાપર્યો પણ મુનિઓ સ્વપ્ત કલા છે એ બૂલ જ
છે. મૂળનો ઋષિશબ્દ મત્સ્યમાં જળવાઈ રહ્યો છે અને વાયુએ
પર્વાય મુનિ વાપર્યો છે. જો કે વાયુએ પણ અન્યત્ર અ. ૬૧ શ્લો.
૧૦૨ માં ઋષિ શબ્દ જ વાપર્યો છે. ત્રીજું પાઠ બહુ ફરી ગયું છે.
એમાંથી માત્ર દક્ષિણ શબ્દ જળવાઈ રહ્યો છે. અલખત મતલબ
ત્રણે પુરાણોએ ઉતારી છે. પણ બીજે સ્થળે વાયુપુરાણે આપસ્તમ્બના
ઉદાહરણના શબ્દો વધારે સંપૂર્ણ રીતે ઉતાર્યા છે.

અષ્ટાશીતિસહસ્રાણિ પ્રોક્તાનિ ગૃહમેધિનામ્ । ૯૯ ।

અર્ચમ્ણો દક્ષિણા યે તુ પિતૃયણિં સમાશ્રિતાઃ ॥

દારાગ્રિહોઽગ્નિસ્તે વૈ યે પ્રજાદેતવઃ સ્મૃતા ॥ ૧૦૦ ॥

ગૃહમેધિનાં ચ સંરુચેયાઃ શ્મજ્ઞાનાન્યાથયન્તિ તે

વાયુ. અ. ૬૧ શ્લો. ૯૯ થી ૧૦૧

આપસ્તમ્બના ઉદાહરણના બે શ્લોકોમાંનો બીજો શ્લોક પુરાણોમાં મૂળરૂપમાં વધારે સારી રીતે જળવાઈ રહ્યો છે. ખેડું અને છેલ્લું પાદ અક્ષરશઃ ત્રણે પુરાણોમાં મળે છે. ત્રીજા પાદમાંથી વાયુએ અને વિષ્ણુએ ઉત્તરેણ ને બદલે ઉદક મુકીને અને શબ્દોને આગળ પાછળ મુકીને હંદો ભંગ કાઢી નાખ્યો છે. મત્સ્યપુરાણમાં લક્ષ્મીઆએ ગડબડ કરીને અર્ચમ્ણઃ ઉગ્રાદીને પર્યન્ત મુખ્યું છે. બીજું પાદ યે પ્રજાં નૈવિરર્ચયઃ તો પુરાણોમાંથી ઉડી ગયું છે. પણ એના અર્થ બતાવનાર વચન સંતતિં યે જુગુપ્સન્તે ત્રણે પુરાણોમાં છે.

આ ત્રણેય ઉતારાને આપસ્તમ્બે ઉતારેલા શ્લોકો સાથે સરખાવતા શુદ્ધર કહે છે તેમ ઉપરના બે શ્લોકોની પરિવર્દિત આવૃત્તિનાં આ ત્રણેય પાદોત્તરો લાગે છે. આપસ્તમ્બવાળા બે શ્લોકોમાં જે ભાવાર્થ છે તેનો વિસ્તાર વાયુ વગેરેના દાલના શબ્દોમાં દેખાય છે.*

છદિગ્ય ઉપનિષદના ભાષ્ય (૩-૧) આ સંકરાચાર્યે ઉપરનાં વચનોની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિનું ઉદાહરણ આપ્યું છે.

* આ રીતે મૂળ દુઠ્ઠી વાતને વિસ્તારથી કહેવો અથવા લાખી વાતને દુઠ્ઠામાં મુકવી એને પ્રતિ સંસ્કાર કહે છે—

વિસ્તારયતિ લેણોક સંક્ષિપ્તયતિવિસ્તરમ્

સંસ્કૃત્યંકુસ્તે તન્નં પુરણં ચ પુનર્નવમ્ ॥

ચરક. સિદ્ધિ અ. ૧૨ શ્લો. ૭૬

પૌરાણિકાઃ નામથી નીચેનો શ્લોક ઉતાર્યો છે:—

યે પ્રજામીપિરે ધીરાસ્તે સ્મશાનાનિ મેજિરે ।

યે પ્રજાં નેપિરે ધીરાસ્તે મૃતત્વં હિ મેજિરે ॥

તેમાં મૂળ બેય શ્લોકોનાં બીજાં અને ચોથાં પદો જળવાયાં છે.

ઉપરનાં ત્રણ સિવાયનાં બીજાં ને પુરાણો શુદ્ધર સાહેબને જોવાને તક મળેલી તેમાંનાં માહિત્ય (જ. ૪૯ શ્લો. ૭૯) અને પદ્યપુરાણ (૫-૩-૧૫૦)માં આપસ્તમ્બના ઉદાહરણ સાથે દૂર સંબંધવાળા નીચેનો એક શ્લોક મળે છે.

અષ્ટાશીતિસહસ્રાણાં યતીનામૂર્ધ્વરેતસામ્ ।

સ્મૃતં ચૈષાં તુ તત્તથ્યાનં તદેવ ગુરુવાસિનામ્ ॥

(આ શ્લોક વાયુપુરાણ જ. ૮ શ્લો. ૧૯૪ અને વિષ્ણુપુરાણ

૧-૬-૩૬ માં છે.)

આ શ્લોકનાં પહેલાં બે પદ આપસ્તમ્બની યાદ આપે છે પણ ત્રીજું ચોથું પદ ચોખ્ખું બતાવે છે કે લેખકે મૂળ વક્તાબની ગડબડ કરી નાખી છે.

હુંકામાં આપસ્તમ્બવાળા શ્લોકો ખૂબ પ્રસિદ્ધ હોવા જોઈએ અને ઠાઈ અતિ માન્ય પુરાણમાં કે પુરાણોમાં હોવા જોઈએ એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આપસ્તમ્બે પુરાણો એ રીતે એકવચનમાં પ્રયોગ કર્યો છે એ વાત ખરી પણ શુદ્ધર સાહેબ કહે છે તેમ પુરાણ એક જાતના બધા ગ્રન્થોને લાગુ પાડતું નામ હોવાથી જાણાવેકવચનમ્ એ નિયમ પ્રમાણે આપસ્તમ્બ પાસે એક કરતાં વધારે પુરાણો હોવા છતાં એક વચન વાપર્યું હોય એ સંભવિત છે. વળી બીજો સ્થળે મધિવ્યત્પુરાણો એ રીતે નામ આપ્યું છે એટલે એક કરતા વધારે પુરાણો એની પાસે હોવાં જોઈએ એ અવપિત્તિથી સાબીત થાય છે.

આપસ્તમ્બ સૂત્ર ૨-૨૪-૫,૬ એ બે સૂત્રોમાં નીચે પ્રમાણે ઉતારે છે:—

પવમાવર્તમાનાસ્તે તિષ્ઠન્ત્યામૃતસંપ્લવાત્ ॥

વાયુ. અ. ૫૦ શ્લો. ૨૧૩

અને મત્સ્વપુરાણમાં તથા વિધ્યપુરાણમાં એ જ રથને એટલે ઉપર કહેલા ઉતારાઓની ઉપર આ શ્લોક છે. વળી જો કે સુદ્ધર સાહેબે નોંધ નથી કરી પણ એ જ અધ્યાયનો વાયુપુરાણનો નીચેનો શ્લોક પણ પાંચમા સૂત્રની સરખામણીમાં જોવા જેવો છે:—

1. આનૂતસંપ્લવાત્તે તુ ક્ષીયન્તે દ્યુર્વરેતસઃ ॥

વાયુ અ. ૫૦ શ્લો. ૨૨૨

વાયુપુરાણે મૂળ પુરાણનાં વચનોનો જેવડો ઉપયોગ કર્યો છે મ જે સુદ્ધર સાહેબ તર્ક કરે છે તે ખરો લાગે છે. આમજ સ્તારથી એ મુદ્દો જોઈશું. આપસ્તમ્બના ઉતારાઓ ઉપરથી નિ.સંરામ યા છે કે એના વખતનાં પુરાણોમાં પણ સર્ગશ્રવણસર્ગશ્રવણ એ એ જાની ચર્ચા હતી જ. આપસ્તમ્બ ધર્મ સૂત્રના ૨-૨૪-૧૩, ૧૪ મુદ્દા મુદ્દો પણ પુરાણના આ વિભાગમાંથી લીધો જણાય છે. પણ, કે આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્રના વખતમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, પ્રલય થી નિરૂપણના પ્રકારની પૌરાણિક માન્યતા નિશ્ચિત ચર્ચાગત હતી. આપસ્તમ્બના જન્મે ઉતારા ઉપરથી એ વખતનાં પુરાણોની નિશ્ચિત વાંચક વાંચકને ધણી મળતી હતી એમ દેખાય છે. અને તેપછી જ મૂળને વળગીને જ ઉતારા કરે છે એમ માનીએ તો એ છે એ જ પુરાણો ગદ્યપદ્યાત્મક-વૈદિક ગ્રાહ્યો જેવાં હતાં એમ કરે. આપસ્તમ્બ ૧-૧૬-૧૩ માંથી ઉતારેલા પૌરાણિક શ્લોકો ૧-૧૬-૧૭ માં એક ગદ્ય પૌરાણિક કટકો છે, એ જોતાં પણ જૂનાં ગદ્ય પદ્યાત્મક હોવાના સંભવને ટેકા મળે છે. આપસ્તમ્બ ૨-૧૩ અને ૧-૨૬-૭ વાળા) ઉતારા મળ્યા નથી, આપસ્તમ્બ ૩-૧૩ માંથી તમામ સંપૂર્ણ ન ગણાય. ”

11 છે

આપસ્તમ્બના જે ઉતારા હાલનાં પુરાણોમાં મળી આવ્યા છે એ ઉપરથી હાલનાં પુરાણો વૈદિક સાહિત્યમાં જે વિશેષનામ વગરના પુરાણન ઉત્તરોએ મળે છે તે મૂળ પુરાણ કે પુરાણો સાથે સંગદ છે એટલું તો સાબીત થાય છે જ; પણ અત્યારે જે પુરાણો મળે છે તે જોઈએ એટલું ખુશીથી કહી શકાય કે હાલનાં પુરાણોએ આપસ્તમ્બે જેમાંથી ઉતારા કરેલ છે તે પુરાણોમાંથી વસ્તુ સંમતીને એનો વિસ્તાર કર્યો છે. આ પ્રતિસંસ્કરણની ક્રિયા કરતા પાછળના પૌરાણિકોએ મૂળને બહુ ફેરવી નાખ્યું છે એ ચોક્કસ, છતાં વાક્યપુરાણ જેવામાં જૂના પુરાણમાંથી કેટલુંક એમને એમ ક્વચિત્ ભાષાના ફેરફાર સાથે અને ક્વચિત્ મૂળની ભાષામાં જ ઉતરી આવ્યું હોય એમ દેખાય છે. બાકી આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્રના વખતનું તો એક પણ પુરાણ એ જ રૂપમાં જળવાઈ રહ્યું નથી. માત્ર ભવિષ્યપુરાણ નામ વસ્તુ તદ્દન ફરી ગયા છતાં જળવાઈ રહ્યું છે.

(Indian Antiquary 1896 p. 323 to 328માંથી)

આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્રનો સમય એમાં આવેલા આ પુરાણન ઉત્તરોએ ઉપરથી કેટલાક પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતજ્ઞો સૂત્રકાળના અન્તમાં મૂકે છે. એટલે ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકથી અર્વાચીન નહિ (જુએ કેમ્બ્રીજ ઈસ્ટર્લી વો. ૧ પા. ૨૪૯.), પણ શુદ્ધ ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં કે તેથીયે દોઢસો બસો વર્ષ પહેલાં માનતા અને પાર્ણિટર એ માન્યતાને વળગી મૂળ ભવિષ્ય પુરાણને ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં કે તે પહેલાં દોઢસો બસો વર્ષ ઉપર મુકે છે. (A. I. H. T. p. 51) તે ગમે તેમ હો પણ બધું જોતાં મહાભારતને જૂનો થર રચાવા માંડ્યો ત્યારે જ પુરાણ રચવાની શરૂઆત થઈ હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. મહાભારતમાં પુરાણમાંથી એટલા બધા ઉતારા છે કે આ જ મત મને તો ચોખ્ખ લાગે છે. અને અશ્વધોપથી સંકરાચાર્ય સુધીના સંસ્કૃત સાહિત્ય લેખકો મહાભારત પેઠે આ

જૂનાં પુરાણોનો ઉલ્લેખ કરે છે અને એમાંથી વસ્તુ તથા ઉદાહરણો લે છે. આ જૂનાં પુરાણોની સંખ્યા કેટલી દરો ? આપસ્તમ્બ એક જ પુરાણનું સ્થાપન કરે છે એમ માનવાની જરૂર નથી, એમ સુલ્લર સાહેબ જ કહે છે અને પ્રો. રેપ્સન ‘કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી’માં કહ્યું છે. પ્રો. રેપ્સન કહે છે કે “મૂળ એક પુરાણમાંથી આટલી બધાં પુરાણો થયાં એવી કેટલાક લોકોની કલ્પના તો બરાબર નથી લાગતી... .. ખરી રીતે એક કરતાં વધારે મૂળ હોવાય છે. અમુક ત્રણચાર જુદી જુદી પરંપરા હોવાનો સંભવ છે. ઇ. ત. સ્તોત્ર પુરાણોની એક પરંપરા, મેત્રેયોક્તની બીજી, વગેરે”
(કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી વો. ૧ પૃ. ૩૦૧)

મને તો પ્રો. રેપ્સનનો આ તર્ક અર્ધ સત્ય લાગે છે. પુરાણોની જુદી જુદી પરંપરાના નિર્ણય માટે પુરાણ વક્તાના બેદ ઉપર આધાર મુકવા કરતાં તે તે પુરાણનાં વસ્તુ ઉપર આધાર રાખવો એ મને વધારે સાચો માર્ગ લાગે છે. ક્ષત્ર ઉપરથી તર્ક કરી એ તો પુરાણોની નીચે પ્રમાણે જુદી જુદી પરંપરાઓ સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

પુરાણ વિવેચન

— વિભાગ બીજો —

જૂનાં પુરાણોનો સમય અને તેનું વસ્તુ, જૂનાં
પુરાણોમાંથી હાલનાં પુરાણોની રચનાનો
ક્રમ અને હાલનાં પુરાણોના વિષયો.

પ્રાચીન પુરાણની જુદી જુદી પરંપરાઓ

વિષ્ણુપુરાણ સ્પષ્ટ કહે છે કે આસજ્યે “આખ્યાનો, ઉપાખ્યાનો, ગાથાઓ અને કલ્પશુદ્ધિ સહિત પુરાણસંહિતા રચી”

ચિ. પુ. ઝં. ૩. અ. ૬

વળી વાયુ પુરાણમાં સૂતનો ધર્મ બતાવતાં કહ્યું છે કે:—

સ્વધર્મ ઇષ સૂતસ્ય સદ્વિદ્રંટઃ પુરાતનઃ ।

દેવતાનામૃષોનાં ચ રાજાં ચામિત્તેજસામ્ ॥

ચંશાનાં ધારણં કાર્યં શ્રુતાનાં ચ મહાત્મનામ્ ।

ઇતિહાસપુરાણેષુ દૃષ્ટા યે મત્તવાદિભિઃ ॥

વાયુપુ. અ. ૧ શ્લો. ૩૧, ૩૨

(પદ્મપુરાણમાં થોડા પાદાંતર સાથે આ શ્લોકો મળે છે.)

મત્તમથ કે દેવોના, ઋષિઓના, રાજાઓના અને પ્રખ્યાત માણસોના વંશો જાળવી રાખવા એ સૂતનું કાર્ય. પાછલા વખતમાં રાજાઓની વંશાવળીઓ સાચવી રાખવાનું એ કર્તવ્ય બારોડો કરતા તે જ કર્તવ્ય સૂતનું ગણ્યું છે. રાજાઓ ઉપરાંત કેટલીક ખીજ કોમોમાં પણ બારોડો મારફત પોતાનાં પેઢીનામા સાચવી રાખવાનો રિવાજ આજસુધી જોવામાં આવે છે. આર્ય જાતિમાં એ કોઇ કુળ કાંઈક પરાક્રમી થાય તેનાં પેઢીનામા જાળવી રાખવા, આર્યવંશિનાં પરાક્રમેની કથાઓ, જાળવી રાખવી અને પેઢી દર પેઢી સંભળાવવી, આર્યદેવોની વાતો (ઇત્યાદિ આર્યદેવોએ આર્ય પ્રજાને કરેલી સહાયોનાં વર્ણનો વગેરે) જાળવી રાખવી વગેરે છેક વેદકાળમાંથી કોઇ ખાસ વર્ણનું કાર્ય ગણાતું હશે. આવી વંશાવળીઓ, આખ્યાનો, ઉપાખ્યાનો વગેરે ચતુષ્પયાદિ બ્રાહ્મણોમાં, પુસ્કળ જોવામાં આવે છે. ચતુષ્પયના અથ ચંશઃથી ૨૩ થતા કટકાઓ શ્રાવણી-ઉપાકર્મમાં વપરાતા હોવાથી ખૂબ પ્રખ્યાત છે. અથર્વ વેદમાં ઇતિહાસ, પુરાણ અને નારાસંસ્તી ગાથાઓનો

હિલ્સેખ ક્યોં છે તે આ વંશ, આખ્યાનો વગેરે વાળા વૈદિક ભાગો. પાછળથી આવા કટકાઓમાં સુધારાવધારા થઇને એનો જુદો સંપ્રદાય થયો દરો. આ સંપ્રદયમાંનો એક પ્રકાર તે ઇતિહાસ અને બીજો પ્રકાર તે પુરાણ. ઇતિહાસનો વિકાસ થઇને મદાભારત થયું અને બીજાનો વિકાસ થઇને અનેક પુરાણો થયાં. આ ફેરફાર સાથે જ સૂત જાતિ જુદી પડી દરો. વૈદિક કાળમાં વંશો વગેરે જાળવનાર વર્ગ સ્થાયી નહિ-હોય પણ પછી કામ વધનાં એ વર્ગ સ્થાયી થયો અને સૂત કહેવાવા લાગ્યો. આ રીતે સૂત જાતિનું મુખ્ય કાર્ય તો આખી આર્યજાતિનું પુરાણ જાળવવું એ જ, જેઓ એ કાર્ય ઉપર ન નબી શકે તેઓ અમુક રાજાઓના આગ્રિત યજ્ઞ એમનાં પેરીનામા જ સાચવે અને એનાં કૃતિનાં પરાક્રમો ગાય. વાસુ પુરાણ આ બીજા પ્રકારનાં કર્મને જરા દલકું મળે છે:—

✓ મિષ્યમો દોષ મૂતસ્ય ધર્મઃ ક્ષત્રોપજીવનમ્ ।

વાસુ પુ. અ. ૧ સ્તો. ૩૮.

ખેલા પ્રકારનું કામ કરનાર—આખી આર્ય 'પ્રજના, દેવો, ઋષિઓ, રાજાઓ વગેરેની વંશાવળીઓ જાળવનાર જે વર્ગ તે પુરાણવક્તા સૂત. અને જે ક્ષત્રોપજીવી વર્ગ તેમણી પાછળના બારોડો થયા. આ રીતે વિચાર કરતાં માત્ર બારોડો સાથેની સરખામણીથી પુરાણોને, પાર્ણિટર જેવા જે પંકિતો માત્ર ક્ષત્રિય પરંપરા મળે છે તેઓ બૂલે છે એમ લાગે છે. ખરી રીતે વૈદિક સાહિત્ય પેડે જ પૌરાણિક સાહિત્ય સમસ્ત આર્ય જાતિનું ધન છે. ફેર એટલો જ છે કે વૈદિક સાહિત્યને જાળવનાર આત્રિય કહેવાતા અને પૌરાણિકને જાળવનાર સૂત કહેવાતા. આ પ્રમાણે માત્ર વંશોના સંપ્રદાય પુરાણ જૂના કાળમાં હોવું જોઇએ એમ વંશપુરાણજ્ઞા: (વાસુ. ૮૮, ૧૭૧) જેવા હિલ્સેખોથી ખાત્રી થાય છે.

આ સૂતોક્ત વૈદિક વંશો, આખ્યાનો વગેરેના જુદા સંપ્રદાય

જે મૂળ પુરાણ રચાયું તે પુરાણની પ્રાચીનતમ આશ્રિતિ. વાયુ અને વિશ્વપુરાણના ઉપર આપેલા ઉતારા રપટ રીતે આ પ્રાચીનતમ પુરાણનું મૂલ્યન કરે છે. ધીમે ધીમે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિશે આયોમાં એક સંગમ હાથના પ્રચારમાં આવી. આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સાથે મન્વન્તરોની હાથના વેદિક સાદિત્યમાં ક્યાંય નથી જાણ્યો અને ઉપનિષદોમાં તદ્દમાદ્યાપતસ્માદાત્મનઃ આકાશઃ સંમુતઃ આકાશાદાયુઃ એ રીતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું સાદુ વર્ણન છે; પણ આ વર્ણનોનો વિકાસ થઈને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિશે માખ્યમન બંધાયો તે ઉપનિષદો પછીના કાળમાં થયું સામે છે. આ સાંખ્યમતનું જૂના કાળમાં અદુ માન હતું એમ જણાય છે. મદાભારતમાં, પુરાણોમાં, વેદાના જુનામાં જુના ગ્રંથોમાં અને બીજાં જૂના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ આ મતનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. આ એનિદાસિંહ વસ્તુ રિપતિ ઉપરથી નીચેના

સર્ગમ્ પ્રતિસર્ગમ્ વંશો મન્વન્તરાણિ ચ ।

વંશ્યાનુચરિતં ચેતિ પુરાણં પત્તલક્ષણમ્ ॥

વાયુ. સ્વ. ર. શ્લો. ૧૦-૧૧.

શ્લોકમાં કહેલ પત્તલક્ષણ પુરાણની ચોક્કસ ઉપનિષદ પછીના જે કાળમાં મદાભારત રચાયું હતું તે કાળમાં થઈ જોવાય છે. આ રીતે મૂળ વેદિક વંશો અને વેદિક ઓગાનો, (દા. ત. જુઓ ઉર્વશીનું આખ્યાન) સાથે સર્ગ, પ્રતિસર્ગ અને મન્વન્તરોનું વર્ણન જાણ્યું એટલે વેદિક પછીના કાળનું મૂળ પુરાણ થયું. પુરાણની આ બીજી આશ્રિતિ. પુરાણની પહેલી આશ્રિતિ એટલે અસ્તિત્વ જળવાઈ રહ્યું નથી. પણ આ બીજી આશ્રિતિ તો એક કે વધારે પુરાણો આપસતમના વખતમાં જોવામાં આવે એમ એના ઉલ્લેખ ઉપરથી જણાય છે. આ જૂના પુરાણોમાં સર્ગ અને પ્રતિસર્ગનું વર્ણન છે એટલે સાથે ખગોળ તથા ધર્મશાસ્ત્રના વિભાગોનું વર્ણન પણ હોયું

જોઈએ. રાજાઓ, દેવો અને ઋષિઓના વગેરે અને કાંઈ કાંઈ વંશોના અસ્તિત્વ એટલું તો વૈદિક પુરાણનું લક્ષણ હતું. એટલે હાલનાં પુરાણોમાંના જૂનામાં જૂનાં વાયુ પુરાણ જેવામાં જે મુખ્ય વસ્તુ છે તે બધી આ જૂના પુરાણમાં હોય એમ દેખાય છે. અલગત જેમ જેમ જોગણ ખોગણ, વિશે માદિતી વધતી મધ, ઇતિહાસ ક્રમમાં નવા નવા રાજવંશો આવતા ગયા તેમ તેમ આ વસ્તુમાં સુધારા વધારા થતા ગયા. પણ પુરાણનું મૂળ વસ્તુ તો આટલું જ.

પણ ઉપનિષદ પછીના કાળમાં જે નવા વિચારો—મનોનો દિવંગે દિવમે આર્યોમાં પ્રચાર થતો જતો હતો તેનો સમદ્ર ક્યાં કરવો એ મોટો પ્રશ્ન ધર્મ પડ્યો હતો. વેદો સંપૂર્ણ થઈ ગયા હતા, એમાં આ નવા વિચારોનો સમાવેશ અશક્ય હતો. એટલે આ નવા વિચારો માટે નવા સાધનોની શરૂઆત પડી. આ નવા વિચારોમાં તત્ત્વદર્શન, ધાર્મિક માન્યતાઓ, ભક્તિ, સામાજિક બંધનોના વિચારો વગેરે પુષ્કળ ઉદાહરણો છે. સ. પૂર્વેનાં ૫૦૦—૬૦૦ વર્ષ દરમિયાન આવવા લાગ્યા હતા. આમાંથી બૌદ્ધ, જૈન વગેરેએ પોતપોતાનું પૃથક્ સાહિત્ય કેલપન કર્યું; વૈદિક આર્યોમાં વેદમાં ઉમેરા ચાલ્યો એમ ન હતા એટલે, જેઓએ શરવાતમાં ઇતિહાસ પુરાણનો આશ્રય લીધો. તત્ત્વદર્શન, ધાર્મિક માન્યતાઓ વગેરે વિશે અનેક નવા વિચારો ઇતિહાસ પુરાણમાં શુદ્ધી દીધા. પાછળથી આ વિચારોનો જથ્થો એટલો વધતો ગયો તમા તે એટલો વ્યવસ્થિત થઈ ગયો કે ઇતિહાસ પુરાણ એને પ્રભાવવા માટે અયોગ્ય લાગ્યાં. એટલે દર્શનો, સ્મૃતિ યથે વગેરે શુદ્ધ સાહિત્ય પ્રકારો થયા. ધણી દાર્શનિક વિચારો—ખાસ કરીને પ્રાજ્ઞયોગના વિચારો તથા સ્મૃતિ-નિયમો અષ્ટકે સ્પષ્ટ રૂપમાં મહા-મારનમાં તથા પુરાણોમાં મળે છે. આ રીતે તત્ત્વ દર્શન તથા કાયદો નો છુટાં પડી ગયાં. પણ કેટલીક ધાર્મિક માન્યતાઓ તથા ભક્તિ વિચારને સંગ્રહનાર શુદ્ધ સાહિત્ય થઈ ગયું છેલ્લે ઉત્પન્ન થયું છે.

ઈ. સ. ૧૦૦૦ પછી) એટલે આ વિષયો તો મહાભારત અને પુરાણોમાં જ ગુંથાઈ રહ્યા, અને કાળક્રમે પુરાણના લક્ષણમાં એનો સમાવેશ થઈ ગયો. આ રીતે પાછળથી પુરાણ લક્ષણમાં દાખલ થયેલા વિષયોમાં એક તો શ્રાદ્ધનો વિષય છે, પિતૃઓની તૃપ્તિની વાત વેદમાં થોડી છે પણ પિતૃઓની માન્યતાનો તથા એની તૃપ્તિ માટે શ્રાદ્ધ યોજનાનો વધારે વિસ્તાર સૂત્રકાળમાં થયો છે અને એ વિષયના તરતા સાહિત્યમાંથી શ્રાદ્ધ પ્રકરણ મનુસ્મૃતિ વગેરે પૈકે વાયુ, વિષ્ણુ વગેરે પુરાણોમાં ઉતરી આવેલ છે. આ જ પ્રમાણે વર્ણાશ્રમ ધર્મનાં પ્રકરણો પુરાણોમાં મળે છે એ પણ એજ સૂત્રકાળના તરતા સાહિત્યમાંથી ઉતરી આવેલ છે. પણ આ એવ વિષયો 'મન્વાદિ ધર્મશાસ્ત્રોમાં સંવસ્તર ચર્ચાયેલા હોવાથી પુરાણના ખાસ વિષયો નથી રહ્યા, પાછળથી એજ વિષયોના વર્ણનનું કોઈ પુરાણ મળતું નથી. અને પ્હેલાંથી પણ એ વિષયોની પુરાણ પરંપરા જુદી હોવાનો સંભવ નથી. એ વિષયોની પરંપરા સ્મૃતિ-ગ્રંથોમાં છે.

પણ વેદ પછીના કાળમાં વિષ્ણુની અને શિવની તથા કાંઈકે પાછળથી સૂર્યની અને દેવીની, ભક્તિના વિચારોનો ધણું જોરથી પ્રચાર થવા માંડ્યો હતો. આ ભક્તિ માર્ગના જોરની ધણી નિશાનીઓ મહાભારતમાં મળે છે.

વિષ્ણુભક્તિ અને શિવભક્તિનાં મૂળ તો છેક વેદમાં દેખાય છે. (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો તથા શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ). પણ આ ભક્તિ માર્ગનો વિકાસ મુખ્યત્વે મહાભારત કાળમાં થયો છે. આ વૈષ્ણવ ભક્તિ અને શૈવભક્તિનું કેટલુંક સાહિત્ય મહાભારતમાં જળવાઈ રહ્યું છે. પણ તે તે માર્ગના અનુયાયીઓ પાસે તે તે માર્ગના ખાસ ગ્રંથો હોવા જોઈએ. ભક્તિ એટલે શું ? વિષ્ણુ કે શિવનો મહિમા કેવો છે ? જૂના કાળમાં વિષ્ણુના અને શિવના કોણ ભક્તો થઈ ગયા ? વિષ્ણુના કયા કયા અવતારોએ શું-શું કર્યું ? વગેરે તે

તે દેવની ભક્તિને પોતે એવી વાતો તે કાળના વૈષ્ણવો અને શૈવોમાં પ્રચલિત હોય એ સ્વાભાવિક છે. અને એ શ્રુત પરંપરાથી ઉતરી આવેલી કથાઓનો અમુક કાળે અંશ રૂપમાં સંગ્રહ થાય એ પણ સ્વાભાવિક છે. આવા વૈષ્ણવકથાઓવાળા અને શૈવકથાઓવાળા અંશોને પણ પુરાણ કે સંદિતા કહેતા દરો. વૈદિક સાહિત્યમાંથી ઉતરી આવેલો સંદિતા શબ્દ મદાભારતમાં વપરાયો છે. (નારાયણીય પર્વમાં સાતવત સંદિતાનો ઉલ્લેખ છે.) આ રીતે પુરાણની બીજી એ પરંપરાઓ મળે છે. એક વૈષ્ણવ અને એક શૈવ.

વળી વેદમાં નહોતી એવી તીર્થ ભાવના ઉપનિષદ પછીના કાળમાં ઉત્પન્ન થઈ છે. બૌદ્ધોએ એ ભાવનાને બહુ પોષી છે. આ તીર્થ ભાવનાના વિકાસને પરિણામે જે જે તીર્થસ્થાનોની કલ્પના થઈ એ તીર્થસ્થાનોના માદ્વાત્મ્યોના સંગ્રહની પણ જરૂર પડી; મદાભારતમાં તીર્થવર્ણનોનું સ્થાન મોટું છે. પણ મદાભારતમાં એ પાછળથી જોવાયેલ છે. પણ પુરાણમાં તીર્થવર્ણનની પરંપરા જૂના કાળથી જુદી હોવાનો સંભવ છે. હાલના પુરાણોમાં મુખ્યત્વે તીર્થ વર્ણનમય હોય એવાં એક કરતા વધારે પુરાણો મળે છે, વિષ્ણુ પુરાણોક્ત પુરાણાનુક્રમશ્ચિકા જેને આદિ પુરાણ કહે છે તે બ્રહ્મપુરાણમાં સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વંશો વગેરે પુરાણના મૂળવિષયો દુકામાં છે અને તીર્થ માદ્વાત્મ્યોથી જ આખું પુરાણ ભર્યું છે. વળી મત વર્ણનનું પણ જુદું પુરાણ હોય એવો સંભવ છે. તીર્થો પેઠે મતોની ભાવના ઉપનિષદ પછી બૌદ્ધ, જૈન ધર્મના જોરવાળા કાળમાં જોરમાં આવી છે. એ વિષયના જુદા ગ્રંથો ઈ. સ. ૧૦૦૦ પછીના કાળમાં જ રચાયા છે. એટલે એનો પ્રથમ સંગ્રહ પુરાણમાં જ થયો છે. વાસુ પુરાણોક્ત પુરાણાનુક્રમશ્ચિકા જેને આદિસ્થાન આવે છે, અને કલિયુગના રાજાઓની વંશાવળીવાળા ભાગનો જે પુરાણનો પાઠ ગ્રામીનતમ છે તે મત્રય પુરાણ મુખ્યત્વે મતોનું પુરાણ છે. દાન જેવા વિષયો મત કે તીર્થ સાથે ચર્ચામાં જણાય છે. એની સ્વતંત્ર પરંપરા નથી દેખાતી.

પૌરાણિક સાહિત્ય તથા ઈતર સંસ્કૃત સાહિત્ય જોતાં પુરાણની આ પાંચ પરંપરા ધણી જુની દેખાય છે.

વિષ્ણુ, શિવ પેઠે દેવી ભક્તિનો પણ અત્યારના હિન્દુ સમાજમાં ઘણો પ્રચાર છે. પણ એની પરંપરા મદાભારત અને પુરાણો જોતાં ઉપરની પાંચ પરંપરાથી અર્વાચીન છે. રાષ્ટ્રઆતમાં દેવીભક્તિ શિવભક્તિ સાથે જોડાયેલ હોય એમ કુર્માદિ શૈવપુરાણો ઉપરથી લાગે છે. પાછળથી એ પ્રવાહ સ્વતંત્ર ચાલ્યો છે. દેવી માદાત્મ્ય જેવો દેવી ભક્તિનો જૂનો અન્ય પણ માર્કેડેય પુરાણમાં પાછળથી ઉમેરાયેલ જણાય છે. અને દેવી ભાગવત તો ઘણું પાછળનું છે. વિ. સં. પૂર્વેના કાળમાં શિવ, વિષ્ણુ પેઠે બ્રહ્મા, કાર્તિકેય અને કુબેરની પૂજનો ઘણો પ્રચાર હતો, એમ મદાભારત તથા પાતંજલ મદાભાષ્ય ઉપરથી જણાય છે. બ્રહ્માના નામ ઉપરથી બ્રહ્મપુરાણ છે અને કાર્તિકેયના નામ ઉપરથી રક્ષક પુરાણ છે પણ આ જોય પુરાણોમાં અત્યારે બ્રહ્માની અને કાર્તિકેયની પૂજનો વિષય મુખ્ય નથી. મતત્રય કે બ્રહ્મા અને કાર્તિકેયની ભક્તિના પ્રચારનું કાંઈક પૌરાણિક સાહિત્ય જૂના કાળમાં કદાચ હતું તો તે, પાછળથી એ દેવોની પૂજનો પ્રચાર ધટી જતાં, હુપ્ત થઈ ગયું અને એને સ્થાને ખીજા લોક પ્રિય પૌરાણિક વિષયો બ્રહ્મપુરાણ અને રક્ષક પુરાણમાં દબાવ થઈ ગયા. કુબેરની પૂજનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ પતંજલી કરે છે અને જૂનાં ભરહત, સાંચી વગેરેનાં શિલ્પમાં કુબેરની પૂજનો પ્રચાર દેખાય છે પણ એ પૂજનો બ્રાહ્મણોએ સ્વીકાર ન કર્યો હોય કે ગમે તેમ હોય પણ પૌરાણિક સાહિત્યમાં કુબેર પૂજન વિષે ખાસ કાંઈ જણવાઈ રહ્યું નથી.

વરાહ, વામન અને ત્રિસિંહ વિષ્ણુના અવતારો ગણાય છે. મદાભારતના કેટલાક ભાગોમાં, હરિવંશ વિષ્ણુપુરાણમાં અને પાછળના કાવ્યસાહિત્યમાં પણ આ વિષ્ણુના અવતારો જ ગણાય છે. પણ શુભકાળમાં વરાહ, વામન અને ત્રિસિંહની પૂજનો ઘણો પ્રચાર હતો. આ

૧૧ ત્રણે દેવોનાં પુષ્કળ મંદિરો ઉભાં થયેલાં, એટલે એ મંદિરોના આગ્રિત આહણોએ આ દેવોની ભક્તિ વધારનારૂં સાદિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું જ દેવું બેઠ્યું. વરાહ પુરાણ, વામન પુરાણ અને નૃસિંહપુરાણ મૂળ આ પ્રયોજનથી જ રચાયાં હશે, પણ પાછળથી આ દેવોની સ્વતંત્ર ભક્તિનો પ્રચાર બંધ થઈ જતાં, એનાં મંદિરો બંધાતાં બંધ થઈ ગયાં, એટલે આ પુરાણોમાં પણ બીજા પૌરાણિક વિષયો દાખલ થઈ ગયા એટલું જ નહિ પણ વિષ્ણુના અવતારના પુરાણમાં શિવ અને શક્તિનાં માહાત્મ્યો છે. પણ આ વરાહ, વામન, નૃસિંહનીયે જૂના કાળમાં સ્વતંત્ર પરંપરા હોવાનો સંભવ નથી, કારણ કે તેઓ વિષ્ણુના અવતારો ગણાઈને વિષ્ણુભક્તિની પરંપરામાં એનો સમાવેશ થાય છે.

ગ્રુમકાળમાં વરાહ, વામન જેડે સૂર્ય પૂજનો પણ થયો પ્રચાર હતો અને આ દેશમાં ૧૩ મા સતક સુધી સૂર્યનાં ભવ્ય મંદિરો બંધાવાના દાખલા છે. પણ સૂર્યનીયે એ કાળમાં જૂદી પરંપરા હોય એમ દેખાતું નથી. વેદમાં ઇદ્ર, અગ્નિ, વરુણ વગેરે સાથે સવિતાને લગતા મત્રો છે. પણ પછી એ પ્રવાહ ચાલુ રહેશે દેખાતો નથી. પણ ગ્રુમકાળમાં કાંઈક નવું જોર મળવાથી સૂર્યપૂજનો નવો પ્રચાર થયો છે. જુદાં જુદાં સૂર્યસ્તોત્રો ગ્રુમકાળથી રચાવા લાગ્યા છે. પણ હાલનાં ભવિષ્યપુરાણનો, સૌરપુરાણનો, સાંખ્યપુરાણનો કે આદિત્ય પુરાણનો ચોક્કસ સમય કહેવો મુશ્કેલ છે. આદિત્ય અને ભવિષ્ય એસ્ત્રીશની પહેલાનાં છે પણ ૧૮ પુરાણોની કેટલીક યાદીઓમાં આદિત્ય નથી એ ઉપરથી વાયુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ વગેરે પુરાણો પછી આદિત્યપુરાણ અને તે પછી સૌરપુરાણ રચાયું હોવાનો સંભવ છે. ગણપતિની પૂજનો પ્રચાર સૂચવતું એક ગણપતિ ઉપપુરાણ છે.

આ ઉપરાંત જૂના ચાર વર્ણોના વિભાગો થઈને જુદી જુદી શાંતિઓ થવા માંડી ત્યારે આ શાંતિઓ ઉપર પણ અથો લખાયા. પણ લગભગ બધાં પુરાણો તૈયાર થઈ ગયા પછી શાંતિ સંરચા

ઉત્પન્ન થઇ હોવાથી એનાં છુટાં પુરાણો થવાને બદલે રક્ષપુરાણ એવાં વિશાલોદર પુરાણોમાં ગાતિઓને લખતા બંધે ઉમેરાયા છે.

હુંકામાં અત્યારનાં પુરાણોને પરસ્પર સરખાવીને જોતાં તથા હિંદુ ધર્મનો અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો સામાન્ય ઇતિહાસ જોતાં ઉપર મહાવેદ પાંચ કે સાતથી વધારે પૌરાણિક પરંપરાઓ જૂના કાળમાં હોય એમ મને લાગતું નથી. આ સાતમાં પણ પાંચાપર્વ તપાસનાં એમ લાગે છે કે એક પુરાણ અથવા મહાપુરાણ, ૨ જુલુ અવિધ્ય પુરાણ ૩ જુલુ હરિવંશ, ચોથું વિષ્ણુ પુરાણ કે વિષ્ણુ સંહિતા અને પાંચમી શિવસંહિતા. આ પાંચ ગ્રંથો હાલનાં બધાં પુરાણો પહેલાં-ધણું કરી આપસ્તંબના વખતમાં હોવાનો સંભવ છે. અને તે પછી તરત જ એકાદ તીર્થનું અને એકાદ મતોનું પુરાણ રચાયું હશે આ અનુમાન માટે આડકતરાં છુટાં છુટાં પ્રમાણો મળે છે.

વાયુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ વગેરે હાલનાં જૂનામાં જૂનાં પુરાણો કોઈ પુરાણમાંથી ઉતારા કરતાં હોય એવી રીતે ચાલે છે. કવચિત્ પુરાણને બદલે મહાપુરાણ કહે છે. (જુલુ ગ્રંથોમાં તે પ્રત્યેક પુરાણ પોતાને મહાપુરાણ કહે છે.)

પછી મહાભારત, પુરાણનો ઉલ્લેખ કરે છે; અને પુરાણમાંથી ઉતારા પણ કરે છે:—

પુરાણે હિ કયા દિવ્યા આદિવંશાશ્ચ ધીમતામ્ ।

મ. આ. અ. ૫ પ્રહો. ૨

નિગદામિ થયાયુક્તં પુરાણાશ્રયસંયુતમ્ ।

મ. આ. અ. ૮ પ્રહો. ૭

વળા સમા પર્વમાં પુરાણેષુ તથા પુરાણૈઃ એ રીતે બહુ-વચનમાં પણ ઉલ્લેખ મળે છે. (જુલુ સમા અ. ૪૫ પ્રહો. ૩ અને . અ. ૫૧ પ્રહો. ૨૭).

આ સામાન્ય ઉલ્લેખો ઉપરાંત ઘસદૃષ્ટ મધિય્મે દ્વિ કરો-
રુક્ષમતેજસઃ એ રીતે ભવિષ્ય પુરાણનું નામ મળે છે. અને વન-
પર્વમાં વાયુપુરાણનો ઉલ્લેખ છે. વનપર્વનો આ ભાગ મદાભારતના
છેલા થરનો કે એથીયે પાછળનો દશે પણ બાણ્ય કવિએ ઇચ્છનપ્રોક્ત
પુરાણનો ઉલ્લેખ કરેલો છે એટલે મદાભારતનું વચન બાણ્ય પછીનું
હોવાની તો જરૂર નથી જ.

મદાભારત પેઠે રામાયણ પણ પૌરાણિક કથાઓ ઉતારે છે.
સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શંકરાચાર્ય (ઈ. સ. ૮૦૦), કુમારિલ (ઈ. સ.
૭૫૦), બાણ્ય (ઈ. સ. ૬૪૦), યાજ્ઞવલ્કય (ઈ. સ. ૩૫૦ ની
આસપાસ) અને મનુ (ઈ. સ. ૧૦૦ ની આસપાસ) પણ પુરા-
ણનો ઉલ્લેખ કરે છે. મતલબકે ઈ. સ. ૧૦૦ ની પહેલા એક કે
વધારે પુરાણો હોવા વિશે શંકા નથી રહેતી. અને આપસ્તંબના
ઉલ્લેખને આધારે એક પુરાણ કે મદાપુરાણ અને બીજું ભવિષ્ય-
પુરાણ એમ બે ગ્રંથો તો ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં કે ત્રીજામાં
પણ હોવાનો સંભવ છે જેમ ભારતમાંથી મદાભારત થયું તેમ જ
પુરાણમાંથી મદાપુરાણ થયું. એટલે કે મૂળ વૈદિક વંશાવળીઓ,
આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનોવાળું પુરાણ સર્ગ, પ્રતિસર્ગ વગેરે વિષયો
ભળતાં મદાપુરાણ થયું. અને એમાં ન આવેલા કલિયુગના રાજ્યોના
વંશો, વગેરે નવા વિષયો માટે જે નવા ગ્રંથ થયો તેનું નામ પડ્યું
ભવિષ્ય પુરાણ. મદાભારતનો ઉપરનો ઉલ્લેખ જોતા ભવિષ્ય પુરાણમાં
વંશાવળીઓ ઉપરાંત કથાઓ પણ દશે હાલના પુરાણોમાં કલિયુગની
વંશાવળીઓ માટે ભવિષ્યકાળ વાપર્યો છે એટલે એ વિષય તો
મૂળથી ભવિષ્ય પુરાણમાં જ હતો. પણ પુરાણનો અર્થ જ જૂનું, એટલે
જૂના વખતમાં જની ગયેલી વાતોનો જેમાં સંગ્રહ હોય તે ગ્રંથનું
નામ પુરાણ પેઠે એ સ્વાભાવિક છે. પણ પુરાણથી ઉત્પન્ન ભવિષ્ય
'હવે થવાનું' એટલે ભવિષ્ય પુરાણ એ નામ એતર્વિરોધી જેવું
છે; છતાં એવું નામ પડ્યું છે, એ જ જનાવે છે કે પુરાણનો ધૌર્ગિક

અર્થ હુત યદ્ ગ્રહને યંચ વાયક અર્થ રૂઢ થયો તે પછી ભવિષ્ય પુરાણ નામ લિપ્યન્ન થયું હોય. એટલે ભવિષ્ય પુરાણ રચાયા પહેલાં ધણી ઠાળથી પુરાણ નામના જ એક કે વધારે ગ્રંથો વિદ્યમાન હોવા નોંધ્યો. ઈ. સ. પૂર્વે બીજા કે ત્રીજા શતકમાં ભવિષ્ય પુરાણ હોય તો ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકમાં કે તે પહેલાં મૂળ પુરાણ રચાયું હોવું નોંધ્યો.

જુનાં પુરાણ કે પુરાણોનો સમય

પણ આ મૂળ કે આદિપુરાણ ક્યારે રચાયું? સદ્ગત કાળે પૌરાણિક પરંપરાને અનુસરી કહે છે કે વ્યાસજીએ મહાભારત મુદ્દ પછી ઇ. સ. પૂ. ૧૧૦૦ની આસપાસમાં સૌનકને ભારત અને ભાગવત (પુરાણ) સંભળાવ્યા (જુઓ પુરાણ નિરીક્ષણ પા. ૨૮૬) અને વ્યાસજીએ બાર દક્ષર શ્લોકોમાં અદાર આદિપુરાણો રચ્યાં, ૭ વ્યાસજીના સમયથી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ સુધી પ્રચલિત હતાં પણ તે પછી એ હુમ થયાં અને તેમાંથી વસ્તુ લઈને તથા બીજા કેમેરા થઈને દાસના પુરાણો રચાયા. (એજન પા. ૨૮, ૨૯) પણ વ્યાસજીનીપે પહેલા એક આદિ પુરાણ હવું (એજન પા. ૮).

પાર્શ્વદેવ મૂળ પુરાણના સમય માટે નીચે પ્રમાણે અનુમાન કરે છે. જુદા જુદા પુરાવાઓથી વાયુ, મત્સ્ય, અઘ્નાંક, રૂઢ-૬, પદ્મ, મવિષ્ય, બ્રહ્મ અને ગરુડ પુરાણ વગેરે દાસનાં પુરાણો ઈ. સ. પાંચમા ઠઠા શતકમાં હતા અને મત્સ્ય, વાયુ અને અઘ્નાંક પુરાણોમાં કલિયુગની રસાવળી ભાવિષ્ય પુરાણમાંથી ઈ. સ. ત્રીજા-ચોથા શતકમાં લેવામાં આવી છે.

વળી ઉપર દર્શાવ્યું તેમ આપસ્તમ્બ ભવિષ્ય પુરાણમાંથી કેતારો કરે છે. માટે એ પુરાણ ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં કે તે પહેલા દોઢસો બસો વર્ષ ઉપર રચાયું હોવું નોંધ્યો. ભવિષ્ય પુરાણ જેવું અતર્વિરોધી નામ પુરાણ શબ્દનો અર્થ રૂઢ થયા પછી જ પડે

એટલે 'ભવિષ્ય' પુરાણ પહેલાં ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા સતકમાં જુદા જુદા નામનાં પુરાણો વિષ્ણુના હોવા બોધ્યે, અને આતતાયીવાળા ઉતારાના આધારે મત્સ્ય પુરાણ તો હોવું જ બોધ્યે એમ પાર્ણિટર કહે છે. (એજન પા. ૫૧) પણ મત્સ્ય જ શા માટે ? બીજા ઉતારાનું વસ્તુ વાયુ, મત્સ્ય અને વિષ્ણુમાં મળે છે એમ બુદ્ધિરે બતાવ્યું છે. અને બ્રહ્માંડમાં પણ મળે છે એમ પાર્ણિટર કહી શકે છે.

વળી પુરાણો માટે ભાગે પાંડવોના સ્વર્ગારોહણ પછી બનેલા બનાવો અને થયેલા વંશોમાટે ભવિષ્યકાળ વાપરે છે. વાયુ પુરાણ અર્જુનથી છઠ્ઠા અધિસીમ કૃષ્ણના વખતમાં કહેવાયું છે એમ એમાં જ કહ્યું છે. (ઘા. અ. ૧. ૧૨) મત્સ્ય પણ એ જ વખતે કહેવાયું છે (મ. અ. ૫૦. ૬૬) અને એવ પુરાણો અધીસીમકૃષ્ણ પછીના રાજ્યોને ભવિષ્યમાં થશે એમ કહે છે. બ્રહ્માંડ વાયુને અનુસરે છે (૩. ૭૪ પ્રલો. ૧૧૩. ૧૧૪) વાયુ અને ભાગવત પરીક્ષિતને વર્તમાન રાજ્ય કહે છે અને તે પછીનાને ભવિષ્યમાં થશે એમ કહે છે (ઘિષ્ણુ ૪. ૨૦. ૧૨, ૧૩. માગધત ૧૨. ૨૨. પ્રલો. ૩૪. ૩૬) ગરુડપુરાણ જનમેજયને વર્તમાન રાજ્ય કહે છે. હુંકામાં પુરાણો ભારતયુદ્ધના અન્તથી કે સો વર્ષ પછીથી ભવિષ્યનો આરંભ કરે છે. અને તે પહેલાંના બધા બનાવોને તથા વંશોને ભૂતકાલિન ગણે છે. આ રીતે અમુક વખત પછીના બનાવોને ભવિષ્યકાલિન ગણવાનું કારણ પાર્ણિટર એવું ધારે છે કે એ વખતે-ભારત યુદ્ધ વખતે મૂળપુરાણ રચાયું હોવું બોધ્યે. પુરાણો પોતે વ્યાસજીને પુરાણ વક્તા ગણે છે એ ઉપરથી પણ એ જ સાબીત થાય છે. આ વખતથી તે આપસ્તમ્બ સુધીના સમયમાં એકનાં અનેક પુરાણો થયાં, ભવિષ્ય રચાયું અને પુરાણમાં બીજા બ્રાહ્મણ વિષયો ઉમેરાયા (એજન પા. ૫૪) કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર ઝક, સામ, મણુષ્ય અને અથર્વ સાથે ઇતિહાસને વેદ ગણે છે અને ઇતિહાસમાં પુરાણ, ઇતિહાસ, આખ્યાયિકા, ઉદ્ધરણ, ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રનો સમા-

વેશ કરે છે. (અર્ચશાસ્ત્ર ૧.૫) આ ઉપરથી ઈ. મ. પૂર્વે ચોથા સદશમાં એક કરતાં વધારે પુરાણો દોવાં જોઈએ એમ પાર્નિટર માને છે.

વળી ભારતયુદ્ધનો સમય, પુરાણોની કલિયુગની વંશાવળીઓમાંથી પોતાની રીતે કાણતરી કરીને, પાર્નિટર ઈ. મ. પૂર્વે ૬૫૦માં મુકે છે એટલે વ્યાસનું મૂળ પુરાણ એ વખતે રચાયું એમ કહે છે. અને પુરાણોના પોતાના કથનને અનુસરી પાર્નિટર મૂળપુરાણ ચાર દળર શ્લોકનું હોય એમ માને છે.*

૫મી વીલીબાલ્ડ કીર્ફેલ (Willibald Kirfel) નામના યુરોપિય વિદ્વાને ઈ. સ. ૧૯૨૭માં પંચવ્રક્ષલુપુરાણ (Das Purāṇa Pancalakṣaṇa) નામનો ગ્રંથ પ્રકટ કર્યો છે, જેમાં ભિન્ન ભિન્ન પુરાણોમાંથી સર્ગ, પ્રતિસર્ગ વગેરે પાંચ લક્ષણોને લગતા શ્લોકોનો એકત્ર સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, આ ગ્રંથ લગભગ ૬૨ દળર શ્લોકપૂરનો છે.*

પાર્નિટરે ઉપર કહેલા મૂળપુરાણનો ઉપર પ્રમાણે જે સમય

* પદ્મશઃ કૃત્વા મયાપ્યુક્ત પુરાણમ્પિત્તમ્ભાઃ । ધાત્રેયઃ સુમતિર્ધી-
માન્નાદ્યવૈવૃક્તમ્ભાઃ ॥ મારદ્વાજોડમિવર્ત્ત્ત્વં ચક્ષિષ્ઠો મિત્રયુધવઃ ।
સાવર્ણિઃ સૌમવત્તિલ્લુ સુપ્તર્મા શાંશપાયનઃ ॥ એતે કાપ્યા મમ મદ્મન્ પુરાણેષુ
દ્રવ્યમ્ભાઃ । ત્રિમિસ્તિસઃ કૃતાસ્તિસઃ સંહિતાઃ પુનરેવ દિ કશ્ચપઃ સંહિતાકર્તા
સાવર્ણિઃ શાંશપાયનઃ । સર્વાસ્તાદિ ચતુષ્પાદાઃ સર્વાર્થધાર્યવાનિકાઃ ॥
પાઠાન્તરઃ પૃથગ્ભૂતાઃ વેદશાસ્ત્રા સ્વથા તથા ચતુ માહ્યિકાઃ સર્વાઃ શાંશપાય-
નિકામૃતે ॥ લોમહર્ષિણિવામૂળા । ...

વાયુ ઝ. ૬૨ શ્લો. ૫૫. ૬૦

મદ્ધાંદ ૨. ઝ. ૩૬ શ્લો. ૬૩. ૬૮

* મેં આ ગ્રંથ જોયો નથી એટલે એ વિષે વધારે કાંઈ કહી શકું એમ નથી, માત્ર એની નોંધ મ. મ. ડા. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ કરી છે.

(જુઓ—J. B. & O. R. S. 1928 part 111 p. 326)

નિશ્ચિત કંઈ છે તે દશ સર્વમાન્ય થયો નથી. ખરી રીતે મૂળ પુરાણના સમયનો નિર્ણય કરવામાં શુદ્ધ પેલાંનાં આપણા સાહિત્યના કાળનિર્ણયની અનિશ્ચિતતાજ નહે છે. જૂદા જૂદા લેખકો મદાભારતનાં યુદ્ધને તથા વેદના સમયને જુદા જુદા સમયમાં મુકે છે. મદાભારતનું યુદ્ધ કલિસંવતના આરંભ પેલાંજી. સ. ૩૧૦૨માં થયું હતું, એમ રા. બ. ચિતામણુ વિ. વૈદ્ય માને છે. પણ ઘણાખરા પાશ્ચાત્ય પંડિતો વેદના જૂનામાં જૂના ભાગને 'પણુ ઈ' સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ પેલાં નથી મક્કતા. (જુઓ કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી વો. પેલું પ્ર. ૪) અને મદાભારતનું યુદ્ધ શતપથ બ્રાહ્મણના કાળમાં થયું હોવાનો સંભવ તો સર્વમાન્ય છે. બીજી તરફથી પુરાણોનાં વચનોને અનુમરી શ્રી કાળે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૬૩માં ભારતીય યુદ્ધ થયું માને છે. (પુરાણ નિરીક્ષણ પા. ૧૯૧) કેટલાક ઇ. સ. પૂર્વે ૧૧૦૦માં અને કેટલાક ૧૦માં શતકમાં માને છે (જુઓ મેકડોનલ્ડનો સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ) મદાભારતનું યુદ્ધ જે વખતે થયું તેજ વખતે મૂળભારત અને મૂળપુરાણ લખાયું હોય તો પાર્જિટરનો અને મેકડોનલ્ડનો મમય મજી રહે. પણ અત્યારે જે મદાભારત અને જે પુરાણો આપણી પાસે છે તેનો જૂનામાં જૂનો અંશ પણ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા પાંચમા શતક પેલાંનો હોવાનો સંભવ નથી. મનસખકે મદાભારત યુદ્ધ શતપથ બ્રાહ્મણના કાળમાં થયું અને તે કાળે જ એ સંબંધી કામ અન્ય રચના થઈ હોય તો એ બ્રાહ્મણ સાહિત્યની ભાષામાં હોવી જોઈએ. કદાચ જુલ્દર સાદેખ નર્ક કરે છે તેમ જૂનાં ઉપનિષદ જેવી મઘપઘાતમક શૈલીમાં અને ઔપનિષદ ભાષામાં મૂળ ભારત અને મૂળ પુરાણ રચાયા હોય તો એ જળવાઈ રહ્યા નથી. અર્થવેદ અને શતપથના ઉલ્લેખો એ મૂળ ભારત અને પુરાણ વિષે જ દરો. હાલનાં પુરાણોમાં તથા મદાભારતમાં કવચિત્ વૈદિકભાષાના શ્લોકો જૂના. શ્લોકો તરીકે ઊનારેલા જોવામાં આવે છે તે આ મૂળ બ્રાહ્મણકાળના ઇતિહાસ પુરાણમાંથી હોવાનો સંભવ છે. પણ એ

મૂળ ઇતિદાસ પુરાણુ તેા હુમ થઇ ગયું છે, અને એમાં જે વસ્તુ
દશે તેમાં ઉમેરા થઇને દાસનાં મદાભારતનો જૂનામાં જૂનો થર
અને દાસનાં પુરાણોમાં રહેલા પ્રાચીનતમ અંશોવાળાં એક કે વધારે
જૂનાં પુરાણો ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા પાંચમા શતકમાં રચાયાં હોય એમ
માનવામાં વાંધો નથી, આથી વધારે જૂના કાળમાં મદાભારતને કે
જૂનાં પુરાણને ખેંચી જવા માટે નવા ઐતિદાસિક પુરાવાઓ આવ-
શકે છે, એમ મને લાગે છે. આ પહેલાંનું સાહિત્ય તે વૈદિક સાહિત્ય.

જે સોકો મદાભારતને આથી ઘણા જૂના કાળમાં મુકે છે
તે સોકોને પણ મદાભારત અને પુરાણોના આંતર પ્રમાણો ઉપરથી
જ મદાભારતના સમકાલમાં પુરાણને મુકવા વગર છુટકો નથી.
ઉપોદ્ધાતમાં જ આપેલા વૈદિક ઉલ્લેખો ઇતિદાસ પુરાણને સાથે
ગળે છે અને સૂત્રોમાં પણ મદાભારત સાથે પુરાણનું નામ આવે છે.
આ રીતે વિચારતા પહેલું એક પુરાણ, એ જ વધીને પાછળથી
મદાપુરાણ થયું અને તેમાં રહી ગયેલા વિષયોનું ભવિષ્ય પુરાણ
થયું. આ એ કે ત્રણ ઉપરાંત નીચેના એ-ત્રણ પુરાણો પણ લગભગ
એ વખતમાં એટલે ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં હોવાનો સંભવ
લાગે છે. એક અથવા એ વૈષ્ણવ પુરાણો અને એક શૈવપુરાણ. આ
ગ્રંથો પહેલેથી પુરાણ જ કહેવાતા હશે કે પહેલાં સંદિગ્ધ કહેવાતા
હશે અને પાછળથી પુરાણ કહેવા શાગ્યા હશે એ જરા સંદિગ્ધ છે.
કારણ કે રામાનુજ વગેરે જેનો આધાર લે છે તે અદિત્યેન્દ્ર,
પારમેશ્વર, પીપ્પર, માત્સ્વત વગેરે દ્રાવિડ વૈષ્ણવ ભક્તિના ગ્રંથો
પાંચરાત્ર સંદિગ્ધો કહેવાય છે. મદાભારતનું નારાયણીય પર્વ પાંચ
રાત્ર ઉપનિષદનો ઉલ્લેખ કરે છે. "ચાર વેદ સાંખ્ય તથા યોગ
સંદિગ્ધ આ પાંચરાત્ર નામનું મોટું ઉપનિષદ નારદે જે રીતે
નારાયણના મુખથી આંબળ્યું હતું તે રીતે કહેલું છે. "

(મ. ગ્રાં. અ. ૩૩૯)

વળી હર્ષચરિતમાં જાણુ ભરવાચાર્યનું વર્ણન કરતાં સર્વ શૈવ

સંદિનાએ "એને મોઢે દત્તી એમ કહે છે." મદાભારત ૫૭
સંદિના કહેવાય છે.

ચતુવિંશતિસાદ્ગ્રાં ચક્રે ભારત સંહિતામ્

મ. આ. અ. ૧

ચક્રારાગ્યાં સ સંહિતામ્

એવળ.

નીચેના વચન ઉપરથી પણ સંદિના શબ્દ કેવા અર્થમાં
વપરાતો દત્તો ને અમનમેઃ—

વિવિધ સંહિનાજાનં દીપયન્તિ મનીષિણઃ

મ. આ. અ. ૧.

૫૭ મદાભારતના નારાયણીય પર્વમાં ૮ ખીન્ને અંકે,

અતિક્રાન્તા પુરાણેષુ પ્રાદુર્ભાવા દ્વિજોત્તમ ।

મ. શાં. અ. ૩૪૮ શ્લો. ૫૭

વળી

અપિહિ પુરાણે ભવતિ ઇકયાંન્યાવપ્રિપોમૌ ।

મ. શાં. અ. ૩૫૦

સહા પર્વમાં પણ ત્રિશ્વના અવતારો પુરાણોમાં કહેલા છે

એમ કહ્યું છે —

પ્રતે ચાન્યે ચ વહ્નો વિષ્ણોર્દેવગૈર્ચુતાઃ ।

પ્રાદુર્ભાવા પુરાણેષુ ગૌયન્તે મલ્લવાદિભિઃ ॥

મ. સ. અ. ૫૦ શ્લો. ૪૨

મદાભારતના આ ભાગોનો સમય નક્કી કહેવાય એવું નથી

• જિહ્વાપ્રસ્થિતગર્ગિયસંહિતાતિભારેજેવમનાકુ પ્રલમ્બિતોષ્ટમ્ !

દર્પચરિત તૃતીય ઉલ્લવાસ.

પણ એ ભાગોને હરિવંશના સમકાલિન માનવામાં વાંધો નથી. કદાચ પાછળના હોય એમ માનીએ તો હરિવંશનો પુરાવો થશે. ચોક્કસ છે. હરિવંશના આરંભમાં જ સૌનક સૌનને કહે છે કે:—

કથિતં મદતા પુણ્યં પુરાણં શ્રુણ્યા મિરા ।

મનઃકર્ણં મુલં સૌતે પ્રોણાન્યમૃતસંમિતમ્ ॥

તત્ર જન્મ કુરુણાં ચૈ ત્વયોસ્તં લૌમહર્ષણે ।

નતુ શૃણ્યન્ધકાનાં ચ તદ્ભવાન્વક્તુમર્હસિ ॥

હરિવંશ. પર્વ. ૧ અ. ૧ શ્લોક ૮, ૯

અર્થાત્ મહાભારત કુરુકુલનું—અથવા કુરુ પાંચાલનું પુરાણ છે.

પણ એમાં મહાભારતના અગ્રતિમ પાત્રકૃષ્ણના જન્મની કથા નથી માટે કૃષ્ણ જાકોને તૃપ્તિકૃણના પુરાણની આવશ્યકતા લાગી.

વૈષ્ણવ અને શિવ ધર્મના જે સંક્ષિપ્ત ગ્રંથો સૌથી પહેલાં રચાયા તે વૈદિક પદ્ધતિ પ્રમાણે ઉપનિષદ નામથી ઓળખાતા હશે. જગવદ્ ગીતા ઉપનિષદ જ કહેવાય છે. પછી આ ગ્રંથોનો વિસ્તાર વધતાં સંદિતા નામ પડ્યું હશે. અને એથી પણ આગળ વધતાં—તે તે ધર્મના ઉત્પાદક કે પુન્યદેવ વગેરેનાં આખ્યાનો ઉમેરાતાં પુરાણ નામ પડ્યું હોય એવો ક્રમ દેખાય છે. અને વિષ્ણુનાં તથા શિવનાં પુરાણો રચાયા પછી વિષ્ણુ જાકોને સૂજ મહાપુરાણમાં કે ભવિષ્યમાં જેમાં હોય તેમાં આવેલી તૃપ્તિવંશની વંશોવળી વિસ્તારવાળાં કૃષ્ણ ચરિત્ર ત્રિના અધુરી લાગતા કૃષ્ણ ચરિત્રવાળા કટકાઓ વિષ્ણુ અને શિવનાં પુરાણોમાંથી ઉમેરાયા હશે. વાયુ અને મત્સ્યમાં આ રિચતિ દેખાય છે.

હરિવંશ ઉપરથી પણ હરિવંશ રચાયા પહેલા ઉપર કહ્યું છે તેમ ત્રણચાર પુરાણો હોવાનો સંભવ દેખાય છે.

આયોર્વર્તમાં આજણ કાળથી કુરુ પાંચાલનું જોર પધારે. રાતપથ આજણમાં કુરુ પાંચાલ જ મુખ્ય દેખાય છે. એ પછીના

કાળમાં પૂર્વમાં કોશલ, દાદી અને ઉવટ મગધ જોરમાં આપ્યાં. અને પશ્ચિમમાં ચરસેનો-વૃષ્ટિઓ જોરમાં આપ્યા. આ પાછલી સ્થિતિ મહાભારત, રામાયણમાં અને બૌદ્ધ સાદિત્વમાં દેખાય છે. હવે મહાભારત મૂળ તો કુરૂ પાચાલના કવિનું કાવ્ય છે; એમાં મુખ્ય વાત કુરૂઓની જ હોય. એટલે સૌથી પહેલાં જે સૂતોએ અવૈદિક ભાષામાં કાવ્ય રચના શરૂ કરી તેઓએ કુરૂ કુળના એક કુટુંબનો અને કુરૂ પાચાલના એક બનાવનો વિસ્તારથી વૃત્તાંત-કર્તાદાસ લખ્યો—એનું નામ મહાભારત. પછી વૃષ્ટિ વંશના ભગવાન વાસુદેવ વિષ્ણુવેદમાં પૂજ્ય અને એનું વિસ્તૃત ચરિત્ર મહાભારતમાં ન આવતું હોવાથી મહાભારતના ખિન્ન રૂપે દરિવંશની રચના થઈ. દરિવંશ એક જાતનું પુરાણ જ છે. દરિવંશની સમાપ્તિમાં શ્રવણ ક્ષેત્ર કથન અધ્યાયમાં ૨૫૪ કથું છે કે:—

हरिवंशे पुराणे तु श्रुते मुनिवरोत्तम ।

અલખત આ અધ્યાય પાછળનો છે. એમાં અદાર પુરાણનો સ્તોત્ર છે. પણ એ ઉપરથી પાછળના પૌરાણિકો દરિવંશને એક જાતનું પુરાણ જ ગણના એટલું જરૂર સાબીત થાય છે.

हरिवंश पोते भिन्न हो के पुराण हो । પણ તેમાં વિષ્ણુના અવતારોની વાતો, ૪ વંશનું વર્ણન, કૃષ્ણના ચરિત્રની કથાઓ પુરાણ કે પુરાણોમાંથી સંપ્રદવામાં આવેલ છે એમ તો દરિવંશ જ કહે છે:—

गाथाभिरत्तमप्रदिष्टाभिर्यं तस्य चरितं विदुः ।

पुराणास्तं पुराणेषु ऋषयः संप्रवक्षते ॥

• ભટ્ટારકપુરાણના શ્રવણાલ્પકરં મનેત

હરિ, ૧-૩. જ, ૧૨૫ શ્લો. ૩

શ્રુયતે નાસ્ય ચરિત્તં દેવેષ્વપિ પુરાતનમ્ ।

મહાપુરાણાત્પ્રમુતિ પરં તત્ત્વ ન વિચતે ॥

હરિવંશ પર્વ ૧ અ. ૫૦ શ્લો. ૧૯, ૨૦.

આ ૨૫૯ વચન ઉપરથી એક કરતાં વધારે પુરાણો હરિવંશના વખતમાં હતાં અને તેમાંનું એક મહા પુરાણ કહેવાતું હતું એમ દેખાય છે. હરિવંશનો સમય અનિશ્ચિત છે. પણ મહાભારતનું એક લાખ શ્લોકનું પૂર હરિવંશને અંદર ગળ્યા વગર પૂરૂં થતું નથી. અને મહાભારત ઇ. સ. એકાદ શતકમાં સંપૂર્ણ થયેલું હતું એમ ઉત્કલી લેખોના તથા બીજા પુરાવાઓ ઉપરથી બધા કશુક કહે છે.† અને આ વિચારસરણીને અનુસરનારા પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકારો હરિવંશને બીજા ત્રીજા શતકમાં મુકે છે.*

હરિવંશનાં, એની કેટલીક પ્રતોમાં બે અને કેટલીક પ્રતોમાં, ત્રણ પર્વો ગણાય છે. હરિવંશ પર્વ, વિષ્ણુ પર્વ અને ભવિષ્ય પર્વ. આ ત્રણ પર્વોનાં નામ એ વખતના ત્રણ પુરાણોનાં નામો ઉપરથી લેવામાં આવ્યા હોય એવો મારો તર્ક છે. ૧ શ્રિષ્ઠ વંશ કે હરિવંશ નામનું પુરાણ હશે જેમાં મુખ્ય વાત શ્રિષ્ઠજોના વંશ વર્ણન સાથે કૃષ્ણ અંતની હોવાનો સંભાવ છે. ૨ વિષ્ણુ પુરાણ, વૈષ્ણવ પુરાણ કે વૈષ્ણવ સંહિતા હશે. જેમાં વિષ્ણુમાયી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, વિષ્ણુના અવતારો, વિષ્ણુ ભક્તિનું માદાત્મ્ય વગેરે વિષયો હશે અને ત્રીજું

+ The great epic in nearly its present extant existed before the fourth century A. D.

(Cambridge History Vol. I p. 258)

* The Harivansha is of uncertain date but in all probability, as we have it, it can not be placed earlier than second or third century A.D.

Sanskrit Drama by A. B. Keith p. 28.

ભવિષ્ય પુરાણ જેમાં પહેલું પુરાણ રચાયું તે પછીના મુખ્ય રાજવંશોની વંશાવળી-કર્ણપુત્રના રાજાઓની વંશાવળી-મોટા મોટા બનાવોની નોંધ ભાવમન્વંતરો વગેરે વાતો દશે દાસના દરિવંશમાં આ ત્રણ નામો છે પણ તે તે પર્વનું વસ્તુ આ જૂનાં પુરાણોને બરાબર અનુસરતું નથી. પણ ભવિષ્ય પુરાણનું નામ તો આપ રતેજમાં મળે છે, અને વૈષ્ણવ ધર્મનો તથા કૃષ્ણ ભક્તિનો ઈ. સ. પૂર્વે પ્રચાર હતો એ સિદ્ધ છે તો એ ધર્મના આદિત્ય રૂપે ઉપર કથામાં તેવા એ વૈષ્ણવ અને એકાદ શંકર પુરાણ હોય એમ માનવામાં વાંધો લાગતો નથી.

જૂનાં પુરાણોનું વસ્તુ હાલના પુરાણોમાં

પુરાણોત્તર સંસ્કૃત સાહિત્ય સાથેની મરખામણીથી તથા પૌરાણિક સાહિત્યના આંતર પ્રમાણથી ઈ. મ. પહેલાના સૈદ્ધાંતોમાં લગભગ પાંચ જુદાં પુરાણો હોવાનો સંભવ ઉપર માન્યો છે. (૧) પુરાણ કે મહાપુરાણ (૨) ભવિષ્યપુરાણ—આ બે પુરાણો વિશે તો બાલ પુરાવો પણ છે. (૩) વૈષ્ણવસહિતા કે પુરાણ (૪) દરિવંશ કે ટ્રિપ્લિવંશ (૫) શંકરસહિતા કે પુરાણ. આમાંથી મૂળ પુરાણ કે મહાપુરાણનું વસ્તુ મહાભારતના જુદા જુદા પર્વોમાં નથા વાયુ, વિષ્ણુ, મત્સ્ય, ક્ષત્ર, માર્કંડેય વગેરે પુરાણોમાં પાકડેરથી જગવાઈ રહ્યું છે. ભવિષ્ય પુરાણનું વસ્તુ પણ હાલના પુરાણોમાં જગવાઈ રહ્યું છે. ૧૮ માંથી સાત પુરાણોમાં કર્ણપુત્રના રાજાઓની વંશાવળીઓ છે. તે સિવાય, ભાષિ મન્વંતરોના વર્ણનો જે હાલના પુરાણોમાં મળે છે તે પણ મૂળ ભવિષ્ય પુરાણમાં દશે. હાલનું ભવિષ્ય પુરાણ તો તદ્દન બદલાઈ ગયું છે. દરિવંશ કે ટ્રિપ્લિવંશના પુરાણનું વસ્તુ હાલના વૈષ્ણવ પુરાણોમાં મળે છે. એ નામનું જુદું પુરાણ હોવાનો એક આડકતરો પુરાવો પણ છે. વિષ્ણુ પુરાણમાં આજુ કૃષ્ણચરિત્ર પાંચમાં અંશમાં એકસાથે છે. પણ સ્વમન્તક મણિવાળી કથા જુદી ચોથા અંશમાં છે. વાયુ પુરાણમાં પણ સ્વમન્તક મણિવાળી

૨૪૫ માં અધ્યાયમાં અને બાકીની કૃષ્ણકથા તથા અવતાર-
કથા ૬૭ માં અને ૬૮ માં અધ્યાયોમાં છે. ભાગવતકારે સ્વતંત્ર
રચના કરેલી હોવાથી સ્થગન્તકે મણિવાળી કથા પણ કૃષ્ણચરિત્રમાં
દશમ સ્કંધમાં ગ્રંથી દીધી છે. વિષ્ણુ અને વાયુ પુરાણે જુદા જુદા
પુરાણોમાંથી પોતાનું વસ્તુ લીધું હોય તોજ ઉપર પ્રમાણે બને,
માટે વૈષ્ણવ પુરાણથી દરિવંશ પુરાણ જુદું હોવું જોઈએ. ચોથા
અને પાંચમા વૈષ્ણવ અને શૈવ પુરાણનું વસ્તુ ખૂબ સુધારા વધારા
યથેહ જુદા જુદાં વૈષ્ણવ અને શૈવ પુરાણોમાં મળી આવે છે.

**જૂનાં પુરાણોમાંથી હાલનાં પુરાણો ક્યારે અને કેવી
રીતે રચાયાં ?**

વિષ્ણુ પુરાણ જે ચાર પુરાણોમાંથી વસ્તુ સંગ્રહ કર્યોનું કહે
છે તે ઉપર પ્રમાણે જોના મહાપુરાણ. ભવિષ્ય, દરિવંશ અને
વિષ્ણુપુરાણ હોવાનો સંભવ છે. વિષ્ણુ પુરાણ વૈષ્ણવ હોવાથી શૈવ
પુરાણને ન ગણે એ સ્વાભાવિક છે. બીજી તરફથી વાયુપુરાણે મહા-
પુરાણ, ભવિષ્ય, દરિવંશ, અને શૈવપુરાણ એ ચારમાંથી મુખ્યત્વે
સંગ્રહ કર્યો જણાય છે, અને ૬૭, ૬૮ અધ્યાયો વિષ્ણુ
માહાત્મ્યના છે; તે જો પાછળથી ઉમેરાયલા ન હોય તો વાયુ
પુરાણે જૂનાં પાંચ પુરાણોમાંથી સંગ્રહ કર્યો સંભવે છે. અને જોનું
વિષ્ણુપુરાણ વૈષ્ણવજ છે તેનું વાયુ ખાસ શૈવ નથી.
વળી વિષ્ણુપુરાણ કરતા અમુક પુરાણપણું વાયુએ વધારે
જાળવી રાખ્યું છે એટલે એમાં એ વખતનાં બધા પુરાણોનો સંગ્રહ
હોવાનો વધારે સંભવ છે. હવે વાયુ, બ્રહ્માંડ અને વિષ્ણુ પુરાણ
' લોમહર્ષણે એક સંદિના રચી અને કરચપ, શાંસપાયન અને સાવણિ
એ શિષ્યોએ વળી સંદિતા રચી ' એમ કહે છે, (જુઓ ઉપર
ટિપ્પણીમાં વાયુ અને બ્રહ્માંડમાંથી કરેલો ઉતારો) અને વાયુમાં
લોમહર્ષણેને પ્રમ કરનાર તરીકે શાંસપાયન, સંયુ અને સાવણિનાં

નામ મળે છે. વળી વાયુપુરાણના જે અધ્યાયોમાં શૈવયોગ માર્ગની મુખ્ય વાત છે તે અધ્યાયોમાંજ વાયુરુદ્રાચ એ રીતે વાયુનું વક્તાપણું મળે છે; બાકી બધે તો સૂતરવાચ એમજ છે. એ બધા ઉપરથી એમ લાગે છે કે શૈવસંદિતાની વાતોને સામાન્ય પુરાણમાં દાખલ કરવા મારે વાયુપુરાણ રચાયું. પણ વાયુપુરાણના કર્તાએ આખા પુરાણની નવેમરથી રચના ન કરનાં શૈવમિદ્ધાંત દુંડામાં અમુક અધ્યાયોમા સંગ્રહી સર્ષ બાકીના અધ્યાયોમાં એ વખતનાં પુરાણોમાથી મંગલ કર્યો છે; દુંડામાં વિષ્ણુની વૈષ્ણવ, અને વાયુની શૈવ એમ બે જુદી જુદી પરંપરાઓ ઉપરથી, દરિવંશ ઉપરથી મહાભારતના બીજા ભાગે ઉપરથી તથા આપસ્તંબ ધર્મશૂત્રના ઉપર કહેલા ચાલુક્ય ઉલ્લેખ ઉપરથી દાસનાં પુરાણોમા રહેલા પ્રાચીન અંશના મૂળ કંપે ચાર પાંચ પુરાણો વિ. મં. ના ચારે ભ પહેલાં દનાં એમ માન્યા વગર છૂટકો નથી. અને એ મૂળ ચાર કે પાંચ પુરાણોમાંથી વૈષ્ણવોએ દરિવંશ ઉભો કર્યો અને તેને મહાભારતનું ખિલ જનાવ્યું. લગભગ એજ અરસામાં-કદાચ એથી પહેલા, દારણુ કે દરિવંશ વાયુના ઉતારા કરે છે એમ જાણાય છે; વાયુપુરાણ રચાયું; પછી દરિવંશમાથી વિષ્ણુ; ભાગવત વગેરે વૈષ્ણવ પુરાણો અને વાયુમાંથી કૃમ્, ક્ષિંગ વગેરે શૈવ પુરાણો રચાવા માંડ્યા. બીજી તરફથી ઉપર કહ્યું છે તેમ તીર્થભાવના અને જ્ઞાન તથા યતભાવનાનો વિકાસ આ અરસામા ચાલુ હતો અને એ બે પરંપરામાંથી મુખ્યત્વે એ બેનું સાદિત્ય સંગ્રહનારા બે પુરાણો બ્રહ્મપુરાણ અને મત્સ્યપુરાણ થયાં; આજ અરસામાં માર્કંડેય યુગજી રચાયું વામન, પદ્મ અને રુદ્ર-દત્તો અમુક ભાગ પણ આજ અરસામા રચાયો આ રીતે એકમાંથી અનેક થનાં નવમા સતતક સુધીમાં અદારેક પુરાણો થયાં પણ પુરાણ રચનાનો પ્રવાહ તો ચાલુજ હતો એટલે ગીતાના અદાર અધ્યાયો, મહાભારતનાં અદાર પર્વો, ચૌદ ને ચાર ૧૮ વિદ્યાઓ એ રીતે અદારને આંકડો સ્થાપિત થઈ જતા બાકીનાં ઉપપુરાણો ઠરાવવા પડ્યાં, પણ અમુક વખત

સુધી કેને પુરાણ કહેવું અને કેને ઉપપુરાણ એ વીરો વિવાદ રહ્યો છે. જુદી જુદી પરંપરામાં જુદાં જુદાં પુરાણોના અદારની મણતરીમાં સમાસ કર્યો છે. કેટલાકે શ્રીમદ્ભાગવતને પુરાણમાં ગણ્યું છે તો કેટલાકે ઉપપુરાણમાં, કેટલાકે દેવીભક્તો દેવી ભાગવતને અદાર પુરાણમાં ગણાવે છે. આ મમે તેમ હો પણ પુરાણો આમ વધેન્ ગયાં. મત્સ્યપુરાણની અનુક્રમણિકા રચાઈ ત્યારે ૧૮ થી વધારે સંખ્યામાં પુરાણો મળતાં હતાં. મત્સ્યે ખુલાસો કર્યો છે કે:—

અષ્ટાદશમ્યસ્તુ પૃથક્ પુરાણં યન્પ્રદિસ્યતે ।

વિજાનીર્ધ્વં દ્વિજશ્ચેષ્ઠાસ્તદેતેમ્યો વિનિર્ગતમ્ ॥

મત્સ્ય અ. ૫૩ શ્લો. ૬૪

અને છેવટ અદાર પુરાણો પેકે અદાર ઉપપુરાણો ગણાવા માંડ્યા. જુઓ બ્રહ્મવૈવર્ત:—

અષ્ટાદશપુરાણાના મેયમેય વિદુર્બુધાઃ ।

एवं चोपपुराणाना मष्टादश प्रकीर्तिताः ॥

બ્રહ્મવૈવર્ત સ્કંદ ૪ અ. ૧૩૩

બ્રહ્મવૈવર્તના આ વચનની સ્થિતિ ક્યારે આવી એ વિચાર બાળુ ઉપર રાખીએ પણ અદાર પુરાણો અને જે ઉપપુરાણો ગણાવ છે તેમાંના જે ચાર ગ્રંથો (અવળત મદ્ધપુરાણ જેવામાં આજ સુધી ઉમેરા થતા જ ગયા છે તે બાદ કરીને) એટલું પૌરાણિક સાહિત્ય એલ્મીરની પ્હેલાં-દશમા સનકમા અથવા રાજશેખરના વચન ઉપર આધાર રાખીએ તો નવમા સનકમા હતું, એલ્મીરનીએ પુરાણોના નામોની જે યાદી લખી છે અને આદિત્ય, વાયુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ અને વિષ્ણુ ધર્મોત્તરમાં-સી પુષ્કળ ઉતારા કર્યા છે. અને તે ઉતારાતે તે નામથી ઓળખતાં હાલનાં પુરાણોમાં મળે છે. ગ્રી. સચ્ચિએ એલ્મીરનીના ગ્રંથના ઇંગ્લિશ ભાષાતર ઉપરની ‘નોટસ’માં વાયુ અને વિષ્ણુના ઉતારા મેળવ્યા છે. અને શુદ્ધર સાહેબે વિષ્ણુ ધર્મોત્તર સાથે વિગતવાર સરખામણી

૩૨૧ છે. (જુઓ Indian Antiquary Vol XIX p. 381)
 એભીશની પછીના સંદર્ભ નો અપરક વગેરે નિર્બંધકારોએ એ
 વખતે મળનાં લગભગ બધાં પુરાણોમાંથી પુષ્ટકા ઉતારા કર્યા છે
 એટલે અગીઆરમા સત્કર્મોનાં લાલનાં અદાર પુરાણો અને કાષ
 કાષ ઉપપુરાણો દોવા બાબત સંદેહ રહેતી નથી. પણ નવમા દશમા
 સત્કર્મ પહેલાના સંક્રાંતિ માટે એવા રૂપક પુરાવાઓ નથી. નવમા
 સત્કર્મ પહેલાના કાષ સંસ્કૃત સાદિત્યકારે અદાર પુરાણોનો કે એ
 (વાયુ અને ભવિષ્ય) કરનાં વધારે પુરાણોનાં નામોનો ઉલ્લેખ
 કર્યો હોય એમ હું જાણું નથી.

હાલનાં પુરાણોનાં વિષયોનું પૌર્વાપર્ય

પુરાણોક્ત પુરાણાનુક્રમજીક પાછળથી રચાય છે એટલે એ
 ઉપરથી જ્યાં પુરાણ મોટી જૂનું, યજ્ઞ તે પછીનું કે એવા કાષપિણ.
 નિશ્ચય કરવો એ ખોટું છે. પણ ને તે પુરાણના વસ્તુની સરખામણી
 કરવાથી કદાચ પૌર્વાપર્યનો પત્તો મળે પણ તેમાંથી ઘણી સાવધાની
 રાખવાની જરૂર છે. કારણ કે એક પુરાણમાં એક વિષય બીજા
 કરતા પ્રાચીન રૂપમાં ઉતરેલો હોય, પણ બીજો વિષય પાછળથી
 ઉમેરાયો હોય એવું ખોટું છે એટલે, અમુક પુરાણના અમુક અંશની
 પ્રાચીનતા કે અર્વાચીનતા ઉપરથી, સમગ્ર પુરાણના સમય માટે
 કશો નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી. દા. ત. મત્સ્ય પુરાણોક્ત
 કલિયુગના રાજાઓની વંશાવળી પાર્જિતરના રહેવા પ્રમાણે વાયુ
 અને બ્રહ્માંડ કરતા પ્રાચીનતર છે. પણ મત્સ્યના જીવન અંશે વાયુ
 કરતાં ઘણા પાછળના છે, મતલબ કે જુદા જુદા પૌરાણીક વિષયોના
 પૌર્વાપર્યનો સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની જરૂર છે.

વંશો

સતપથ્યાદિ બ્રાહ્મણોમાં વંશો મળે છે. એ ઉપર રહ્યું છે.
 જૂનામાં જૂનું પુરાણ એટલે ઋષિઓ, રાજાઓ વગેરેના વંશો અને

તે તે વંશના કોઇ કોઇ શ્રેષ્ઠ જનોનાં ચરિત્રો આં વસ્તુનો સંપ્રદ કરનાર અને પ્રસંગે કહેનાર તે 'વંશ કથલ' કહેવાય. ભારત સભ્યમાં પુરાણનું લક્ષણ વિસ્તૃત થયું પણ એમાં વંશનું જાતું સ્થાન તો રહ્યું જ.

સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વંશો, મ-વંશો અને વંશવાનુચરિત એ પાંચ પુરાણના મુખ્ય વિષયો આપસ્તમ્બના વંશતમાં ગણાના હશે. વંશોનું વર્ણન લગભગ એક જાતનું વરોહ, વામન, રુદ્ર, નારદીય, શ્વલ્લ, વૈવર્ત અને ભવિષ્ય સિવાયનાં એકેએકે વાયુ, અહ્યાંક, અહ્ય મત્સ્ય, વિષ્ણુ, ભાગવત, પદ્મ, કૃમ્, શિવ, ગૌડ, અગ્નિ પુરાણ અને હરિવંશમાં મળે છે. પણ બધામાં એક સરખું આદિથી અંત સુધી મળતું નથી. ઘણા પુરાણોમાં વંશવંશોએ અધુરી છે. નામોમાં જુદા જુદા પુરાણોમાં પાઠદેર પણ બોલે આવે છે. માર્કંડેય પુરાણમાં સ્વર્ગ વંશના કેટલાક રાજાઓનાં ચરિત્રો વિસ્તારથી કહ્યાં છે, પણ વંશો નથી. મહાભારતમાં, રામાયણમાં અને ઉપર ગણાવ્યાં તે સિવાયનાં પુરાણોમાં પ્રસંગે કૃમ્ વંશવંશો તથા કોઇ કોઇ રાજાઓના ચરિત્રો મળે છે.

વાયુ, વિષ્ણુ, અહ્યાંક, હરિવંશ, મત્સ્ય, પદ્મ (ખંડ ૫) અને ભાગવતમાં વંશો સંપૂર્ણ મળે છે. દરે વંશોમાં કલિ રાજવંશોનો વિચાર જુદો થયો છે. પણ કલિ રાજવંશોનું પ્રકરણ તો ઘણું ન્હાનું છે. કલિયુગના આરંભ પહેલાંના દેવોના, ઋષિઓના અને રાજાઓના વંશો પુરાણોમાં ઘણી જગ્યાએ રોકે છે. આ વંશો, વર્ણનોનો અભ્યાસ કરીને જો એનો કલિવંશ પેઠે, ચુદ્ધ પાદ નક્કી કરવામાં આવે તો મૂળ મહાપુરાણનો પાઠ મળે, કારણ કે ને પાંચેક પુરાણોમાં આ વંશો પૂરા વિસ્તારથી છે તેમાં પાઠભેદ ઘણો હોવા છતાં મૂળ એક પુરાણમાંથી જ વર્ણન હોવાવામાં આવ્યું છે. અને કલિ વંશ વર્ણન જેમ ભવિષ્ય પુરાણમાંથી લેવામાં આવ્યું છે તેમ આ બાકીના વંશોનો વિસ્તાર મહાપુરાણમાંથી લેવામાં આવેલ છે એમ

નથી પણ આ વિદ્વાનોએ અધ્યાસ પ્રદર્શનીય છે. અને આ દેશન ખીન્ન વિદ્વાનો સ્વતંત્ર રીતે આ વંશો અને વંશ્યાનુચરિતોવાળા પુરાણોનાં ભાગને છુદો તારવી બધાં પુરાણોની સરખામણીથી એનો મુલ્યાંકન કરી પછી એમાંથી વૈદિક સાહિત્યની મદદથી, પાર્શ્વદેશ પેઠે પુરાણ પદાપાત્રી બનીને નદિ, પશુ મધ્યમ્ય ઐતિહાસિક વૃત્તિથી પ્રાચીન ઇતિહાસ છુદો તારવે તો આ દેશના જૂતકાળનો જે ભાગ ઇતિહાસનો પૂર્વ કાળ મધ્યાય છે તે ઐતિહાસિક કાળ ગણવાનો અંતર આવે.⁂

વંશ્યાનુચરિતો.

વૈદિક પુરાણોમાં વંશો અને વંશ્યાનુચરિતો જ હશે એ ઉપર કશું જ છે. વંશ સાથે સ્વાભાવિક રીતે જ તે તે વંશમાં યજ્ઞ ગયેલા શ્રદ્ધ મનુષ્યોનાં ચરિતો આવે. આવાં ચરિતોના આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનો અથવા અથર્વવેદના સંપદમાં નારાસંસી ગાયત્રી-દેવની નદિ પશુ માણસની કથા કહેનારી ગાથાઓ-સતપથાદિ બ્રાહ્મણોમાં પ્રકાશ મળે છે. મહાભારતનું મૂળ વસ્તુ એ પણ એક પ્રકારનું વંશ્યાનુચરિત જ છે. પણ મહાભારતમાં છુદે છુદે સ્થળે વૈદિક આખ્યાનોમાંથી વિસ્તૃત ગયેલાં તથા નવાં રચાયેલાં ધણાં આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનો છે. ખરી રીતે મહાભારતરૂપ ઇતિહાસ સાથેના જૂના પુરાણમાંથી આ આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનો વાળો ભાગ મહાભારતમાં ભેવાયો છે. એથી ઉપર મહાભારતમાંથી મત્સ્યમાં સાવિત્રી આખ્યાન જેવાં આખ્યાનો લીધાં છે. વૈદિક કુંકા આખ્યાનોનો ઇતિહાસ પુરાણમાં ધીમે ધીમે કેવી રીતે વિકાસ ગયો છે તેનો વિચાર વિદ્યોર્વંશીયતું મૂળ જોતાં આપણે કર્યો છે. બાણ અને અશ્વઘોષના ઉલ્લેખો ઉપર આપ્યા છે એ ઉપરથી જૂના પુરાણમાં વંશો સાથે

• ડૉ. દેવચંદ્ર વૈાધરીએ ઈ. સ. ૧૯૨૭માં Political History of Ancient India લખ્યું છે, તેમાં પરીક્ષિતથી આરંભ કર્યો છે, અને પરીક્ષિતનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે નવમા સદીમાં મુક્યો છે.

આવાં ચરિતો કેટલા પ્રમાણમાં હશે એ દેખાય છે. હાલનાં પુરાણોમાં પુરાણનું આ લક્ષણ જીવતું રહ્યું છે પણ એને વૈષ્ણવ, પુરાણમાં વૈષ્ણવ અને શૈવ પુરાણમાં શૈવરૂપ મળ્યું છે. ભાગવત અંબરીય રાજાનું ચરિત્ર વિષ્ણુભક્ત તરીકે વર્ણવે છે.

પણ આ ધાર્મિક આખ્યાનો શિવાય બીજાં ઘણાં આખ્યાનો પુરાણોમાં મળે છે, જેમાંથી કેટલાંક ખૂબ લોકપ્રિય થયાં છે અને પુરાણોનું પૌર્વીપર્યંતેવામાં ઉપયોગી પણ છે. દા. ત. હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન મૂળ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં છે. પણ એમાં વિશ્વામિત્રે હરિશ્ચંદ્રના સત્તની પરીક્ષા કરીની વાત નથી. બ્રહ્મ પુરાણમાં આ આખ્યાન ઐતરેયના વિસ્તાર જેવું જ છે. પણ માર્કંડેય પુરાણમાં વિશ્વામિત્રના રાવથી હરિશ્ચંદ્રનું રાજ્યભ્રષ્ટ થવું, ચંડાલને ત્યાં વેચાવું વગેરે બધી કથા છે. (જુઓ જા ૭-૮) પદ્મપુરાણે આ કથા માર્કંડેયમાથી ઉતારી છે. અને ભાગવતને પણ એની ખબર છે. (જુઓ આ. ૬-૭)

આ રીતે શુકન્યા આખ્યાન વગેરે મૂળ વૈદિક આખ્યાનોનાં પુરાણોમાં થયેલા રૂપાંતરો જોવાં છે.

આ પૌરાણિક આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનોનો જૂના સંસ્કૃત કવિઓએ પોતાની સાહિત્યસૃષ્ટિમાં મહો ઉપયોગ કર્યો છે, અને ધર્મપ્રચારકોએ ધર્મપ્રચાર માટે જૂના આખ્યાનોનો પ્રતિ સંસ્કાર કર્યો છે અને નવા રચ્યા છે. વિષ્ણુ ભાગવત વગેરે વૈષ્ણવપુરાણોમાં, કૃષ્ણ, શિવ, રુદ્ર, શિવ વગેરે શૈવપુરાણોમાં, માર્કંડેય, દેવીભાગવત વગેરે દેવી પુરાણોમાં આવાં ધર્મપ્રચારના ઉદ્દેશથી રચાયેલાં પુષ્કળ આખ્યાનો મળે છે. દા. ત. પ્રહ્લાદ અને કુંવળાં આખ્યાનો જુઓ. આ આખ્યાનો વિષ્ણુભક્તિના પ્રચાર માટે રચાયેલાં છે. વિષ્ણુપુરાણ પહેલાં ક્યાંય મળતા નથી. હરિવંશમાં પણ પ્રહ્લાદને વિષ્ણુભક્ત કહ્યા નથી. ભાગવત વિષ્ણુપુરાણને અનુસરે છે અને બીજાં નવાં આ જાતનાં આખ્યાનો ઉમેરે છે. સુદામાનું આખ્યાન ભાગવત પહેલાં ક્યાંય નથી. પૌરાણિક આખ્યાન સાહિત્યે સંસ્કૃત કાવ્ય તથા નાટક

સાહિત્યને તથા હિંદી, બંગાળી, ગુજરાતી વગેરે દેશી ભાષાના સાહિત્યને ઘણું યોગ્ય છે. આપણા ગુજરાતી લેખિકોએ મહાભારત-માંથી, રામાયણમાંથી તથા ભાગવત, પદ્મપુરાણ, રુદ્રપુરાણ, માર્કંડેય-પુરાણ, શિવપુરાણ વગેરે પુરાણોમાંથી પ્રસંગે લખેને કેટલી દાખ્ય રચના કરી છે એ જોવા જેવું છે (જુઓ ગુજરાતી સાહિત્ય ખંડ ૫ માં, પૃ-૬૧-૬૨)

મહાભારત અને પુરાણોમાં આવેલાં આ ચરિતો માટે જુઓ પૌરાણિક કથા કોષ-(પ્રકાશક, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ)

કલિયુગના રાજવંશો

પુરાણો વંશના અનુસંધાનમાં કલિયુગના રાજ્યોની વંશાવળીઓ આપે છે. આ વંશાવળીઓ નકામી છે એમ પહેલાં પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ સંશોધકોએ જણાવ્યું પણ ધીમે ધીમે મૌર્ય, શૂન, આન્ધ્ર વગેરે વંશોના પુરાણોના નામોને તથા કમને પણ ચિંતાએ, શિક્ષાએ વગેરે સમકાલિન ઇતિહાસિક સાધનોના ટેકા મળવાથી આ વંશાવળીઓ કાંઈક ભરોસાપાત્ર છે એમ હવે અને એનો અભ્યાસ કરવા તરફ પ્રાચ્ય વિદ્યાઓના અભ્યાસીઓ દોરવા. આમાં પણ એક ઈ. પાર્ગિટરે ૬૩ દસ્તખતોના પાઠોની સરખામણી કરીને પુરાણોના કલિયુગના વંશોના વર્ણનનો શુદ્ધ પાઠ આપવાનો એક પુસ્તક દ્વારા ઈ. સ. ૧૯૧૩માં પ્રગટ કર્યો છે. (જુઓ The Purāṇ Text of the Dynasties of the Kali Age.) આ પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં પ્રસ્તુત વર્ણનના પૌર્વોપય જાળન સારો વિચાર કર્યો છે. એટલે એ જાળતમા પાર્ગિટરના સુવિચારિત નિર્ણયોનો સારજ અહીં આપ્યો છે.

કલિયુગના રાજ્યોની વંશાવળી મત્સ્ય, વાયુ, ષ્ઠાંક, વિષ્ણુ, ભાગવત, મરુત અને લવિષ્ય પુરાણમાં મળે છે. મત્સ્ય અને ભાગવત સિવાય ઉપરનાં બધાં પુરાણો પ્રાચીન રાજવંશોનું મહાભારતના શુદ્ધ મૂળ વર્ણન કરીને યજ્ઞ એના અનુસંધાનમાં જ પાછળના રાજ્યોનું

વર્ણન રાશ કરે છે. જ્યારે મત્સ્ય પ્રાણના પૌરવોનું વર્ણન સાથે જ (અ. ૫૦) અને બાકીના કલિવંશોનું ૨૭૧ થી ૨૭૩ અધ્યાયોમાં વર્ણન કરે છે. ભાગવત પણ નવમા સ્કંધમાં ઐશ્વર્યક્રમો, પૌરવો અને ખાર્દદ્રયોનું વર્ણન કરે છે અને બાકીના કલિવંશોનું દ્વાદશ સ્કંધમાં વર્ણન કરે છે.

મત્સ્ય, વાયુ અને અહ્યાંડ પુરાણના પાઠો ઘણા મળતા છે. વાયુ અને અહ્યાંડનાં વચનો તો એટલાં મળતાં આવે છે કે એકજ પુસ્તકની બે પ્રતોના બે પાઠ હોય એમ લાગે છે. મત્સ્યના પાઠમાં એટલું નહિ તો પણ ઘણું મળતાપણું છે. પાર્ણિટર તો નીચેના કારણોથી મૂળ એકજ ગ્રંથમાંથી આ ત્રણેયે હિતારો કર્યો હોય એમ માને છે. (૧) ઉપરનાં બધાં પુરાણો આ વિષયનું વર્ણન ભવિષ્ય પુરાણમાંથી લીધું છે એમ કહે છે. (૨) જ્યારે વાયુ અને અહ્યાંડ વચ્ચે પાઠ ફર હોય છે ત્યારે એ બેમાંથી એક નિઃશંક મત્સ્ય સાથે મળતું હોય છે (૩) પાઠ અને અહ્યાંડની જુદી જુદી હસ્તપ્રતોમાં જુદો જુદો પાઠ જોવામાં આવે છે, જેમાંથી એકાદ મત્સ્ય સાથે એક હોય છે. (૪) એક પુરાણમાં કોઈ વખત એકાદ શ્લોક નથી હોતો જે બાકીનાં બેમાં અથવા બેમાંથી એકમાં મળે છે. પણ એ શ્લોક પાછો કોઈ વખત તે પુરાણની એકાદ પ્રતમાજ જોવામાં આવે છે. આ બધા ઉપરથી આ ત્રણે પુરાણોની હસ્તપ્રતોનું મૂળ એક જ હોય એમ લાગે છે.

× તાન્સર્વાન્કીર્તયિષ્યામિ મવિષ્યે કથિતાન્નૃપાન્ ।

મત્સ્ય. ૫૦ શ્લો. ૭૪

તસ્યાન્વચાયે વક્ષ્યામિ મવિષ્યે કથિતાન્નૃપાન્ ।

મત્સ્ય ૫૦-૭૭

વાયુમાં ઉપરના વચનમાં કથિતાન્ ને બદલે પઠિતાન્ પાડે છે. જુઓ વાયુ. અ. ૯૯. શ્લો. ૨૬૭

ઇન્દીઆ ઓરીસ લાઇબ્રેરીની, બોડલીઅન લાઇબ્રેરીની તથા
બીજી દસ્તખતોમાં વંશાવળીઓ નથી જ. અને એથી કિલકત્તાની
સંસ્કૃત કોલેજની લાઇબ્રેરીની દસ્તખતમાં કલકત્તાની સ્થાપનાના
કાલીની કિવ-સ કોલેજની સ્થાપનાના વગેરે આધુનિક વૃત્તાંતો છે.

કલિયુગની વંશાવળીઓવાળા મત્સ્ય, વાયુ વગેરે પુરાણોના
ભાગતું મૂળ હાલતું નહિ પણ એ વખતનું ભવિષ્ય પુરાણ છે એ
ઉપર કહ્યું જ છે. આ વંશાવળીઓની સમાપ્તિમાં મત્સ્ય, વાયુ અને
બ્રહ્માંડમાં શ્લોક છે કે—

મવિષ્યે તુ પ્રસંહ્યાતાઃ પુરાણજૈઃ સ્મૃતર્પિમિઃ ।

આ પ્રકારનાં અનેક વચનો પુરાણોમાં દરિવંશમાં તથા મહા-
ભારતમાં મળે છે. વળી ભવિષ્ય પુરાણ નામનું એક પુરાણ છે
આપસ્તમ્બધર્મસૂત્રના સમયમાં હતું એ ઉપર જોયું છે એટલે
પાર્ણિટર કહે છે તેમ મત્સ્યે, વાયુએ, અને બ્રહ્માંડે આ જૂના
ભવિષ્યપુરાણમાંથી કલિવંશોના શ્લોકો ઉતાર્યા હોય એમ માનવામાં
વાંધો લાગતો નથી. વિષ્ણુએ અને ભાગવતે આ ભવિષ્યમાંથી જ
વસ્તુ લીધું છે પણ મત્સ્ય વગેરે કરતાં પાછલા વખતમાં અને આ
લાગને ઓછી અગત્ય આપીને સંક્ષેપ કર્યો છે.

આટલે સુધી પાર્ણિટર સાથે સંમત થયા છતાં આ મૂળ
પુરાણ એ વખતની સાહિત્યની પ્રાકૃત ભાષામાં લખેલું હતું એમ
જે પાર્ણિટર કહે છે તે એ વિદ્વાને આપેલી બધી દલીલો વિચાર્યા
છતાં ખરું લાગતું નથી. એ વખતના સંસ્કૃત ગ્રન્થો ઉપર પ્રાકૃતની
અસર થતી હોવાનો ઘણો સંભવ છે અને એવી અસરથી પુરાણોના
વચનોમાં જે પ્રાકૃત વિશેષતાઓ પાર્ણિટરને દેખાય છે તેને ખુલાસો
થઈ શકે એમ લાગે છે. એજ રીતે ખરોચી લિપિમાં આ જૂનું
ભવિષ્ય પુરાણ લખેલું હતું એ પાર્ણિટરનું કથન પણ મળે ઉતરતું
નથી. જે પુરાણ એ વિદ્વાન સ્થૂકરે છે તે બીજાકુલનિર્ણાયક નથી.

કલિ વંશાવળીઓના પુરાણોક્ત પાઠોનો સમય નક્કી કરવા માટે પાલિટર જે આંતર પ્રમાણ આપે છે તે બરાબર લાગે છે, તે કહે છે કે મત્સ્ય પુરાણોક્ત વંશાવળી આન્ધ્ર વંશનાં, આન્ધ્ર સમયનાં બીજાં તથા આન્ધ્રના અન્ત પછી થોડો વખત સુધી ઉલ્લેખ ર્થાનિક રાજ્યોનાં નામ લેઈને તથા કિલકિલ રાજ્યોનો ઉલ્લેખ માત્ર કરીને અટકી જાય છે.

આન્ધ્ર વંશનો સ્વજન્ય ઈ. ૨૩૬ માં અન્ત આવ્યો, અને મત્સ્યોક્ત જ્ઞાન ઇ. સ. ત્રીજી સતકનાં મધ્ય ભાગથી આગળ તથા જતો એમ કહી શકાય.

વાયુ, પ્રહલાદ, વિષ્ણુ અને ભાગવત ગ્રંથના ઉલ્લેખથી કલિ-વંશવર્ણન સંખ્યાવે છે. આ પુરાણો ગ્રંથ રાજ્યનું વર્ણન નીચેના શ્લોકથી કરે છે:—

અનુગંગાપ્રયાગં ચ સાકેતં મગધાંત્તથા ।

एतान् जनपदान्सर्वान्भोदयन्ते गुप्तवंशजाः ॥

વાયુ પુ. ૧૧, પ્રલો. ૩૮૩,

પ્રહલાદ ૩-૭૪. ૧૦૫.

વિ. પુ. ૪-૨૪ પ્રલો. ૧૮ તથા મા. પુ. ૧૨

અ. ૧ પ્રલો. ૩૮, જુઓ.

આ શ્લોકમાં આપેલું વર્ણન ગ્રંથવંશના પ્લેસા એન્ડગ્રામ (ઈ. સ. ૩૧૬ થી ૩૨૬)ના વખતના ગ્રંથ રાજ્ય વિસ્તારનું સૂચક છે. પછી સમુદ્ર ગ્રંથના વખતમાં તો ગ્રંથ રાજ્યનો વિસ્તાર વધુ વધી ગયેલો. આ શ્લોક સાથેજ મહિધાન્ય વગેરે નાગરાજ્યોનો પણ ઉલ્લેખ છે. સમુદ્ર ગ્રંથે આ રાજ્યોને તાલે કરેલાં. પુરાણો-વૈષ્ણવ પુરાણો પણ સમુદ્રગ્રંથ જેવા અધ્યમેષ. યદ કરનાર તથા એના મહા ભારવત અનુયાયીઓનો કે ગ્રંથ સામાન્યનો બીજકુલ ઉલ્લેખ કરતાં નથી. આ હકીકત ઉપરથી કલિવંશવર્ણન સમુદ્રગ્રંથ ગાદીએ બે!

પ્રેલાં કે એની પ્રખ્યાતિ યથા પ્રેલાં અર્થાત્ ઇ. સ. ૩૨૦ થી ૩૩૦ સુધીમાં લખાયું છે.

ગુપ્તો આગળ આ પુરાણોક્ત વંશાવળીઓ અટકે છે એ દર્શી-
કત ઉપર વર્ષો પ્રેલાં શુદ્ધર સાહેબે પણ ધ્યાન ખેંચેલું. મતલબ
કે એવા શતકના આરંભમાં આ વંશાવળીઓ તૈયાર થઈ છે એ
સ્વીકાર્યા વગર છૂટકો નથી પણ મત્સ્યમાં ઉપરનો શ્લોક નથી માટે
એ પ્રેલી આવૃત્તિ અને વાયુ વગેરે ખીજી એ પાર્શ્વિકરનું અનુમાન
બેસતું નથી. મત્સ્યની પ્રતોમાંથી આ શ્લોક પડી ગયો હોવાનો
પણો સંભવ છે.

પાર્શ્વિકર કહે છે કે ઇ. સ. ત્રીજા એવા શતકમાં ભવિષ્ય
પુરાણની પ્રતો પ્રચલિત હતી, એમાં આ કલિવંશોનું જે વર્ણન
હતું, તેનો મત્સ્યે ઇ. સ. ત્રીજા શતકના મધ્યમાં ઉતારો કર્યો, પછી
ભવિષ્ય પુરાણની પ્રતમાં શુક્તવંશનું વૃત્તાંત ઉમેરવામાં આવ્યું અને
એ વખતે પણ ભવિષ્યની ભાષાનું નવું સંસ્કરણ થયું, આ ખીજી
આવૃત્તિમાંથી વાયુ પુરાણની એક પ્રતે (જેને પાર્શ્વિકર evā
કહે છે) ઉતારો કર્યો: વળી બે ચાર વર્ષોમાં ભવિષ્યનું ત્રીજું
સંસ્કરણ થયું અને એમાંથી વાયુની બાકીની પ્રતોએ ઉતારો કર્યો.
આ ખુલાસો ખરો હોય તો મત્સ્યોક્ત વૃત્તાંત બધાથી જૂનો હોવો
જોઈએ. પણ મને તો આ બધી પાર્શ્વિકરની કલ્પના લાગે છે.
મત્સ્ય કરતાં વાયુ પુરાણોક્ત ભાષા ધણીવાર વધારે ચોક્કસ છે એમ
તો પાર્શ્વિકર પોતે જ કબુલ કરે છે અને ખીજા ધણાખરા ભાગમાં
વાયુ જ પ્રાચીનતર છે એટલે માત્ર ભાષાની અસંસ્કૃતતા (Crude-
ness) ઉપર ભાર મુકીને મત્સ્યોક્ત વૃત્તાંતને પાર્શ્વિકર પ્રાચીન
કરાવે છે તે બેસતું નથી. બાકી ભવિષ્યનું કલિકાલ વર્ણન ઇ. સ.
એવા શતકના આરંભમાં તે વખતના ભવિષ્ય પુરાણમાં લખાયું
અને ભવિષ્યની જુદી જુદી પ્રતોમાંથી હાલનાં વાયુ, મત્સ્યાદિ
પુરાણોએ ઉતાર્યું, એટલું નિઃસંદેહ લાગે છે. ગમે તે કારણથી પણ

૪. સ. ચોથા શતક પછી આ ઐતિહાસિક વિષયની પુરાણોમાં એટલી ઉપેક્ષા થઈ ગઈ કે વિપ્લવ અને ભાગવતે પોતાના વખતે મુખીમાં થઈ ગયેલા વંશોને ઉમેરેા ન કર્યો, કદાચ એમ હોય કે દાસનાં વિપ્લવ, ભાગવતાદિ પુરાણોનું લક્ષ્ય ધર્મપ્રચાર તરફ દોવાયી જે જે નવી ધાર્મિક વાતો પ્રચલિત થતી ગઈ તે તે દાસનાં પુરાણોમાં ઉમેરાઈ પછુ જૂના પુરાણના સર્ગ, પ્રતિસર્ગ વગેરે વિષયો તો જૂનાં પુરાણોમાંથી એમને એમ કે સંગ્રેપ કરીને સંપ્રદી સેવામાં આબ્યા. આ રિયતમાં જૂના ભવિષ્યપુરાણનું ઈ. સ. ૩૩૩-૩૫ પછી નવું સંસ્કરણ થયું નહિ હોય અને એ છેલ્લી આવૃત્તિમાંથી બધાં પુરાણોએ ઉતારા કર્યો, તેમાં ગ્રન્થવંશના આરંભ મુખીની જ દરીકત આવી. પાછળથી તો જૂનું ભવિષ્ય પુરાણ હ્રુમ થઈ ગયું, દાસનું ભવિષ્યપુરાણ ઉશું થયું અને આ વિષયની લોકપ્રિયતા એટલી ઘટી ગઈ કે ઉપર ગણ્યાબ્યાં છે તે સિવાયનાં પુરાણોએ આ વિષય લીધો નહિ. હુંકામા ઠલિવંશ વર્ણનવાળો ભાગ ઈ. સ. ચોથા શતકના આરંભથી અર્વાચીન નથી અને ઈ. સ. ૨૫૦ થી પ્રાચીન નથી. મતલબ કે ઈ. સ. ૨૫૦ થી ૩૩૦-૩૫ મુખીમાં રચાયો છે. અત્ય-બત જૂનું ભવિષ્યપુરાણ તો ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં હોવાનો મંભવ છે. એમાં પરંપરાથી સાબળીને તથા એ વખતે જે સાધનો લભ્ય હશે તે ઉપરથી ઠલિવંશવર્ણન તૈયાર થયું અને પછી એમાં વખતનાં વહેવા સાથે ઉમેરા થતા ગયા. આ રીતે ૫૦૦ વર્ષ મુખી આ જૂના પુરાણમાં સુધારાવધારા થતા ગયા. પછુ જૂના ભવિષ્યની જે આવૃત્તિ ઈ. સ. ચોથા શતકમાં પ્રગટ થઈ તે જ છેલ્લી.

સર્ગ, પ્રતિસર્ગ અને મન્વન્તરે

સર્ગ અને પ્રતિસર્ગની બાબતમાં વાલ્મીકિ, મત્સ્ય વગેરે જૂનાં પુરાણો કેવળ સાંખ્યના સૃષ્ટિવાદને અનુસરે છે. જ્યારે વૈષ્ણવ પુરાણો વિપ્લવથી અને શૈવપુરાણો શિવથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માને છે. આ વિષય વર્ણન સાંખ્ય અને વૈષ્ણવ, શૈવ તથા શાકત સંપ્રદાયોના ઇતિહાસ-

સાથે સરખાવવાથી આ વિષયમાં પુરાણોનું પૌર્વાપર્ય જોઈ શકાય એમ છે.

કલ્પો અને મન્વન્તરોની કલ્પના વંશો જેટલી જૂની નથી. એમ વિશ્વસન વગેરે પુરાણાભ્યાસીઓનો મત છે તે સાચો લાગે છે. જૂના વખતમાં ચાર કે પાંચ વર્ષનો યુગ ગણાતો એમ જ્યોતિષને અનુસરી કેટલાક વિદ્વાનો માને છે અને દરેક વર્ષ એ એક યુગ એટલે ચાર વર્ષનો એક મહાયુગ એવી કલ્પના પં. રુદ્રપદ્મશ્યામ શાસ્ત્રીએ ગવામધનમ્ નામના ગ્રંથમાં રજૂ કરી છે. આવા ૭૨ યુગોનો એક મન્વંતર અને ૧૪ મન્વંતરનો એટલે કે ૪૦૩૨ વર્ષનો એક કલ્પ; આ રીતે જોઈવીને સહગત કાળેએ પૌરાણિક મન્વન્તરોને અને જુદા જુદા કલ્પમાં બનેલા ગણાતા જનાવાને ઘટાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે (જુઓ: પુરાણ નિરીક્ષણ પ્રકરણ ત્રીજું) પણ આ ખાખતમાં હજી ઘણો ઉદ્ધાપોદ થવાની જરૂર છે. વંશો અને વંશ્યાનુચરિતો કરતાં મન્વન્તરો વધારે અંધારામાં છે. પણ કલ્પ અને મન્વન્તરની પૌરાણિક કલ્પના શંકરાચાર્ય વગેરે આચાર્યોના જાણવામાં હતી. વળી પુરાણોમાયે કલ્પવાદ ધીમે ધીમે વિસ્તાર પામ્યો છે, અને કેટલાક સાંપ્રદાયિક આચાર્યોએ પૌરાણિક સૃષ્ટિવાદને સ્વીકાર્યો છે, અને પૌરાણિક કલ્પવાદનો અદ્ભુત ઉપયોગ કર્યો છે. હાલનાં પુરાણોમાં પરસ્પર અને મદ્દાભારત સાથે કૃષ્ણચરિત્ર જેવા અતિ પ્રખ્યાત વિષયમાં પણ કેટલોક વિરોધ જોવામાં આવે છે, તેનો ખુલાસો પણ આ કલ્પવાદના આશ્રયથી કરવામાં આવે છે કે ભાગવતનું જ્ઞાતાંત સારસ્વત કલ્પનું, મત્સ્યપુરાણનું વારાહ કલ્પનું, વાયુપુરાણનું જ્ઞાતાંત શ્વેતકલ્પનું એ રીતે કલ્પમેદથી જ્ઞાતાંત વિરોધનો ખુલાસો કરવામાં આવે છે. પુરાણોને આ રીતે જુદા જુદા કલ્પનાં માનવા માટે આધાર મત્સ્યપુરાણની પુરાણાનુક્રમણિકામાં મળે છે.

ભૂગોળ-ખગોળ

ભૂગોળ-ભુવનકોશ અને ખગોળ-જ્યોતિષશાસ્ત્રનું વર્ણન ધણાંખરું

પુરાણોમાં મળે છે. બધામાં સાત દ્વીપ, સાત સમુદ્ર, મેરુનો વિસ્તાર વગેરે એકમરખું છે. વાયુ પુરાણનું વર્ણન સૌથી વધારે વિગતપૂર્ણ છે. વાયુ, મત્સ્ય, માર્કંડેય, લિંગ અને કૂર્મમાં ધણા શ્લોકો એના એ જ છે. વિષ્ણુ, ઋક્ષ અને અમિ પુરાણમાં શબ્દસઃ એક જ વર્ણન છે, અને તે વાયુ વગેરે સાથે ધર્મ મળતું છે. ભાગવતનાં ઉપવિ ભાગોનાં નામો ખીનથી જુદાં છે. અને ૫૬ ભાગવતને અનુસરે છે. આ સિવાયનાં પુરાણોમાં કાંતો આ વિષય સંક્ષેપમાં કહ્યો છે અથવા નથી જ કહ્યો. મદાભારતના બીજા પર્વમાં પુરાણ જેવું જ બુવનકોશ વર્ણન છે, જેમાં ધણા શ્લોકો વાયુ વગેરે સાથે શબ્દસઃ સમાન છે. છતાં મદાભારતનો ક્રમ પુરાણોથી જુદો છે.

એક-૪-પાર્ણિટરે માર્કંડેય પુરાણનું ઇમેજ ભાષાંતર ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં પ્રગટ કર્યું છે. તેમાં આ બુવનકોશ વર્ણનવાળા વિભાગમાં કહેલા ભારત વર્ષના દેશો, નદીઓ, પર્વતો વગેરેને દાક્ષમાં શું કહે છે એ નક્કી કરવાનો ભાષાંતરની ટીપોદ્વારા ઘણો સરસ પ્રયત્ન કર્યો છે, ત્યાં બીજા પર્વોક્ત તથા વિષ્ણુ વગેરે ખીન પુરાણોક્ત નામો સાથે સરખામણી કરીને પાઠમાં આશ્ચર્ય નામ શું હોવું જોઈએ તે બાબતનો પણ વિચાર કર્યો છે. આ માટે માર્કંડેયના અધ્યાય ૫૭નું ભાષાંતર ખાસ જોવા જેવું છે. વિસ્તરે વિષ્ણુ પુરાણના ભાષાંતરમાં આવો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ પાર્ણિટરે ૧૯૦૪ સુધીની જૂની શોધખોળની માહિતી સંગ્રહીત કરેલી હોવાથી ભારત વર્ષની પ્રાચીન જોગણના અભ્યાસીને આજ વધારે ઉપયોગી છે. ૪ સ. પહેલા ખીન સાતકની ભારત વર્ષની સ્થિતિ વાયુ, મત્સ્ય, માર્કંડેયના આ વર્ણનમાં છે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. ઘણા પુરાણોએ આ વર્ણન એમને એમ જૂનામાંથી ઉતારેલું છે. પણ કેટલાક પુરાણોમાં તીર્થ વર્ણનના પ્રસંગમાં તે તે પુરાણના સમયની ભારતીય જોગણની સ્થિતિ દેખાય છે. દા. ત. ૨૬૬ પુરાણમાં ૧૦ માં ૧૧ માં સાતકની પશ્ચિમ દિશ્વસ્થાનની સ્થિતિ દેખાય છે.

ન્યોતિશ્ચક્રનું પુરાણોક્ત વર્ણન પણ જોવા જેવું છે. એમાં જૂના અને નવા ભાગોનું મિશ્રણ છે. વાયુ, મત્સ્ય, બ્રહ્માંડ, બ્રહ્મ, વિષ્ણુ, અગ્નિ, ભાગવત, પદ્મ, વગેરે પુરાણોમાં રવિ, સોમ વગેરે વારના અનુક્રમને મોટે ભાગે અનુસરતી અદગણના છે. આ પ્રકારનો વારનો અનુક્રમ ઇ. સ. ૬૦૦ પછી આ દેશમાં સામાન્ય રીતે ચાલુ થયો છે. પણ શરૂઆત વ્હેલી થઈ હોવાનો સંભવ છે, વરાહમિહિરે (ઈ. સ. ૫૮૭ માં ગુજરી ગયા) આ ક્રમ ચાલુ કર્યો છે. વરાહમિહિરની ખ્યાતિ એટલી બધી હતી કે સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉપર એની ઘણી અસર થઈ છે. અને પુરાણો ઉપર એની અસર હોવાનો સંભવ છે. હુંકામાં હાલના પુરાણોના ન્યોતિશ્ચક્રના ભાગો ઇ. સ. ૬૦૦ ની આસપાસના હોવા જોઈએ, એમ અત્યાર સુધીમાં મળેલા ન્યોતિશ્ચક્રો ઉપરથી સામે છે એમ પુરાતત્ત્વશ હલીટ કહે છે તે ખોટું માનવાનું દારણ નથી (જુઓ The Journal of the R. A. S. 1912, p. 1053)

વિષ્ણુના અવતારો

દેટલાક પુરાણોનું પૌર્વાપર્વ તપાસવામાં વિષ્ણુના અવતારની માન્યતા પણ ઉપયોગી છે. ભગવદ્ગીતામાં “ મારા અને તારા બહુ જન્મો વીતી ગયા છે, એને હું જાણું છું ” એમ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું ત્યારથી અવતારવાદનું બીજ રોપાયું. હાલનાં બધાં પુરાણો ગીતા કરતાં અર્વાચીન છે એટલું નહીં. મહાભારતમાં જુદે જુદે સ્થળે વિષ્ણુના અવતારની ગણતરી જુદી જુદી રીતે મળે છે. ગીતામાં અવતારો ૨૫૪ સંખ્યામાં તો ગણાવ્યા નથી. પણ વિષ્ણુતિઓમાં પાંડવોમાં અર્જુનને અને વૃષ્ણીઓમાં વાસુદેવને યોતાની વિષ્ણુતિરૂપ ગણેલા છે. પણ આ વિષ્ણુતિ ક્રમમાં અવતારવાદનું બીજ છે. રામાનુજમતમાં અવતારને વિકલ કહે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.*

નવાયુપુરાણે ચલ્લદ વિષ્ણુતિમત્સર્વં

વગેરે ગીતાનો ક્યોક વિષ્ણુએ જુદા જુદા મન્વન્તરોમાં ધીધેલાં રૂપનું વર્ણન કરતાં ઉત્તરમાં છે (જુઓ. ઇ. ૬૬) આ અધ્યાયમાં વિષ્ણુના પ્રસિદ્ધ

મદાભારતમાં શાંતિપર્વાતર્જત નારાયણીય પર્વમાં એક રથજે માત્ર વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, દાશરથિરામ, કૃષ્ણ અને કલ્કિ (શાં. અ. ૭૪૦ પ્રલોક. ૧૦૧) એ છ અવતારો ગણ્યા પછી તરત જ દંસ, કૃર્મ, મત્સ્ય, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ દાશરથિરામ, કૃષ્ણ અને કલ્કિ એમ દસ અવતારો ગણ્યા છે. બીજા સ્તવમાં ઉપર પ્રમાણે જ દસ ગણાવનાં દંસ નથી ગણ્યો અને કૃષ્ણ તથા કલ્કી વચ્ચે શુદ્ધનું નામ મુક્યું છે. વરાહ પુરાણમાં આ રીતે જ દસ અવતારો ગણ્યા છે. પછી મદાભારતની દક્ષિણાત્મ આવૃત્તિના સભ્ય પર્વમાં દુઠા ચરિત્રો સાથે પુષ્કર, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, હતાત્રેય, પરશુરામ, દાશરથિરામ, કૃષ્ણ, અને કલ્કી એ રીતે નવ અવતારો છે. (આ ભાગ પ્રાક્ષ્મ હોવાનો ધણો અંભવ છે.)

હવે બીજી રીતે જોઈએ તો કવિ જ્યોતેવ મત્સ્ય, કૃર્મ, વરાહ, નરસિંહ, વામન, પરશુરામ, દાશરથિરામ, બલરામ, શુદ્ધ અને કલ્કિ એ રીતે દસ અવતારો ગણે છે. એટલે બાગ્મા યતકમાં વૈષ્ણવોએ કૃષ્ણને ભગવાન રૂપે ગણીને એના અસાવતારો ઉપદ્ધા દસ ગણવાનું શરૂ કર્યું છે. એમાં આઠમા અવતાર તરીકે કૃષ્ણને બદલે બલરામને મુક્યા છે, અને શુદ્ધને પણ અવતાર ગણેલ છે. પુરાણોમાં શ્રીમદ્ ભાગવતે ૧૧મા સ્કંધના ચોથા અધ્યાયમાં ૨૧ અવતારો ગણાવતાં બલભદ્રને અને શુદ્ધને બન્નેને ગણ્યા છે અને બલભદ્રને ગણ્યા છતાં શ્રી કૃષ્ણને પણ ગણ્યા છે. પણ ભાગવતમાં છુદે છુદે એ ત્રણ ઠેકાણે અવતાર ગણના મળે છે અને એમાં થોડો ફેરફાર જોવામાં આવે છે. એ ઉપરથી ૨૪ અવતારનાં નામો નિશ્ચિત થયા, પહેલાં તથા કૃષ્ણ અવતાર ગણનામાંથી નીકળી ગયા પહેલાં ભાગવત રચાયું જણાય છે. અગ્નિપુરાણ મત્સ્યાદિદસ અવતારો ધોરણ

અવતારોમાંથી એક વામનનું વર્ણન છે બાકી તો ખાશવણ, હરિ, વેકુઠ વગેરે રૂપે જુદા જુદા મન્વતરોમાં વિષ્ણુ રહે છે એમ કહ્યું છે. વામન અવતારની કથા ઋગ્વેદના મંત્રથી સૌથી પહેલા પ્રચારમાં આવી દેખાય છે.

પ્રમાણે ગણે છે. આઠમા કૃષ્ણને અને નવમાં શુદ્ધને મુકે છે. (શુઓ અ. ૧ થી ૧૨ અને ૧૬) આ રીતે અગ્નિની અવતારગણના ભાગવત પ્હેલાંની છે. એ કૃષ્ણચરિત્રના અધ્યાયને દરિવંશ કહે છે એ પણ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. જો કે અગ્નિપુરાણ સમગ્ર રીતે ભાગવત પછીનું છે એ નિર્વિવાદ છે પણ આ બાબતમાં એ કાંઈક જૂની પરંપરાને અનુસરે છે. ઉપર કહેલ વરાહપુરાણની ગણતરી પણ અગ્નિપુરાણની સમકક્ષાની છે.

પ્રાચીન શિષ્યની નિશાનીઓ જોઈએ તો આઠમા નવમા શતકના મન્દિરના દારની બહારની બાજુ વિષ્ણુના અવતાર તરીકે શુદ્ધની મૂર્તિ મળે છે. અને નવમા શતકના એક મન્દિરના સભામંડપના રત્ન ઉપર કૃષ્ણ પેઠે જ બલરામની ચતુર્ભુજમૂર્તિ છે. (શુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૮૨-૮૩) જો કે આ ઉપરથી બલરામને આઠમા અવતાર ગણ્યા છે એમ ન કહેવાય. પણ આઠમા શતકમાં શુદ્ધ વિષ્ણુનો અવતાર ગણાતા હતા એમ માનવામાં વાંધો નથી અને બલદેવ તો વધારે જૂના વખતથી કૃષ્ણ સાથે પૂજતાજ (શુઓ એગન પા. ૨૫-૨૬) પણ કૃષ્ણને બદલે આઠમો અવતાર અસદેવને ગણવાનું તો ભાગવત પછી વૈષ્ણવોએ ચાલુ કર્યું છે અને પછી પણ બાલકૃષ્ણના ભક્તો શિવાય બીજાઓએ સ્વીકાર્યું નથી.

વિષ્ણુપુરાણમાં વિષ્ણુના અવતારો એક સાથે ગણાવ્યા નથી. પણ પુરાણના સર્ગ વિગેરે વિષયોની ચર્ચામાં જ્યાં પ્રસંગ આવે ત્યાં તે તે અવતારનું સૂચન કર્યું છે. આ રીતે વિષ્ણુ પુરાણે હયગ્રીવ, મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, વામન, પરશુરામ, રામ, વેદવ્યાસ, કૃષ્ણ અને કલ્ક એટલા અવતારોનું સૂચન કર્યું છે અને વરાહ, નરસિંહ અને કૃષ્ણનાં ચરિત્રો વિસ્તારથી વર્ણવ્યાં છે. નરસિંહ અવતારના વર્ણનમાં પ્રત્લાદને પરમભક્ત કહ્યો છે, જે વાત દરિવંશ વગેરેમાં નથી અને ભાગવતમાં છે અને શુદ્ધ માટે કહ્યું છે કે અસુરોને મોહ પમાડવા માટે

વિષ્ણુએ પોતામાંથી મદામોદને ઉત્પન્ન કરીને મોકલ્યો. (બુધોર્ગશ. ૩. અ. ૧૮).

બ્રહ્મપુરાણની રિચતિ જરા વિચિત્ર છે. એમાં જૂના નવા ભાગો મળી ગયેલા ૨૫૯ સ.એ છે, ૨૧૨ અધ્યાય મુધીમાં વરાહ, વામન, નરસિંહ અને કૃષ્ણ એ ચાર અવતારોનો જ ઉલ્લેખ આવે છે. રામતીર્થના વર્ણન પ્રસંગમાં રામના જન્મ પ્દેશાનું દશરથનું ચરિત્ર વિસ્તારયો છે, પછી રામના જન્મની વાત છે પણ રામને વિષ્ણુનો અવતાર નથી કહ્યા. પણ અ. ૧૮૦ થી ૨૧૨ મુધીમાં ખરાબર વિષ્ણુપુરાણ પ્રમાણે જ કૃષ્ણચરિત્ર વર્ણવ્યા પછી ૨૧૩ માં અધ્યાયમાં વરાહ, નૃસિંહ, વામન, દત્તાત્રેય, જામદગ્ન્ય રામ, દાશરથિ રામ, કૃષ્ણ અને કલ્ક એટલાનાં ટુંકાં ચરિત્રો કહ્યાં છે. નૃસિંહ અવતારના વર્ણનમાં બાકે પ્રત્તાપની વાત નથી એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

માઈડેયમાં વિષ્ણુના હથેલીવ (અ. ૫૬), મત્સ્ય, કૂર્મ વરાહ (અ. ૪૭) નરસિંહ, વામન (અ. ૪) દત્તાત્રેય અને કૃષ્ણ એટલા અવતારોનું સૂચન છે.

મત્સ્ય પુરાણના અધ્યાય ૪૬ તથા ૪૭ માં વૃષ્ણ વંશનું વર્ણન છે, જેમાં કૃષ્ણ ચરિત્ર ટુંકામાં છે અને કૃષ્ણ ચરિત્રના પ્રસંગમાં વિષ્ણુના અવતારોનો પ્રથમ નીકળતાં બાર દેવાસુર સંઘામની વાત લખી છે. આ સંઘામ પ્રસંગે જે અવતારો થયા તેનાં નામ નીચે પ્રમાણે:—

પ્રથમો નારસિંહસ્તુ દ્વિતીયઃપિ વામનઃ ॥ ૪૨ ॥

તૃતીયસ્તુ વરાહઃ ચતુર્થોઽમૃતમન્યનઃ ।

સંગ્રામઃ પંચમથૈવ સંજાતસ્તાસ્કામયઃ ॥ ૪૩ ॥

પછી હાઠીવકારવ્યસ્તુ સપ્તમૈપુરસ્તથા ।

અન્ધકાલ્યોદમસ્તેષાં નવમો વૃત્રધાતકઃ ॥ ૪૪ ॥

ધર્મિશ્ચ દશમધૈવ તતો હોહાહલઃ સ્મૃતઃ ।

પ્રથિતો દ્વાદશસ્તેષાં ઘોરઃ કોઝાહલંસ્તથા ॥ ૪૫ ॥

૪૬ માં શ્લોકથી દરેક અવતારે શું કર્યું તે વર્ણવ્યું છે. આ વર્ણન જોતાં તથા નામ ઉપરથી નરસિંહ, વામન, વરાહ મધ્ય જ વિષ્ણુના અવતારો જણાય છે, અમૃતમન્યનમાં ઇન્દ્રે પ્રસ્થાદને જીત્યો એમ કહ્યું છે એટલે એ પણ ઇન્દ્રનો અવતાર છે. અર્વાશષ્ટમાંથી ત્રૈપુર અને અન્ધક યુદ્ધમાં શંકરે અમુરોને માર્યાની વાત છે. આ રીતે ઉપર કહેલાં બાર યુદ્ધોમાંથી નવમાં તો વિષ્ણુએ અવતારો લીધાજ નથી. પણ આ બાર યુદ્ધોની વાત મળી જૂની જણાય છે. વાયુ પુરાણમાં પણ આજ શ્લોકો થોડા પ્રાકાંતર સાથે છે. ત્યાં આદ્યમાને અંધકાર, નવમાને જ્વળ, દશમાને વાત, ૧૧ માને હાલાહલ અને બારમાને કાલાહલ કહેવા છે. (જુઓ અ. ૯૭ પ્રશ્નો. ૭૨ થી ૭૬) પછીના શ્લોકો પણ એવ પુરાણોમાં એકજ છે. પણ આ પછી મત્સ્યમાં અ. ૪૭ ના અન્તમાં અને વાયુમાં અ. ૬૮ મા વિષ્ણુના અવતારો જુદી રીતે ગણાવ્યા છે. (૧) વરાહ, (૨) નૃસિંહ, (૩) વામન (૪) હતાત્રેય, (૫) માંધાતા (૬) જમહગ્ન્ય (૭) રામ (૮) વેદવ્યાસ (૯) કૃષ્ણ (૧૦) કલ્કી. (જુઓ. વાયુ. ધુ. અ. ૬૮ પ્રશ્નો. ૭૧ થી ૧૦૫) આમાંથી કોઈ કોઈ અવતારનું કાર્ય એક બે શબ્દોમાં અને કૃષ્ણનું તથા વામનનું સાત આઠ શ્લોકોમાં વાયુએ વર્ણવ્યું છે, મત્સ્યે વામનચરિતના તથા કૃષ્ણચરિતના એ શ્લોકો છોડી દીધા છે. આ પ્રસંગના બાકીના શ્લોકો એવ પુરાણોમાં લગભગ એના એજ છે. (જુઓ મત્સ્ય અ. ૪૭ શ્લો. ૨૩૮ થી ૨૪૬) પણ એક ફેર નોંધવા જેવો છે. વાયુ પુરાણમાં આઠમો અવતાર વ્યાસનો અને નવમો કૃષ્ણનો ગણ્યો છે. મત્સ્યે આઠમો વ્યાસનો ગણ્યો છે અને નવમો જુદાવતાર ગણ્યો છે. જુઓ:—

કર્તુ ધર્મવ્યવસ્થાન મમુરાણાં પ્રણાશનમ્ ।

ચુદો નવમકો જહો તપસા પુષ્કરેશ્વરઃ ॥

મત્સ્ય. અ. ૪૭ શ્લો. ૨૪૭

મત્સ્યમાં કૃષ્ણાવતાર ગળ્યો જ નથી એ વિચિત્ર છે. ને કે એજ અપાધની શરૂઆતમાં કૃષ્ણજ-મનીજ વાત છે.

સૂત કહે છે:—

અથ દેવો મહાદેવઃ પૂર્વ કૃષ્ણઃ પ્રજાપતિઃ ।

વિહારાર્થે સ દેવેશો માનુષેષ્વિહ જાયતે ॥

એજન અ. ૪૭ શ્લો. ૧

અને આગળ આલનાં કૃષ્ણાવતારના વર્ણનના વાયુના જ શબ્દો છે:—

નષ્ટે ધર્મે તથા જહો વિષ્ણુર્વૃષ્ણિકુલે પ્રમુઃ ।

કર્તુ ધર્મસ્ય સંસ્થાન મમુરાણાં પ્રણાશનમ્ ॥

વાયુ. અ. ૯૮ શ્લો. ૧૭, ૧૮

મત્સ્ય અ. ૪૭ શ્લો. ૧૨

“ધર્મવ્યવસ્થા કરવા માટે અને અમુરોનો નાશ કરવા માટે કૃષ્ણ જન્મ્યા” એમ વાયુએ અને એક વખત મત્સ્યે કહ્યું છે તે બરાબર છે. પણ શુદ્ધને એ શી રીતે લાગુ પડે? મત્સ્યજ કે બીજા પુરાણોમાંથી કટકા કટકા લઈને સાધનાર મત્સ્યે શુદ્ધાવતારને ધુસાડતા ગોઠાવો કયો છે.

વાયુ અને મત્સ્ય વિષ્ણુના વરાહ, નરસિંહ અને વામન એ ત્રણ અવતારોને દિવ્ય અવતારો ગણે છે અને બાકીના સાતને માનુષ ગણે છે તથા અવતારો દશ જ હોવા ઉપર ભૂર મુકે છે. જુઓ:—

પ્રતાસ્તિસ્રઃ સ્મૃતાસ્તસ્ય દિવ્યાઃ સંગૃહ્યઃ શુભાઃ ।

માનુષાઃ સન્ત યાસ્તસ્ય શાપજાંસ્તાન્નિબોધત ॥

વાયુ. અ. ૧૮ પ્રલો. ૮૮

મરસ્ય અ. ૪૭ પ્રલો. ૨૪૧

વાયુમાં વિપ્લુના અવતારો (વપે આથી વધારે કાંઈ નથી પણ મત્સ્યમાં નરસિંહ અવતાર (અ. ૧૬૧, ૧૬૨) વામન અવતાર (અ. ૨૪૪) અને વરાહ અવતાર (અ. ૨૪૭, ૨૪૮) નું વિસ્તારથી વર્ણન છે તથા અ. ૨૪૯ થી ૨૫૧ માં સમુદ્ર મંથનના વર્ણનમાં કૃમાવતારનું સૂચન છે.

હરિવંશ ૨ અ. ૪૮ માં વરાહ, વામન, પરશુરામ, રામ, તારકામય સંગ્રામમાં અસુરોને મારનાર તથા કૃષ્ણ એટલાની જ ઉદ્ધેષ્ય છે પણ પર્વ ૧ અધ્યાય ૪૧ માં વિપ્લુના અવતારો નીચે પ્રમાણે ગણવામાં છે. (૧) પૌષ્કરક, (૨) વારાહ, (૩) નારસિંહ, (૪) વામન (૫) હતાત્રેય (૬) જમદગ્ન્ય (૭) દાશરથિસંમ, (૮) કૃષ્ણ (૯) વેદવ્યાસ, (૧૦) કલ્કિ. અને ભવિષ્યપર્વમાં વિસ્તારથી પુષ્કર પ્રાદુર્ભાવ, વરાહ અવતાર, નરસિંહ અવતાર અને વામન અવતારની કથાઓ કહી છે. નરસિંહ અવતારના પ્રસંગમાં પ્રહ્લાદને હરિવંશે ભક્તારૂપે વર્ણવ્યા નથી. આ પુષ્કરાવતાર, વરાહાવતાર વગેરેનું વર્ણન તે તે પુરાણમાંથી લીધું છે એમ હરિવંશ સ્પષ્ટ કહે છે. વામન અવતારનું વર્ણન શરૂ કરતાં કહે છે કે:—

શુણુ રાજન્કયાં દિવ્યા ગર્ચિતાપૃષ્ઠિપુંગવૈઃ ।

પુરાણૈઃ કવિભિઃ પ્રોક્તાં વ્રહ્મોક્તાં બ્રહ્મણેરિતામ્ ॥

હરિ. ૩ અ. ૪૮ પ્રલો. ૧

પૌષ્કર પ્રાદુર્ભાવના અંતમાં કહે છે કે:—

एष पौष्करको नाम प्रादुर्भावो महात्मनः ।

પુરાણે પૌષ્કરે ચેવ મયા દ્વિપાયનેરિતઃ ॥

હરિ. ૩ અ. ૩૨ પ્રલો. ૬૧

અને વરાહચરિત શરૂ કરતાં કહે છે: -

પ્રાદુર્ભાવઃ, પુરાણેષુ વિષ્ણોરમિતતેજસઃ ।

સત્તાં કથયતાં વિષ્ણુ વાગ્દ્વિતિ નઃ શ્રુતઃ ॥

એવમ્ અ. ૩૩ શ્લો. ૧

આ વચનો ઉપરથી પૌંકર, વારાહ વગેરે અવતારોનાં જુદાં પુરાણો હતાં એમ સમજવું? ગમે તેમ હો પણ વરાહ, નરસિંહ અને વામન અવતારોની પૂજનો પ્રચાર બીજા અવતારો કરતાં જૂનો છે એમાં શક નથી. વરાહ, વામન, મત્સ્ય વગેરે અવતારોનાં બીજાં વૈદિક સાહિત્યમાં છે.

ત્રીણિ પદા વિષ્ણુર્મ વિષ્ણુર્ગોપા બદામ્નઃ એ નાગવેદતા મંત્રમાંથી વામન અવતારની કથાનો ધીમે ધીમે વિકાસ થયો છે; અને પતંજલિ બલિ બન્ધનનો ઉલ્લેખ કરે છે એટલે વામનાવતારની કથા ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં પ્રચલિત હતી એટલું નક્કી છે. પણ કદાચ વરાહ, નરસિંહ અને વામન એ ત્રણે અવતારોની કથાએ એક સંગ્રહ (પુરાણ૩૫) માં કે જુદા જુદા સંગ્રહોમાં ઇ. સ. પૂર્વે બીજા ત્રીજા શતકમાં પ્રચલિત હશે; વાયુ અને મત્સ્ય એ ત્રણ અવતારોને દિવ્ય અવતારો કહે છે વળી વાયુ અને મત્સ્યના બાર દેવાસુર યુદ્ધોવાળાં વર્ણનમાં ખરી રીતે વિષ્ણુના આ ત્રણ જ અવતારો છે. જુગુના શાપથી વરાહ વગેરે ૩૫ ધારણ કરવું પડ્યાની બાર દેવાસુર સંગ્રામની વાત જૂની હતી પછી ગીતાના ઉપદેશથી ધર્મબ્યવસ્થા માટે વિષ્ણુએ દશ અવતારો લીધાની વાત પ્રચલિત થઈ. વાયુએ અને મત્સ્યે જૂની અને નવી બેય વાતોનો એક પછી એક સંગ્રહ કર્યો છે. દરિવંશે તથા મદાભારતના સભા પર્વે પાછલી દસ અવતારોવાળી વાતનો જ સંગ્રહ કર્યો છે. એ બેય ગ્રંથોએ વાયુ મત્સ્યના માંધાતાને બદલે શરૂઆતમાં પૌંકર અવતાર મુક્યો છે. આ રીતે જોતાં બાર દેવાસુર સંગ્રામવાળી વાત સૌથી જૂની, દસ અવતારવાળી કથા તે

પછીની. તેમાં મત્સ્યમાં જીર્ણવતારનો ઉલ્લેખ છે. એટલે એ જોઈતો સૌથી પાછળનો. વાંચુ, મત્સ્ય, મહાભારત-દશરિંચ અને બ્રહ્મપુરાણ કરતાં વિષય આ ખાખતમાં અર્વાચીન અને ભાગવત તે પછીનું એટલું સ્પષ્ટ છે.

આ અવતાર વિચારના પ્રસંગમાં એક બીજી વાત પણ કહેવી જોઈએ કે ભૃગુના શાપની તથા વરાહ, નરસિંહ અને વામન અવતારની વાત રામાયણ પહેલાંની છે પણ આ પુરાણો પરશુરામને અવતાર ગણે છે; બ્યારે રામાયણમાં પરશુરામને અવતાર કહ્યા નથી. રામાયણને અનુસરી કાલિદાસે પણ નથી કહ્યા. અવતાર તરીકે પરશુરામ ની ગણના પાછળની છે. આ રીતે પુરાણોમાં જુદા જુદા થરો એકજ અખ્યાયમાં રહેલા સ્પષ્ટ દેખાય છે. અને પરશુરામને સાથે રાખીને દસ અવતારની ગણના રામાયણ અને કાલિદાસ કરતાં અર્વાચીન હોવાનો સંભવ છે.

કૃષ્ણચરિત્ર

દશરિંચ, બ્રહ્મપુરાણ વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત અને બ્રહ્મવૈવર્તમાં કૃષ્ણચરિત્ર વિસ્તારથી છે, પણ બીજાં ઘણાંમાં સૂક્ષ્મમાં છે અથવા એનો ઉલ્લેખ છે. કૃષ્ણચરિત્રના કેટલાક પ્રસંગો મહાભારતમાં છે. ચળી બસાધુર્માતુલે કૃષ્ણ : । જપાન કંસકિલ વાસુદેવઃ । સંકર્ષણદ્વિતી-
ન્યસ્ય શલ કૃષ્ણસ્ય વર્ષતે । વગેરે કંટકાઓ પતંજલિના મહાભાષ્યમાં મળે છે. એ ઉપરથી કૃષ્ણચરિત્રની કાંઈક કથા ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતક પહેલાં પ્રચલિત હતી એમ જણાય છે. રમ્યતકમણિવાળી કથા વિસ્તારથી વાસુપુત્રણ (અ. ૯૬) માં અને મત્સ્ય પુરાણ (અ. ૪૬) માં મળે છે. વળી દેવકીના પુત્રોને કંસે માર્યાનો (અ. ૯૬) તથા કૃષ્ણે કંસને, સાલ્વને, દિવિદને, અરિષ્ટને, વૃપલને, પૂતનાને, કેશિને, કુવલયાપીડને, નરકને તથા કાળવચનને માર્યાનો તથા બાણના દગ્ધર દાયકાખ્યાનો ઉલ્લેખ વાસુમાં (અ. ૯૮) છે.

આનું મૂળ હરિવંશ દોવાનો સંભવ છે. પણ આ અભ્યાસના ઉપર નીચેના મ્લોકો વાચુ અને મત્સ્યમાં એકજ છે. માત્ર આટલા કૃષ્ણ ચરિત્રના મ્લોકોજ મત્સ્યમાં નથી એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. કૃષ્ણનાં બાલચરિત્રનું બાસે પણ નાટક લખ્યું છે પણ એ હરિવંશ કે વિષ્ણુને પૂરેપૂરું અનુસરતું નથી. *

કૃષ્ણચરિત્રનો વિચાર કરતાં હરિવંશ, બ્રહ્મપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત અને બ્રહ્મવૈવર્ત એટલાં મુખ્યત્વે જોવા જેવાં છે. બ્રહ્મવૈવર્તમાં રાધા પૂજા ઘણી વધારે છે. વળી ભાગવતોક્ત દુઢા પ્રસંગોનો રાધાભક્તિની દૃષ્ટિએ બ્રહ્મવૈવર્તમાં ધણો વિસ્તાર છે. ભાગવત માટે ભાગે વિષ્ણુપુરાણને અનુસરે છે. પણ વિષ્ણુપુરાણ કરતાં ભાગવતમાં ઘણી નવી વાતો છે. દા. ત. વૃણાવર્તવધ, કૃષ્ણે પોતાના મુખમાં આપું વિશ્વ યશોદાને દેખાડ્યું તે, વસ્ત્રહરણક્રીલા, શંખચૂડ યજ્ઞસ્ત્રીઓને પકડે છે તે, વગેરે અનેક પ્રસંગો ભાગવતમાં નવા છે. ભાગવત વિષ્ણુ પછીનું છે. વિષ્ણુ અને હરિવંશમાં વિષ્ણુપુરાણ પહેલાનું અને હરિવંશ પાછળનો એમ બંધિભયદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયે કૃષ્ણચરિત્રમાં કહ્યું છે પણ એમ ધ્રુવોને સરખાવતાં હરિવંશના વિસ્તારનો વિષ્ણુએ સંક્ષેપ કયો છે એટલું જ. બાકી વધારે જૂનું હરિવંશ લાગે છે. બાણકવિ કૃષ્ણના બાલચરિત્ર માટે વિષ્ણુનો નહિ પણ હરિવંશનો ઉલ્લેખ કરે છે. વળી હરિવંશોક્ત કૃષ્ણચરિત્રને વિષ્ણુપુરાણોક્ત ચરિત્ર સાથે સરખાવવાથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે હરિવંશની આગળ પાછળની વાતોને સરખી ગોઠવીને તથા હરિવંશના લાંબા પર્ણોને દુઢાવીને વિષ્ણુપુરાણે કમબદ દુઢું કૃષ્ણચરિત્ર લખ્યું છે. વળી હરિવંશમાં કંસ પાસે નારદ જન્મને કહે છે કે હું દેવસભામાં ગયો હતો અને ત્યાંથી જાણ્યું છે કે તારી નાની બેન દેવકીનો આદમો પુત્ર તને મારશે. (જુઓ હરિ. ૨ અ. ૨) બ્રહ્મપુરાણ લગભગ હરિવંશના જ સારરૂપે આ જ વાત કહે છે. (જુઓ અ. ૧૮૧) પણ વિષ્ણુપુરાણ કહે છે કે કંસ દેવકીનો ય હાંકતો હતો ત્યાં આકાસવાણી થઈ કે " હે મૂઢ તું સ્વામીની

સાથે ખેડેલી જે સ્ત્રીનો રથ હોંકે છે તેમનો આઠમો પુત્ર તને મારશે ” એટલે તરતજ કંસ તરવાર દાઢીને દેવડીને મારવા ઉઠ્યો. પણ વસુદેવે પોતાના પુત્રો આપવાનું કહીને દેવડીને મારતાં અટકાવ્યો. (શુઓ વિષ્ણુ પુ. સં. ૫ અ. ૧ પ્રલો. ૯ થી ૧૧) વળી હરિવંશમાં વિષ્ણુએ પોતેજ અવતાર લીધાની વાત છે (શુઓ પર્વ ૧ અ. ૫૫) જ્યારે બ્રહ્મ પુરાણ અને તેને અનુસરી વિષ્ણુપુરાણ બે કેશ આપ્યાનું કહે છે. આ ફેરફાર આ બે પુરાણોએ મહાભારત આદિ પર્વને અનુસરી કર્યો લાગે છે. દુંકામાં હરિવંશ પછી બ્રહ્મ અને બ્રહ્મ પછી વિષ્ણુપુરાણ એવો ક્રમ દેખાય છે. એટલું જ નહિ પણ બીજી બધી બાબતમાં વિષ્ણુથી પ્રાચીનતર દેખાતું વાયુપુરાણ ઉપર કહેલ આકાશવાણીની વાત બગબર વિષ્ણુને અનુસરી કરે છે. (શુઓ અ ૬૬ પ્રલો. ૨૨૧) એટલે વાયુનો આ લ.અ (પ્રલો. ૧૯૬ થી ૨૩૦) વિષ્ણુ પછીનો લાગે છે. પદ્મપુરાણમાં અને અગ્નિપુરાણમાં; સંક્ષિપ્ત કૃષ્ણચરિત્ર છે પણ એ બેમાં વર્ણનો ભાગવત પછીના છે. દા. ત. આવણીની કૃષ્ણાષ્ટમીની મધ્ય રાત્રીએ કૃષ્ણનો જન્મ થયાનું અગ્નિ પુરાણ કહે છે. આ તિથિનો ઉલ્લેખ બ્રહ્મપુરાણમાં, વિષ્ણુમાં કે ભાગવતમાં નથી.

શૈવમંથ

વૈષ્ણવ પુરાણોના સંબંધમાં અવતારો અને કૃષ્ણચરિત્ર વિષે જેવા વિચાર કર્યો તેવા શૈવપુરાણોની બાબતમાં શિવચરિત્રને અંગે કરવાની જરૂર છે. કુમારસંભવનું મૂળ જોતા શૈવ કથાઓનો જૂનામાં જૂનો ધર વાયુમાં દેખાય છે. મત્સ્યમાં એથી જુદી પરંપરાનો વિસ્તાર મળે છે. લિંગ, સ્પષ્ટ શૈવ હોઇને એની કથાઓ મત્સ્યોક્ત કરતાં પાછળની હોવાનો સંભવ છે. પણ લિંગ, કૂર્મ, રુદ્રપુરાણના શૈવભાગો અને શિવપુરાણને સરખાવતાં લિંગ કરતાં કૂર્મ પ્રાચીન લાગે છે.

લિંગપૂજા

શૈવપુરાણોની સરખામણી માટે લિંગપૂજાનો મહિમા ખાસ.

જોવા જેવો છે. અત્યારે સુખ્યત્વે શિવનું સિંગ જ પૂજન છે. પણ જૂનાકાળમાં મૂર્તિ અને સિંગ બન્ને પૂજતાં એમ જૂના મંદિરોના અવશેષો તથા ધારાપુરી, એલાપુરી વગેરે ગ્રામમંદિરો જોવાથી જણાય છે. પણ સિંગપૂજનો પ્રચાર કરવા માટે શરૂઆતમાં ખૂબ મહેનત પંડી દરો. શિવપુરાણમાં, રકન્દમાં અને સિંગપુરાણમાં સિંગ-પૂજનો મહિમા વધારનારી ઘણી વાતો છે. સિંગપૂજનો પ્રચાર આર્યોમાં ઇ. સ. ના આરંભકાળમાં થયો હોવાનો સંભવ છે. (જુઓ શિવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૪૩-૪૪). સિંગપૂજની ઉત્પત્તિની વાત પહેલવહેલી મહાભારત (સૌપ્તિકપર્વ)માં અને વાલ્મીકીય (અ-૧૦) માં એક સરખી સાદરૂપમાં છે, કે “બ્રહ્માએ મહાદેવને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનું કહ્યું; જેથી મહાદેવે સતીનું ચિંતન કરીને પોતાના જેવાંજ દર્બરો અમર બ્રાહ્મીઓને ઉત્પન્ન કર્યાં. આથી બ્રહ્મા અપ્રસન્ન થયા અને શિવે વધારે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન ન કરવા માટે પોતાનું સિંગ કાપી નાખી યોગ સાધવા માડ્યો. ત્યારથી સિંગ પૂજવા માંડ્યું.”

કૂર્મમાં બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ વચ્ચે મહત્તા માટેનો વિવાદ શમાવવા શિવનું સિંગ અગટ થયું એવી કથા છે. (જુઓ. અ-૨૬) સિંગમાં અને રકન્દમાં સિંગોત્પત્તિની જરા ધૂણા ઉત્પન્ન કરે એવી કથાઓ વિસ્તારથી આપી છે. વળી બ્રહ્મા અને વિષ્ણુના વિવાદની, આ બેય દેવો સિંગના ઉપર નીચેના હેડાઓ જોવા અથવા પણ પાર ન પામ્યા વગેરે કથાઓ પણ વિસ્તારથી છે.

શૈવકથાઓ

વિષ્ણુભક્તિ અને શિવભક્તિના પ્રચારમાં તે તે દેવની કથાઓએ તથા તે તે દેવના મોટા ભક્તોની કથાઓએ ઘણું કામ કર્યું છે. ઉપમન્યુ આદિ ભક્તોની કથાઓ મહાભારતમાં પણ છે, કૃષ્ણને પણ શિવના મોટા ભક્ત ગણ્યા છે. આવી કથાઓની સંખ્યા ધીમે ધીમે વધતી ગઈ છે. વૈષ્ણવો શિવને વિષ્ણુના ભક્ત કહે છે.

શિવચરિત્રને લગતી કથાઓમાં દક્ષવ્રત ભંજની કથા ઘણી

જૂની લાગે છે. એ કથા વાયુમાં, કૂર્મમાં, સિંગમાં, રક્ટમાં, લાગ-
વતમાં અને શિવપુરાણમાં છે. આ કથામાં ધીમે ધીમે વૈષ્ણવો અને
શૈવોના ઝગડાનો ઉમેરો થતો ગયો છે. વાયુપુરાણની કથામાં આ
ઝગડાનું સૂચન બીલકુલ નથી. કૂર્મમાં અસ્તવ્યસ્ત રીતે આ કથા
છે. એમાં સતી પ્રિતાના અપમાનથી દેહ ત્યાગ કરે છે એ વાત જ
નથી. પણ પાર્વતીની વિનંતિથી રુદ્ર દક્ષયજ્ઞ ભંગ કરે છે એવું
વર્ણન છે. સિંગપુરાણમાં એથી વધારે વિસ્તાર છે. એમાં શિવ અને
વિષ્ણુનું સુદ થાય છે અને તેમાં વિષ્ણુ હારી જાય છે. રક્ટમાં આ
કથા એવડા એવડા વિસ્તારથી છે. શૈવ વૈષ્ણવના ઝગડાનું ૨૫, ૫૫
૨૫૯ દેખાય છે. મૂળ તો રુદ્રનો વૈદિક યજ્ઞમાં ભાગ નહોતો અને
પછી શિવભક્તોના જોરથી ચાલુ થયો એ અંતિહાસિક હકીકતનું
૨૫૬ દક્ષયજ્ઞગની કથા લાગે છે. વાયુપુરાણમાં એવું જ ૨૫ છે. પછી
શૈવો અને વૈષ્ણવો વચ્ચે વિરોધ જાગ્યો અને શિવ વિષ્ણુનાં સુદની
કથાઓ રચાવા લાગી. વૈષ્ણવોએ બાણાસુર સાથેના સુદમાં
કૃષ્ણે રુદ્રને હરાવ્યા એમ કથા ચલાવી (જુઓ હરિવંશ, વિષ્ણુ,
લાગવત વગેરે) એની સામે શૈવોએ દક્ષયજ્ઞ અંગે શિવ વિષ્ણુને
હરાવ્યાની કથા ચલાવી અને દક્ષયજ્ઞ એટલે શિવ-વિરોધી-વૈષ્ણવો
નો યજ્ઞ એવું ૨૫ આપી દીધું.

શૈવો અને વૈષ્ણવોના વિરોધની વાત સિંગ અને રક્ટ કરતાં
કૂર્મમાં આજી છે. કૂર્મમાં શિવ વિષ્ણુની એકતા ઉપર વારંવાર
ભાર મુક્યો છે:--

યો વિષ્ણુઃ સ મ્વયં રુદ્રો યો રુદ્રઃ સ જનાર્દનઃ ।

કૂ-પુ.-અ-૧૬-૧૦.

આથી ઉલટું સિંગમાં, રક્ટમાં અને શિવપુરાણમાં શિવને શક્તિ
અને વિષ્ણુ કરતાં ચડાવવાનો પ્રયાસ કથાઓથી અને ૨૫૯ વચ-
નોથી કર્યો છે. હંકામાં વાયુ, મત્સ્ય, કૂર્મ, સિંગ, રક્ટ અને શિવ-
પુરાણ એ ક્રમમાં શૈવકથાઓ શૈવમતો વહેરનો વિકાસ થયો છે.

દેવી ભક્તિ.

દેવી ભક્તિનું મૂળ વેદમાં નરિ જેવું જ છે. ઉત્તરું યજુર્વેદમાં એક સ્થળે સદ્ સ્વરૂપા અમ્બિકર્વા એ રીતે અમ્બિકાને રૂદ્રની બહેન પણ કહી છે. શૈવપુરાણોમાં પાર્વતી કે દુર્ગાનું સ્થાન શિવપત્ની તરીકે ગૌણ જ છે. પણ મહાભારતના પાછલા ભાગોમાં દુર્ગા સ્તુતિ અને દુર્ગાભક્તિની વાતો આવે છે, ૬ ક્રા સાતમા શતકમાં દુર્ગાપૂજનો/ પ્રચાર આ દેશમાં હતો એમ બીજા ઐતિહાસિક પુરાવાઓથી જણાય છે. પુરાણોમાં માર્કંડેયપુરાણાંતર્ગત દેવી માદાત્મ્ય દેવીભક્તિનો/ જૂનામાં જૂનો ગ્રન્થ છે. પછી તંત્રોદ્ધારા શક્તિ ભક્તિનો ખૂબ વિકાસ થયો પણ પૌરાણિક સાહિત્યમાં માર્કંડેય પુરાણ પછી દેવી ભાગવત અને પછી કાલિકા પુરાણ એમ ત્રણ જ નામો દેખાય છે.

વર્ણાશ્રમ ધર્મ.

પુરાણોનાં વર્ણાશ્રમ ધર્મ તથા આદર્શ પ્રકરણો મન્વાદિ સ્મૃતિઓ સાથે તથા પરસ્પર સરખાવવાથી એ વિષયનાં પૌર્વાપર્વનો કાંઈકે પત્તો ભાગે ખરો. પણ સ્મૃતિઓનો કાલક્રમ પણ એવા નિશ્ચિત નથી અને એ એ પ્રકરણોની સવિસ્તર સરખામણી હજી કરી જોઈ નથી. છતાં નીચેનો દાખલો નોખ્યો છે. ચારે વર્ણોનાં કર્મો ગણાવતાં મનુ અને યાગવલ્ક્ય કૃષિ, વાણિજ્ય અને પશુપાલન વૈશ્યનું કર્મ ગણે છે. વાસુકે પણ એ પ્રમાણે જ કહ્યું છે —

પાશુપાજ્ય વાણિજ્ય ચ કૃષિં ચૈવ વિદ્યાં દદૌ ।

શિલ્પાજીવં મૃતિં ચૈવ શૂદ્રાણાં વ્યદધાત પ્રમુઃ ॥

વાયુ. અ ૮ શ્લો. ૧૬૦

/ પણ મનુ અને યાગવલ્ક્ય શ્રદ્ધનાં કર્મમાં દિલ્લસિતી સેવા ઉપર જે ભાર મૂકે છે તે આ વચનમાં નથી દેખાતો. મત્સ્ય અને વિષ્ણુમાં તો આ વિષય સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આપ્યો જ નથી. વિષ્ણુપુરાણે દરેક વર્ણ પોતાના ધર્મનું આચરણ કરવાથી કલ્યાણ મેળવે છે એમ કહ્યું છે પણ સ્વધર્મ શું એ નથી કહ્યું.

/ પછી દેવશસ્ત્રમૃતિ જે હાલમાં ઇ. સ. ૭૦૦ આસપાસની મનાય છે તેમાં દ્વિતીય શુશ્રૂષા, કૃષિ, પશુ પાલન, અને પશુવ્યવહાર (વેપાર) એ કર્મો યજ્ઞોનાં ગણાવ્યાં છે. (જુઓ અપરાક ટીકા. પા. ૧૬૨) અને નરસિંહ પુરાણ યજ્ઞનાં કર્મો ગણાવતાં કહે છે કે:—

અયાચિત્તઃ પ્રદાતા સ્યાઃકૃષિં શ્રુત્યર્થમાશ્રયેત્

પુરાણં શ્રુણ્યાચૈવ નરસિંહસ્ય પૂજનમ્

(અપરાક ટીકા. પા. ૧૬૨)

નરસિંહ પુરાણના ઉપસા વચનમાં દેવસ પેઠે કૃષિને શરૂનું કર્મ ગણ્યું છે અને તે ઉપરાંત પુરાણ શ્રવણને તથા નરસિંહના, પૂજનને પણ યજ્ઞના કર્મો ગણ્યાં છે. આથી પણ આગળ વધીને અવિધ્ય પુરાણે પુરાણ શ્રવણ કરતી વખતે યજ્ઞોની પહેલા વસ્ત્રો બેસે, તેની આગળ ક્ષત્રિયો અને સૌથી આગળ વિદ્રો બેસે એવો નિયમ આપ્યો છે (એજન પા. ૧૬૨)

મતો અને દાનો

મતો અને દાનોનું વર્ણન મહાભારતના અનુશાસન-પર્વમાં અને પુરાણોમાં ઘણું મળે છે. એકાદશી, જન્માષ્ટમી વગેરે બહુ પ્રસિદ્ધ મતોનો દાખલો લેખ્યો. મનુ અને યાજ્ઞવલ્ક્યમાં તો આ મતોજ નથી. વાયુપુરાણમાં અને વિષ્ણુ પુરાણ વૈષ્ણવ હોવા છતાં એમાં પણ નથી. પણ વિષ્ણુ ધર્મોત્તરમાં “ જે બેય એકાદશીનો ઉપવાસ ન કરે તે વિષ્ણુલોક ન દેખે ” એ રીતે કહ્યું છે (એજન પા. ૨૦૧).

મત્સ્યપુરાણ અને વરાહપુરાણ પણ એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરવાનું કહે છે. (એજન) દવે મત્સ્યપુરાણે, મહાભારતે અને કોષ્ઠક શ્લોકોએ પુત્ર પૌત્રવાળા ગૃહસ્થે તિથિના કાલને દિવસે, સૂર્યસંક્રાન્તિને દિવસે તથા ચન્દ્ર અને સૂર્યના મહલને દિવસે ઉપવાસ ન કરવો એમ કહ્યું છે. અને કૃત્તિકાપુરાણે એ બધાં સાથે એકાદશીને દિવસે પણ ઉપવાસ ન કરવો એવું કહ્યું છે. આ વિરોધનો તોડ અપરા-

દિવ્ય એવો કાટે છે કે એકાદશીને દિવસે મત કરવાની વાત પુત્ર
યુક્ત ગૃહસ્થ માટે નથી. આ સમાધાન કૃત્રિમ લાગે છે. આગળ
ચાલતાં દ્વાદશી અનુગત એકાદશી એક કળા પણ હોય તો તે
દિવસે ઉપવાસ કરવો એ અર્થનું વચન રકન્દ પુરાણમાંથી અપરા-
દિત્યે ઉતાર્યું છે (એજન. પા. ૨૦૪) આગળ ચાલતાં ઉપવાસીએ
માંસ વગેરેનો ત્યાગ કરવા વિશે કૃમ્પુરાણનાં તથા મત્સ્યપુરાણનું
વચનો ઉતાર્યા છે એ સરખાવતાં મત્સ્યનું વચન પાછળનું લાગે છે
(એજન પા. ૨૦૭)

કૃષ્ણ જન્માષ્ટમી માટે અપરાધની ટીકામાં વિચાર કર્યો છે. હરિ
વંશે, બ્રહ્મપુરાણે અને વિષ્ણુપુરાણે કૃષ્ણ જન્મની તિથિ જ આપી
નથી. વાસુ અને મત્સ્યમાં પણ નથી. શ્રીમદ્ ભાગવતે માત્ર શાલ્ભી
નક્ષત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ તિથિનો નિર્દેશ નથી કર્યો. અપરા-
દિત્યે ભવિષ્ય પુરાણમાંથી અને પદ્મપુરાણમાંથી જન્માષ્ટમી વિશે
ઉતારા કર્યા છે. (એજન પા. ૨૧૧) પણ મતરાજમાં; બ્રહ્મવૈવર્ત-
માંથી, વિષ્ણુધર્મોત્તરમાંથી અને ભવિષ્યોત્તરમાંથી પણ ઉતારા છે.
પછી શિવચતુર્દશીના મત માટે માત્ર સિંહપુરાણમાંથી ઉતારો
આપ્યો છે. (એજન પા. ૨૧૨) અને મતરાજે સિવરાત્રી મતના
ઉદ્ઘાપનનો ત્રિધિ રકન્દપુરાણમાંથી ઉતાર્યો છે.

એકાદશી કષ્ઠ લેવી વગેરે જાળનમાં દેવલનો સ્પષ્ટ મત છે કે
“ જે તિથિમાં સૂર્ય અસ્ત થાય તે તિથિ રનાન, દાન અને જપમાં
સકલ જાણવી ” હતાં વૈષ્ણવો એકાદશીને તથા જન્માષ્ટમીને અનુ-
ક્રમે દ્વાદશા વિદ્ તથા નવમી વિદ્ લે છે. એ અપવાદના ટેકામાં
વિષ્ણુધર્મોત્તરમાંથી એક શ્લોક અપરાદિત્યે ઉતાર્યો છે.

અપરાદિત્યે મતોનો વધારે વિસ્તાર કર્યો નથી પણ હેમાદ્રિએ
ધણો વિસ્તાર કર્યો છે અને એ વિગતના છેલ્લા અન્ય મતરાજમાં
દરેક તિથિ માટે એક કે વધારે મતો કહેલાં જોવામાં આવે છે.
આ મંથનો કર્તા માટે જાગે હેમાદ્રિ વગેરેને અનુસરે છે. મતરાજમાં

૨ સ્કંદ, શિવપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ, દેવીપુરાણ, ભવિષ્ય, ભવિષ્યોત્તર, વિષ્ણુધર્મોત્તર, સનતકુમાર સંહિતા, સૌરપુરાણ, વાગનપુરાણ, નારદીય-પુરાણ, ગણેશપુરાણ, આદિત્યપુરાણ, વરાહપુરાણ, કૃર્મ, પદ્મપુરાણ, બ્રહ્મવૈવર્ત, અગ્નિપુરાણ, વિષ્ણુરહસ્ય, નૃસિંહ, લિંગપુરાણ, કાલિકાપુરાણ અને બ્રહ્માંડ પુરાણ વગેરેના ઉલ્લેખો મળે છે. જે ત્રણ સ્થળે બ્રહ્માપુરાણ-માંથી વતરાળે કહેલાં વચનો મળ્યાં નથી. એક સ્થળે વામુને પણ ઉલ્લેખ છે પણ તેણે હું મેળવી નથી શક્યો. પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધો બહુ છે અને દેવલીક પ્રતોમાં પુષ્કળ ઉમેરાઓ હોવાનો સંભવ છે. સામાન્યરીતે વતોનો આરંભ મત્સ્યપુરાણમાં દેખાય છે અને તેનો છેવટનો વિસ્તાર ભવિષ્યમાં અને ભવિષ્યોત્તરમાં મળે છે. બાકી નૃસિંહ અનુદર્શીની વાત નૃસિંહપુરાણમાં, ગણપતિ એકાદશી ગણેશપુરાણમાં, નવરાત્રીની દેવી-પુરાણમાં, શિવરાત્રીની કથા લિંગપુરાણમાં, શૈવરોદકમૃત શિવપુરાણમાં વગેરે સ્વાભાવિક પ્રકાર છે.

પૌર્વાપર્ય તપાસવામા વ્રત પ્રકરણ પેઠે દાન પ્રકરણ પણ ધણું ઉપયોગી છે. સુખ રાગભ્રાંના વખતના ભૂમિદાનો વિષે પુષ્કળ ઉત્કીર્ણ લેખો મળે છે. મહાભારતનું અનુશાસનપર્વ દાનમહિમાથી ભર્યું છે. પુરાણોમાં જુદી જુદી જાતનાં દાનો અને તેનાં ફળોનો પુષ્કળ વિસ્તાર છે. આ વિષયમાં પાર્શ્વદેવે ઇ. સ. ૪૭૫-૬ થી ૮૦૦ સુધીના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં છેવટે કાતરેલા ભૂમિદાનની પ્રશંસાના શ્લોકોનું મૂળ શોધવાનો સારો શ્રમ લીધો છે.

बहुभिर्वसुधा भुक्ता राजभिः सगरादिभिः ।

यस्य यस्य यदा भूमि स्तस्य तस्य तदा फलम् ॥

पट्टि वर्षसहस्राणि स्वर्गे मोदति भूमिपः ।

आच्छेता चानुमन्ता च तान्येव नरके वसेत् ॥

स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत् वसुधराम् ।

स विष्टायां कृમिर्भૂत्वा પિતૃમિઃ સહ પચ્યતે ॥

સ્વદત્તાં પરદત્તાં વા યત્નાદક્ષ યુધિષ્ઠિર ।

મહો મહીમતાં શ્રેષ્ઠ દાનાઞ્ચૈયોનુપાલ્નમ્ ॥

આ શ્લોકો આ રીતે કે થોડા પાઠાંતરસાથે કોઇવાર આખી પંક્તિના ફેરફાર સાથે ઈ. સ. ૪૭૪, ૬ થી ૪૯૬-૯૭ સુધીના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં મળે છે. બીજા ત્રણ શ્લોકો ઉપર જેટલા સામાન્ય નહિ પણ કોઇ કોઈ ઉત્કીર્ણ લેખમાં મળે છે. હવે આ ઉત્કીર્ણ લેખોમાં 'આ શ્લોકો વ્યાસે કહ્યા છે' (વ્યાસગીતાશ્વાજ્ઞ શ્લોકાન્) અથવા 'પરમર્ષિ ભગવાન વેદવ્યાસે આ પ્રમાણે કહ્યું છે' એ રીતે લખેલું છે. મહાભારત અને પુરાણો વેદવ્યાસનાં રચેલાં ગણાય છે એટલે આ શ્લોકો મહાભારતમાં હોય કે પુરાણોમાં હોય એ સરખું જ છે. પણ અમુક લેખોમાં 'ભગવાન વેદવ્યાસે મહાભારતમાં કહ્યા છે' તથા 'પરાશરસ્મૃત પરમર્ષિ વેદવ્યાસે શતસાહસ્રી સંહિતા-મહાભારતમાં કહેલ છે' એ રીતે પણ મળે છે. હવે પાર્જિટર કહે છે કે "આ શ્લોકો મહાભારતમાં હશે પણ મને મળ્યા નથી. મહાભારતના અનુશાસનપર્વમાં આ અર્ચના વચનો મળે છે પણ આ શ્લોકો દેખાતા નથી, પણ પ્લેક્ષા ત્રણ શ્લોકો એજ ક્રમમાં પદ્યપુગલ (ઉત્તરલંકા ઇ. ૩૩ શ્લો. ૨૬ થી ૩૦)માં મળે છે. પ્લેક્ષો અને ત્રીજો શ્લોક ભવિષ્યપુરાણ (પર્વ ૪ ઇ. ૧૬૪ શ્લો. ૨૨ અને ૩૪) માં મળે છે. ત્રીજો શ્લોક થોડા પાઠાંતર સાથે બ્રહ્મપુરાણ (ઇ. ૧૫૫ શ્લો. ૬-૭)માં તથા પદ્યપુરાણના બીજા ભાગમાં મળે છે. એથી શ્લોક ભવિષ્ય (પર્વ ૪ ઇ. ૧૬૪ શ્લો ૩૮)માં મળે છે. આ શિવાય બીજા બે શ્લોકો પણ પદ્યમાં અને ભવિષ્યમાં મળે છે. માત્ર ઇ. સ. ૮૦૦ ના ઉત્કીર્ણ લેખમાં આવેલો એક શ્લોક મહાભારતમાં અને પદ્યમાં મળે છે."

આ બધા ઉપરથી પાર્જિટર અનુમાન કરે છે કે "આ પ્રસિદ્ધ શ્લોકો મહાભારતની પ્રસિદ્ધિને લીધે મહાભારતમાં જ એમ કહેવાઈ ગયું હશે પણ એ અત્યારે પદ્ય, ભવિષ્ય અને બ્રહ્મપુરાણમાં જ

મળે છે માટે એ પુરાણો ઈ. સ. ૫૦૦ પહેલાંનાં હોવાં જોઈએ. અને આ પુરાણો કાંઈ જૂનામાં જૂનાં નથી, ઉલટાં પાછળનાં છે માટે જૂનાં પુરાણો ઈ. સ. ના શરૂઆતના સંકાનાં હોવાં જોઈએ." (Journal R. A. S. 1912 p. 248 to 255.)

હાલનાં જૂનામાં જૂનાં પુરાણો અથવા હાલનાં પુરાણોના જૂનામાં જૂના ભાગો પાર્લિટર કહે છે તેટલા જૂના છે જ; પણ પદ્ય, ભવિષ્ય અને ક્ષત્ર આખાં ઈ. સ. ૫૦૦ પહેલાંનાં છે એ ગળે ઉતરવું મુશ્કેલ છે. આ પુરાણોમાં જૂના અને નવા ભાગો મિશ્રિત છે એ કહ્યું જ છે, માટે એકદમ આખાં પુરાણના સમયનો આટલા ઉપરથી નિર્ણય ન કરી નાખવો જોઈએ એમ ફલીટ જેવા પુરાતત્ત્વજ્ઞે એજ વર્ષના જર્નલમાં એતવણી આપેલી (જુઓ. એજન પા. ૧૦૪૬) ખુબી તો એ જોવાની છે કે પદ્ય, ભવિષ્ય અને ક્ષત્રના જે ભાગમાં આ શ્લોકો મળે છે તે ભાગો એ જ પુરાણના બીજા ભાગો કરતાં અર્વાચીન જણાય છે. ખરી વાત એમ લાગે છે કે આપણે ઉપર જોયું છે તેમ પ્રત અને દાન સંબંધી એક જૂનું પુરાણ આ ઉત્કીણું લેખોના શ્લોકોવાળું છેક ઈ. સ. પાંચમા શતકમાં અને તે પહેલાં પણ હશે એમાંથી જ મહાભારતમાં અને બીજાં પુરાણોમાં દાન અને પ્રતના ભાગો લેવામાં આવ્યા છે. પાછળથી એ જૂનાં પુરાણો હુમ ધર્મ ગયાં પણ હાલનાં જુદા જુદાં પુરાણોમાં એ જૂનાં પુરાણના ભાગો રહી ગયા. વળી મહાભારતનો ઉત્કીણું લેખમાં ૨૫૬૮ ઉલ્લેખ જોતાં કાંતો એ શ્લોકો મહાભારતમાંથી પડી ગયા છે અથવા હજી કોઈ પ્રતોમાં હશે અને કદાચ શોધતાં મળી આવે.

મતલબ કે ઈ. સ. ગોચા પાંચમા શતકમાં પ્રતદાન અને તીર્થની પૌરાણિક પરંપરા શરૂ થઈ હતી એટલું નહીં. દાનેનો સામાન્ય વિષય મહાભારત ઉપરાંત, અગ્નિ, ગરુડ, કૃમિ, લિંગ, મત્સ્ય, પદ્મ, વરાહ, ભવિષ્ય, વગેરે પુરાણોમાં મળે છે. દાનની પૌરાણિક પરંપરાનું મૂળ ઉપર જોયું હવે એનો વિસ્તાર જોવા માટે આપણે માત્ર અપ-

રાઈના ઉતારા કૃતલાંક દાનો વિષે સરખાવીએ. યાગવસ્કયે આચારા-
ધ્યાયના ૨૦૪ થી ૨૨૦ શ્લોકોમાં દેવી ગાયત્રી દાન કરવું એ લખ્યું છે.
દીક્ષાકારે આ બાબતને લગતા ૨૬-૮ પુરાણમાંથી, મહાભારતમાંથી,
મત્સ્યપુરાણમાંથી, નન્દીપુરાણમાંથી, આદિપુરાણમાંથી અને વરાહ
પુરાણમાંથી ઉતારા કર્યા છે. આમાં વરાહપુરાણનો ઉતારો બધાથી
પાછળનો લાગે છે. પણ ૨૦૮ માં શ્લોકની દીક્ષામાં દીક્ષાકારે
ગોદાનના પ્રસંગમાં ગુરુધેનુ (ગોળની ગાય) દાન વગેરેના શ્લોકો
ઉતાર્યા છે. ગુરુધેનુનો ઉલ્લેખ યાગવસ્કયે તો કર્યો જ નથી. ગુરુધેનુનો
વિધિ દીક્ષાકારે મત્સ્યપુરાણમાંથી વિગતારથી ઉતાર્યો છે. પછી
તિલધેનુનો વિધિ વિષ્ણુધર્મોત્તરમાંથી ઉતાર્યો છે. પદ્મપુરાણમાંથી
તિલધેનુનો એક વિશેષ નોંધ્યો છે. ભવિષ્યોત્તરમાંથી પણ તિલધેનુ
વિષે ઉતારો કર્યો છે, પછી કૃતધેનુ અને જલધેનુનો વિધિ વિષ્ણુ
ધર્મમાંથી અને લવણધેનુનો ભવિષ્યોત્તરમાંથી ઉતાર્યો છે. ઉપર
શંકરાધેનુનો વિધિ પણ ભવિષ્યોત્તરમાંથી ઉતાર્યો છે. આ બેનાં
ભવિષ્યોત્તર આ બધામાં પાછળનું લાગે છે. આગળ ચાલતાં ગુણ
પુરુષદાન, બ્રહ્માંક દાન અને કલ્પવૃક્ષદાન, વગેરેના શ્લોકો મત્સ્ય
પુરાણમાંથી ઉતાર્યા પછી એના વિશેષો ભવિષ્યોત્તરમાંથી ઉતારે છે.
હરેક માસમાં કર્યું દાન કરવું એ બાબતમાં આદિત્ય પુરાણમાંથી,
દેવીપુરાણમાંથી અને વામનપુરાણમાંથી લગભગ એક અર્ધના શ્લોકો
ઉતાર્યા છે. આગળ ચાલતાં નન્દિપુરાણમાંથી આરોગ્યશાળાના દાનનો
મહિમા કહ્યો છે. ગરીબો માટે ધર્માર્થ ઈરૂપીતાલો ગુપ્તકાળમાં હતી
એમ ચીનાઈ મુસાફર ફાજાનના કહેવાથી જાણીએ છીએ. દેશી
વૈદકના અન્ધોમાં આવી ઈરૂપીતાલો કરવા માટે કંઈ સૂચન નથી.
ચરકમાં ઉપદેશનીય અધ્યાયમાં જે છે તે ચીમન્તો માટે ખાસ
તૈયારીની સૂચના છે. નન્દીપુરાણમાં તો ૨૫૪ શ્લોકોમાં ગરીબો
માટે ઈરૂપીતાલો બંધાવવાનું પુરુષ કહ્યું છે. હેમાદ્રિએ દાનખંડમાં
નન્દીપુરાણને મંજરો આરોગ્યશાળા વિષે એક ઉતારો ર્કદપુરાણમાં

લીધો છે. આગળ ચાલતાં ભૂમિદાન, જનદાન, દીપદાન વગેરે દાનેા
 માટે વિષ્ણુધર્મોત્તરમાંથી, આદિત્યપુરાણમાંથી, મત્સ્યપુરાણમાંથી અને
 ભવિષ્યોત્તરમાંથી ઉતારા આપ્યા છે. અશ્વદાન માટે દેવીપુરાણમાંથી
 અને રકન્દ પુરાણમાંથી જ ઉતારા કર્યા છે. અનનદાન, વસ્ત્રદાન અને
 કુવા, વાવ, તળાવ વગેરેનાં દાન માટે આદિત્યપુરાણમાંથી, વિષ્ણુ-
 ધર્મોત્તરમાંથી અને ભવિષ્યોત્તરમાંથી ઉતારા કર્યા છે. અને અમુક
 વિવાહો કરાવી આપી એ દંપતીને ધનધાન્યાદિથી ભરેલાં ઘરો
 આપવાનો વિધિ કાલિકા પુરાણમાંથી ઉતાર્યો છે, અને રામ્યાદાનનો
 વિષ્ણુધર્મોત્તરમાંથી અને ભવિષ્યોત્તરમાંથી ઉતાર્યો છે. વળી ભવિ-
 ષ્યોત્તરમાં પુરતોઠા લખાવીને તેનાં દાનનો માંદમા કલ્પો છે. પુરાણ
દાનનું આખું પ્રકરણ મત્સ્યમાંથી અપરાકમાં ઉતાર્યું છે એ તો
 ઉપર કહ્યું જ છે.

અપરાકના દાન પ્રકરણના ઉતારા સરખાવતાં મત્સ્ય, વિષ્ણુ
 ધર્મોત્તર, ભવિષ્યોત્તર, કાલિકા પુરાણ, નન્દિપુરાણ અને આદિત્ય
 પુરાણ સરખાં લાગે છે. રકન્દપુરાણ, પદ્મપુરાણ અને દેવીપુરાણમાં
 આ વિષય મત્સ્ય વગેરે કરતાં ઓછી વિગતથી છે. અને ભવિષ્યો-
 ત્તરમાં સૌથી વધારે વિગતથી છે.

પરચુરાણ વિષયે.

યાજ્ઞવલ્કયે શ્રાદ્ધકાળ ગણાવતાં ચન્દ્ર સૂર્યના ગ્રહણને પણ
 શ્રાદ્ધકાળ ગણ્યો છે. વિષ્ણુપુરાણ પણ એમજ કહે છે. અપરાકે
 મત્સ્યમાંથી ગ્રહણ વખતે દાન કરવાથી પુણ્ય થાય એવું વચન
 ઉતાર્યું છે. લિંગપુરાણમાં ચન્દ્ર સૂર્ય ગ્રહણ વખતે સ્નાન કરવાનું
 કહ્યું છે. દેવીપુરાણ અને મત્સ્યપુરાણમાં ગ્રહણ વખતે ગંગા યમુનાના
 વગેરેના સંગમમાં સ્નાનથી પુણ્ય થવાનું કહ્યું છે. મત્સ્ય પુરાણે
 અષ્ટવર્ષા કન્યા એ ગૌરી અને તેનો પુત્ર ગૌર એ વેદ જાણનાર
 અને સોમ પીનાર બ્રાહ્મણ જેવા પંકિતપાવન ગણાય એમ કહ્યું છે.

આદના પ્રસંગમાં વાયુ, વિષ્ણુ, બ્રહ્મ અને બ્રહ્માંડપુરાણનાં વચને જૂની સ્મૃતિઓને અનુસરનાં દેખાયા છે.

યાગવલ્ક્યે આચારાધ્યાયમાં આધ્ય પ્રકરણ પછી ગદ્યપૂજા માંથી વિનાયક પૂજનો વિધિ કહ્યો છે. અને છેવટે એક શ્લોકમાં સૂર્યની, કાર્તિકસ્વામીની અને ગણપતિની દમેશ પૂજા કરવાનું કહે છે. આ વિષયમાં ટીકાકારે મત્સ્યમાંથી, દેવીપુરાણમાંથી અને ભવિષ્યમાંથી વિગતો આપી છે.

શૈવ, વૈષ્ણવના વિરોધની વાતો પણ પાછળનાં પુરાણમાં મળે છે. અપરાધમાં ઉતારેલા વરાહપુરાણના કટકામાં શૈવશાસ્ત્રને, લોકોને મોહ પમાડવા માટે કરેલાં ખોટાં શાસ્ત્રો કહ્યાં છે. કૃમ્પુરાણે પાંચરાત્ર અને પાશુપાત મંત્રોને મોહશાસ્ત્ર કહ્યાં છે. વળી અનેક કથાઓ દ્વારા વૈષ્ણવપુરાણોએ શૈવધર્મને દલકે પાડવાનો અને શૈવપુરાણોએ વૈષ્ણવધર્મને દલકે પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વળી જૈનો અને જૌષ્ઠીની નિન્દા વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત, વાયુ, મત્સ્ય, પદ્મ, કૃમ્, રકંદ, સિવપુરાણ, અગ્નિ વગેરેમાં થોડી ઘણી જગ્યાએ આવે છે. આ જાતનો જૌષ્ઠી અને જૈનોનો તથા શૈવ વૈષ્ણવોનો પરસ્પર દ્વેષ ઈ. સ. સાતમા આઠમા શતકમાં દક્ષિણમાં જૈનમાં આવ્યો હતો એમ ખીજાં ઐતિહાસિક સાધનોથી જાણીએ છીએ.

તીર્થસાવના

તીર્થો સંબંધી જૂનામાં જૂનું પુરાણ ઘણું કરી બ્રહ્મપુરાણ છે એ ઉપર કલ્પજ છે અલગત એમાં પાછળથી ઉમેરા થયા છે, પછી વૈષ્ણવપુરાણોમાં વૈષ્ણવતીર્થોની અને શૈવપુરાણોમાં શૈવતીર્થોની નોંધ કાળક્રમમાં વધતી જાય છે. વાયુમાં, મત્સ્યમાં, વિષ્ણુમાં માકંડેયમાં અને ભાગવતમાં આ તીર્થ માહાત્મ્યનાં ખાસ પ્રકરણો નથી એમ કહીએ તો ચાલે. પણ બ્રહ્મમાં, કૃમ્માં, સિંગમાં અને પદ્મપુરાણમાં તીર્થ માહાત્મ્યો પ્રગ્લબ છે. અને રકંદપુરાણ તો લંગભગ તીર્થ માહાત્મ્યપણ છે. હાલમાં આ દેશમાં મનાતાં તીર્થોમાંથી કેટલું

એવું દશે કે જેનું માહાત્મ્ય સ્કન્દપુરાણમાં ન હોય. અલબત્ત
 ઉપાયેલ ગ્રંથમાં અત્યારનાં કેટલાંક તીર્થો નોંધાયા વગરનાં દશે પણ
 તે તે તીર્થસ્થાનના કોઈક બ્રાહ્મણના ઘરમાં સ્કન્દપુરાણાંતર્ગત...
 ...સંદાતર્ગત તે તીર્થનાં માહાત્મ્યનાં લખેલાં પાનાં જરૂર મળવાનાં.
 આથી વધારે પૌર્વાર્પણનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. આટલા
 વિચાર ઉપરથી એ ત્રણ વાતો ફક્ત યા્ય છે. એક તો દાક્ષનાં
 પુરાણોનો સમય નહીં કરેવા કરતાં તે તે પુરાણગત પૌરાણિક વિષયોનો
 સમય નહીં કરેવો એ વધારે સહેલું છે અને એજ શક્ય છે; કારણ
 કે વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવત આખાં સગ્રામ એક કર્તાની રચનાઓ
 છે. બાકી બીજાં ધણાંજરાં પુરાણો તો સંપ્રદ રૂપ છે. જુદાં
 જુદાં પુરાણોમાંથી તથા બીજાં ગ્રંથોમાંથી વસ્તુ લઈને એક કરતાં
 વધારે કર્તાઓને દાધે આ સંપ્રદો ગયા છે, પદ્ય પુરાણ અને
 કંદ પુરાણ તો અનેક પુરાણો સાથે ખાંખ્યાં હોય એવા જ છે.
 તલણ કે મત્સ્યાદિ એકજ પુરાણમાં જુદા જુદા સમયની રચનાઓ
 ટલીક વાર સંપ્રદેશબદ્ધ અને કેટલીક વાર સંપ્રદાતરથી સંપ્રદવામાં
 રાખી છે. માટે ઉપર કહ્યું તેમ વિષયવાર પૌર્વાર્પણનો વિચાર કરી અનુક
 રાણોનો મુખ્ય વિષય જે કાળનો લાગે તે સમયનું તે પુરાણ
 'વાનો' સંબર્ધ માનવો એ સરલ રસ્તો છે.

પૌરાણિક વિષયોમાં વંશાવળી એ જૂનામાં જૂનો વિષય છે. અને
 એ તે કાળનાં પુરાણમાં પણ એ વિષયનો પાઠ બીજાં પુસ્તકોના
 હ સાથે જોડેલે અંશે મળતો હોય તેટલે અંશે એ ભાગ
 ગણગ વિક્રમ સંવત્તા પહેલા બીજા શતકનો સમજવો
 મને એ ભાગના સમય ઉપરથી સગ્રામ પુરાણના સમયનો
 નેહુંમ ન થઈ શકે. શિવલક્ષિ અને વિષ્ણુલક્ષિને લગતાં પૌરાણિક
 કારણોમાં કાળક્રમે મોટા ફેરફારો થતા ગયા છે પણ મૂળ ભાગ
 વે. સં ના પહેલા બીજા શતકમાં જૂના સંવ અને વૈષ્ણવ
 પુરાણમાંથી વાલુ અને હરિવંશમાં ઉતરી આવ્યા છે. કલિ

વંશ વર્ણન ઇ. સ. ત્રીજી સદીમાં જૂનાં ભવિષ્યમાંથી વાયુ, મત્સ્ય વગેરેમાં લેવામાં આવ્યું છે. વ્રત, દાન અને તીર્થનાં પ્રકરણો પુરાણોમાં ઇ. સ. પાંચમા છઠ્ઠા સદીમાં ઉમેરાયાં છે. ભૂગોળ વર્ણન અને જ્યોતિષ્યક વર્ણન સામાન્ય રીતે છઠ્ઠા સાતમા સદીનું છે. આ વસ્તુસ્થિતિ લક્ષ્યમાં લઈ કયો વિષય મુખ્ય છે, અને એ વિષયના સાહિત્યમાં એ પુરાણોના વિષયનું સ્થાન કયાં છે એ જોઈને તે પુરાણનો સમય લગભગ નક્કી થઈ શકે એવું છે. ઇ. ત. વાયુપુરાણમાં મુખ્ય વિષય વંશોનો છે. અને ગૌણ વિષય શિવભક્તિનો છે. શૈવ સાહિત્યમાં વાયુમાં કહેલ શૈવ કથાઓ વગેરે સૌથી જૂના રૂપમાં મળે છે. એટલે એ પુરાણનો મોટો ભાગ (કાલવંશવર્ણન તથા અમુક પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાયો બાદ કરતાં) વિ. સં. બીજી સદી જેટલો પ્રાચીન હોવાનો સંભવ લાગે છે. જાણના જુદાં જુદાં પુરાણોનો સમય વિચારતી વખતે આ બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ થશે.

પુરાણ વિવેચન

- વિભાગ ત્રીજો -

હાલનાં પુરાણોનો સમય.

પુરાણાનુક્રમણિકા.

પુરાણોના સમય નક્કી કરવામાં પુરાણાનુક્રમણિકા એક ઉપયોગી સાધન છે. ધણા ખરા પુરાણોમાં પુરાણાનુક્રમણિકા મળે છે. કેટલાંકમાં માત્ર નામજો આપેલાં છે, કેટલાંકમાં નામ સાથે તે તે પુરાણની શ્લોક સંખ્યા આપેલી છે અને કેટલાંકમાં હુંક વર્ણન પણ મળે છે. વિષ્ણુ પુરાણોક્ત અનુક્રમણિકામાં માત્ર અઢાર પુરાણનાં નામજો છે. અને નારદ પુરાણોક્ત પુરાણાનુક્રમણિકામાં સંક્ષિપ્ત વિષયાનુક્રમણિકા જેટલું વર્ણન છે. એક એક પુરાણનું એક એક અધ્યાયમાં નારદીય પુરાણે વર્ણન કર્યું છે. મત્સ્યે એક એક બ્રહ્મે શ્લોકમાં એકેક પુરાણનું વર્ણન કર્યું છે. અને વિષ્ણુએ બે વાક્યમાં અઢાર પુરાણનું વર્ણન કર્યું છે.

માત્ર પુરાણાનુક્રમણિકા ઉપરથી કોઈ પણ પુરાણનો સમય નક્કી થઈ શકે તેમ નથી. કારણ કે પુરાણાનુક્રમણિકા ઘણાં પુરાણોમાં પાછળથી ઉમેરાઈ હોય એમ માનવાનાં ઘણાં કારણો છે. પુરાણાનુક્રમણિકાના સમય વિષે સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાની જરૂર છે.

વિષ્ણુ પુરાણોક્ત પુરાણાનુક્રમણિકા બે કે વિષ્ણુ પુરાણમાં પાછળથી ઉમેરાઈ છે પણ એભીશની (ઇ. સ. ૧૦૩૦) એ એ ઉતારી છે એટલે આપણે એનેજ મુખ્ય રાખી બીજા અનુક્રમણિકાઓ જોઈએ. વિષ્ણુમાં અઢાર પુરાણોના નામો નીચે પ્રમાણે આપ્યાં છે.

(૧) બ્રહ્મપુરાણ, (૨) પદ્મપુરાણ, (૩) વિષ્ણુપુરાણ, (૪) શિવ પુરાણ, (૫) ભાગવત, (૬) નારદીય (૭) માર્કન્ડેય (૮) અગ્નિ પુરાણ, (૯) અભયવર્ત (૧૦) હિમ પુરાણ (૧૧) વરાહ પુરાણ. (૧૨) રુદ્ર પુરાણ. (૧૩) વામને પુરાણ (૧૪) કર્મ પુરાણ (૧૫) મત્સ્ય (૧૬) મરૂ પુરાણ (૧૭) અજ્ઞાંક પુરાણ.

વિષ્ણુ. અં. ૩. અ. ૬.

• એસ્થીરનીના મ-યના સચાઉએ કરેલા ભાષાંતરમાં આજ પાંદે ઉતારી છે પણ એમાં જે ઠેકાણે નામનો સ્પેલ ફેર આવે છે. એકે પાંચમા ભાગવતને જદલે વાસુદેવ શબ્દ છે અને બીજું ૧૦ માં જહ્નવૈવર્તને ઠેકાણે વાયુ (wind) છે. મૂળ અરબીમાં શું છે તે હું જાણતો નથી પણ વાયુ શબ્દ સાચો હોય તો વાયુ પુરાણ અર્થ થાય.

આ વિષય પુરાણવાળા અનુક્રમણિકા ધણાં પુરાણોમાં ઉતારી આવી છે પણ ખાજખાજી દરેક પુરાણની શ્લોક સંખ્યા ઉમેરવામાં આવી છે. આ રીતે દરેક પુરાણની શ્લોક સંખ્યા અને હુંકુ વર્ણન તથા તે તે પુરાણના દાનનું ફળ મત્સ્ય પુરાણમાં અ. ૫૩ માં (શ્લો. ૧૨ થી ૧૪) વર્ણવ્યું છે. અને આ બધા શ્લોકો-માત્ર ઉછા ઉપપુરાણોના વર્ણનના છોડી દહને-ચાગવજ્જય સ્મૃતિના ટીકાકાર અપરાદિત્યે ઉતાર્યા છે. મનમજ કે બારમા ચતક પેલાંનું આ પુરાણ વર્ણન છે. આમાં એક મદત્વનો ફેર છે. (વિષય પુરાણમાં અને તેને અનુસરી ભાગવતમાં અને જહ્નવૈવર્તમાં જ્યાં શિવપુરાણ છે ત્યાં મત્સ્યમાં વાયુ પુરાણ છે, આ સિવાય અપરાકના ઉતારામાં અને આનન્દાશ્રમની આવૃત્તિવાળા મત્સ્યમાં કયાંક શ્લોકની સંખ્યામાં થોડો ફેર છે. દા. ત. મત્સ્યની છાપેલી પ્રતમાં મત્સ્યના ચૌદ દહનર શ્લોકો કલા છે અને અપરાકના ઉતારામાં તેર દહનર છે. મત્સ્યની અપરાકવાળા અનુક્રમણિકા સામે શ્લોક સંખ્યા સાથે નીચે ઉતારી છે—

પુરાણનું નામ	શ્લોક સંખ્યા	પુરાણનું નામ	શ્લોક સંખ્યા
૧ જહ્ન પુરાણ	૧૦ દહનર	૧૦ જહ્ન વૈવર્ત	૧૮ દહનર
૨ પદ્મ પુરાણ	૫૫ દહનર	૧૧ લિંગ પુરાણ	૧૧ દહનર
૩ વિષ્ણુ પુરાણ	૨૩ દહનર	૧૨ વરાહ પુરાણ	૨૪ દહનર
૪ વાયુ પુરાણ	૨૪ દહનર	૧૩ સ્કંદ પુરાણ	૮૧ દહનર
૫ ભાગવત પુરાણ	૧૮ દહનર	૧૪ વામન પુરાણ	૧૦ દહનર

૬ નારદીય પુરાણ	૨૫ દળર	૧૫ કુંભ પુરાણ	૧૭ દળર
૭ માર્કન્ડેય પુરાણ	૯ દળર	૧૬ મત્સ્ય પુરાણ	૧૩ દળર
૮ અગ્નિ પુરાણ	૧૬ દળર	૧૭ ગરુડ પુરાણ	૧૮ દળર
૯ ભવિષ્ય પુરાણ	૧૪૫૦૦	૧૮ ષ્ઠાંકપુરાણ	૧૨૨૦૦

કુલ ૩૯૮૭૦૦

આ ૧૮ પુરાણના કુલ ચાર લાખ શ્લોક વ્યાસે કહ્યા છે એમ મત્સ્ય કહે છે. તે લગભગ ઉપર સાથે મળી રહે છે. આ ઉપરાંત નીચેનાં ઉપ પુરાણો અપરાધવાળા ઉતારામાં નથી પણ મત્સ્યની છપાયેલી પ્રતમાં છે.

ઉપપુરાણો

- ૧ નારસિંહ ૧૮ દળર
- ૨ નન્દીપુરાણ
- ૩ સામ્ય
- ૪ આદિત્ય

છેલ્લાં ત્રણની શ્લોક સંખ્યા નથી આપી.

મત્સ્યના આ શ્લોકો ઠુંકા કરીને તથા કયાંક પાઠાંતરથી અગ્નિ પુરાણે ઉતાર્યા છે. શ્લોક સંખ્યામાં પણ ગડબડ કરી છે. કયાંક આપી છે, કયાંક નથી આપી. એક ફેર ખાસ નોંધવા જેવો છે. ભાગવતમાં સારસ્વત કલ્પનું વૃત્તાંત છે એવી મતલબને અર્થો શ્લોક મત્સ્યની કેટલીક પ્રતોમાં જ છે, જે અપરાધે નથી ઉતાર્યો તે અગ્નિ પુરાણમાં છે.

(અગ્નિ. અ. ૨૭૨)

વળી શિવપુરાણના ઉત્તર ખંડમાં મત્સ્યોક્તથી જરા જુદી રીતે પુરાણાનુક્રમણિકા આપી છે પણ એમાં ખાસ વિશેષતા નથી. પણ નારદીય પુરાણોક્ત પુરાણાનુક્રમણિકા ખાસ જેવા જેવી છે. સદગત અંબક ગુરનાથ કાળે એને પુરાણ સ્ત્રી કહે છે. દરેક પુરાણના વિષયનું આમાં મત્સ્ય કરતાં વિસ્તારથી વર્ણન મળે છે, પણ કેમ મત્સ્યોક્તજ છે.

મત્સ્ય, વિષ્ણુ, ભાગવત, અગ્નિ, બ્રહ્મ વૈવર્ત, નારદીય વગેરેની પુરાણાનુક્રમિકાથી લુદી પરંપરાની એક અનુક્રમિકા વાસુમાં અને બીજી એસ્પીરનીમાં મળે છે.

વાસુપુરાણોક્ત અનુક્રમિકા.

૧ મત્સ્ય	૧૪ હજાર	૨ ભવિષ્ય	૧૪ હજાર
૩ માર્કંડેય	૯ હજાર	૪ બ્રહ્મવૈવર્ત	૧૮ હજાર
૫ બ્રહ્માંડ	૧૨૧૦૦	૬ ભાગવત	૧૮ હજાર
૭ બ્રહ્મપુરાણ	૧૦ હજાર	૮ વામન	૧૦ હજાર
૯ આદિ	૧૦૬૦૦	૧૦ વાસુ	૨૩ હજાર
૧૧ નારદીય	૨૩ હજાર	૧૨ મરૂડ	૧૯ હજાર
૧૩ પદ્મ	૫૫ હજાર	૧૪ કૃષ્ણ	૧૭ હજાર
૧૫ વરાહ	૨૪ હજાર	૧૬ રક્ષ્	૮૧ હજાર

વાસુપુરાણની આ અનુક્રમિકા વાસુમાં પાછળથી ઉમેરાઈ છે. કારણ કે આ અનુક્રમિકા આનંદાશ્રમ સીરીઝમાં ઉપાયેલ પ્રતમાં અધ્યાય ૧૦૧ માં છે. આ અધ્યાય કલકતામાં ઉપાયેલ પ્રતમાં છે, તે શિવાયની આનંદાશ્રમ પાસેની ચાર હસ્ત પ્રતોમાંથી એકેય પ્રતમાં ન હોતો. આ અધ્યાયની લાખા વસ્તુ વગેરે પણ વાસુ પુરાણના આગલા ભાગથી લુદાં જ છે. વાસુ ૧૮ પુરાણો ચર્ચા કરે છે પણ નામ સાથે મળે છે સોળ જ. મ્લોક સખ્યામાં પણ કેટલોક ફેર છે. વળી બ્રહ્મપુરાણને ગણ્યા છતાં આદિ પુરાણ લુદાં ગણ્યું છે. અને વિષ્ણુ, અગ્નિ અને સિંગ ત્રણને નથી ગણ્યાં.

એસ્પીરનીની બીજી અનુક્રમિકા નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧) આદિપુરાણ (૨) મત્સ્યપુરાણ, (૩) કૃષ્ણ, (૪) વરાહ (૫) નરસિંહ (૬) વામન (૭) વાસુ (૮) નન્દીપુરાણ (૯) રક્ષ્ પુરાણ (૧૦) આદિત્યપુરાણ (૧૧) સોમપુરાણ (૧૨) સામ્યપુરાણ (૧૩) બ્રહ્માંડ પુરાણ (૧૪) માર્કંડેય (૧૫) તાદર્થ-ગરૂડપુરાણ, (૧૬) વિષ્ણુપુરાણ,

(૧૭) જાલપુરાણ (૧૮) સ્તવપુરાણ (એલ્લીરનીના અંગ્રેજી ભાષા-
તરતું માનું ૧૩૦)

આ અનુક્રમણિકામાં વાચુ પેટે જાલ અને આદિ જેવ આખા
છે પણ કેટલાક બીજાં પુરાણોનાં નામ મુઝી દીધાં છે અને તેને
બદલે નરસિંહ, નન્દી, સોમ, સામ્ય અને આદિત્ય જેને મત્સ્ય
ઉપપુરાણ કહે છે તેનાં નામ છે.

પુરાણાનુક્રમણિકા વિષે ઉપર જે સરખામણી કરી છે તે ઉપરથી
એલ્લીરનીના વખતમાં ૧૮ કરતાં વધારે પુરાણો પ્રચલિત હોવાનું
જણાય છે. પાછળથી પુરાણોની સંખ્યા ૧૮ ની નિશ્ચિત થઈ જવાને લીધે
અઠારમાં ન ગણાયેલાં ઉપપુરાણો ગણવાનું કરેલું હશે પણ કેને
પુરાણ કહેવું એ બાબત મતભેદ વે વખતે હતો અને હેનું છે. x
માતૃવર્ધકના દીકાકાર અપરાક દીકામાં જે જે પુરાણોમાંથી
ઉદાહરણો લે છે, તેની માદી છુદી તારવતાં તેમાં એણે પોતે દાન
પ્રકરણમાં મત્સ્યમાંથી ઉતારેલ (આપણે ઉપર નોંધેલ) માદી કરતાં

વિષ્ણુ, ભાગવત, રકંદ, પદ્મ, માર્કંડેય, કૂર્મ, વરાહ, વિંગ અને જાલ
વૈવર્ણમાં વાચુને બદલે શૈવપુરાણ કહેલું છે, પણ શૈવથી વાંચુ જ વિવક્ષિત
છે અને દેવામાહાત્મ્યમાં “વાચુએ કહેલું માટે વાચવીય અને શિવમણિયુક્ત
હોવાથી શૈવ એ રીતે આ પુરાણના જે નામ હોવાનું કહેલું જ છે ” છતાં
શૈવો શૈવપુરાણથી પ્રચલિત શિવપુરાણને ગણે એ સ્વાભાવિક છે. અને પ્રચ-
લિત શિવપુરાણની વાચુ સંદિગ્ધતામાં, એ પ્રમાણે જ અર્થ કર્યો છે. પણ ત્યાં
શૈવપુરાણ એક જાણ મોકળું કહ્યું છે, અત્યારે મને છે ચોવીસ દલર મોકળું
(આ શિવપુરાણ મુંબઈમાં બે કહેશ્વર પ્રેસમાં છપાયું છે.)

આ જ પ્રમાણે દેવી ભાગવતમાં આપેલી પુરાણાનુક્રમણિકામાં દેવી-
ભાગવતને મહાપુરાણમાં ગણાવ્યું છે અને એક બીજાં ભાગવતને માદેશ્વર અને
વાસિષ્ઠ સાથે ઉપપુરાણ કહ્યું છે. આ બીજું ભાગવત તે વૈષ્ણવ ભાગવત જ
હોતું લેઈએ. આથી ઉઘટું વૈષ્ણવ ભાગવતે તો નહીં પણ પદ્મપુરાણે દેવી
ભાગવતને તથા શૈવપુરાણને ઉપપુરાણોમાં ગણ્યાં છે. સૂતસંદિગ્ધમાં શિવ
ધર્મ નામનું ઉપપુરાણ ગણ્યું છે, તે જ હાલનું શિવપુરાણ હશે.

નવાં નામો મળે છે. અપરાદિત્યે કૃષ્ણ નીચેનાં પુરાણોમાંથી ઉદાહરણો લીધાં છે:—

(૧) માર્કંડેય (૨) વિષ્ણુ (૩) -બ્રહ્મપુરાણ (૪) વગ્ગદ પુરાણ (૫) ભવિષ્ય પુરાણ (૬) કાલિકાપુરાણ (૭) દેવીપુરાણ (૮) મત્સ્ય-પુરાણ (૯) રુદ્રપુરાણ (૧૦) આદિપુરાણ (૧૧) બ્રહ્માંડપુરાણ (૧૨) વાલ્મીકીપુરાણ (૧૩) નરસિંહપુરાણ (૧૪) ષષ્ઠપુરાણ (૧૫) કૃર્મપુરાણ, (૧૬) ભવિષ્યોત્તર (૧૭) સિમ્હપુરાણ (૧૮) આદિત્યપુરાણ (૧૯) નન્દીપુરાણ (૨૦) વામનપુરાણ

આ ઉપરાંત વિષ્ણુધર્મ, વિષ્ણુધર્મોત્તર, શિવધર્મોત્તર, પાંચરાત્ર-સંદિના અને વિષ્ણુરહસ્ય, આ બધા મન્થોમાંથી અપરાકમાં વારંવાર ઉતારા-કર્ષાં છે. મત્સ્ય જોવાં કેઈ કેઈ પુરાણમાંથી પુષ્કળ ઉતારા કર્યાં છે.

અપરાકે કરેલા પૌરાણિક ઉતારાઓ ઉપરથી એક બે વાત ખાસ દેખાય છે. (૧) અપરાકના વખત સુધી અમુક પુરાણ અને અમુક ઉપપુરાણ એવો બેદ પડ્યો ન હતો. માત્ર પુરાણો રચાયે જતાં હતાં અને તેની સંખ્યા ૧૮ કરતાં વધી ગઈ હતી. અર્થાત્ પુરાણ અને ઉપપુરાણ એવો બેદ બારમા શતક પછી પડ્યો છે. (૨) ભવિષ્યોત્તર અત્યારે ભવિષ્ય પુરાણનો એક ભાગ ગણાય છે, પણ અપરાકે ભવિષ્યોત્તરને જુદું ગણે છે. મત્સ્ય, નારદ વગેરેની અનુ-ક્રમણિકામાં વિષ્ણુપુરાણની શ્લોક સંખ્યા ત્રેવીશ હજાર કહી છે. અત્યારે ૭ અંશવાળું વિષ્ણુપુરાણ મળે છે તેની શ્લોક સંખ્યા સાત હજારથી વધારે નથી. પણ જો વિષ્ણુધર્મોત્તરને ઉત્તર ભાગ તરીકે વિષ્ણુપુરાણમાં ગણવામાં આવે તો ૨૩ હજારની શ્લોક સંખ્યા મળી રહે, સદગત કાળે વિષ્ણુધર્મોત્તરને વિષ્ણુપુરાણનો ઉત્તર ભાગ ગણવાના મતના છે. (જુઓ પુરાણનિરીક્ષણ પા ૬૦, ૬૧) પણ અપરાકે વિષ્ણુધર્મોત્તરને જુદો મંથ ગણતા હોય એમ લાગે છે. વગ્ગા પુરાણ-અનુક્રમણિકામાં કહેલી શ્લોક સંખ્યા તો ભગવત જોવાં કેઈકની મળે

ઉ. બાકી ધણી પુરાણોમાં બહુ ફેર આવે છે. નારદપુરાણમાં પોનામાં નારદપુરાણની શ્લોક સંખ્યા ૨૫ દળર કહી છે પણ અત્યારે મળે છે ૨૩. દળર, વાસુ પુરાણમાં વાસુ પુરાણની શ્લોક સંખ્યા કહી છે ૨૭ દળર, મળે છે માંડ બાર દળર, માર્કંડેય પુરાણની શ્લોક સંખ્યા મત્સ્યે આપી છે નવ દળર, અત્યારે મળે છે લગભગ સાત દળર, અમિ પુરાણની કહી છે ૧૫ દળર, -આનંદાશ્રમમાં હપાયેલ અમિ-પુરાણમાં માંડ બાર દળર શ્લોક છે.

વળી જુદી જુદી પુરાણનુક્રમણિકાની શ્લોક સંખ્યામાં એટલો પાટ ફેર છે કે એ સંખ્યા બહુ વિશ્વમનીય નથી. કાંતો કલ્પનથી અનુક્રમણિકામાં શ્લોક સંખ્યા મુકેલી છે. અથવા પાછળથી કેટલાંક પુરાણોમાં જેમ દળરો શ્લોકો ઉમેરાયા છે, તેમ કેટલાંકમાંથી દળરો પડી ગયા છે.

અપરાકના ઉતારાઓમાંથી ત્રીજી-વાત એ મળે છે કે ગરૂડ પુરાણ, શિવપુરાણ, ભાગવત, નારદીય, અમિ અને બ્રહ્મવૈવર્તમાંથી અપરાકે એક પણ ઉતારો કર્યો નથી. જે કે અપરાક પહેલાં થયેલા હલાયુધે અમિપુરાણમાંથી ઉતારો કર્યો છે. એટલે ગરૂડ, ભાગવત, નારદીય, બ્રહ્મવૈવર્ત અને શિવપુરાણ અપરાકના વખતમાં ખાસ પ્રસિદ્ધ ન હોવા જોઈએ. ભાગવત નવમા શતકમાં રચાયું છે પણ ૧૧ મા ૧૨ મા શતકમાં વધારે પ્રસિદ્ધ થયું છે એ મેં અન્યત્ર અતાવ્યું છે (જુઓ ભાગવતનો સમય પુરાતત્વ પુ. ૫-અ. ૨) અને શિવપુરાણને, બ્રહ્મવૈવર્તને તથા નારદીયને ભાગવતની ખબર છે, મતદબ કે એ પુરાણો બારમા શતકથી બહુ-જુનાં નથી. (ગરૂડ વિષે ચોક્કસ નથી કહેવાયું).

કુંકામાં અપરાકે મત્સ્યોક્ત પુરાણાનુક્રમણિકા ઉતારી છે તથા ઉપર કહેલાં પુરાણોમાંથી ઉતારાઓ કર્યા છે અને અપરાક પહેલાં એભીરનીએ જે જુદી જુદી પુરાણાનુક્રમણિકાઓ આપી છે, એ જોતાં ૧૧-મા ૧૨ મા શતકમાં મત્સ્યોક્ત અદ્યર અને કાર્તિકા,

નન્દી, નરસિંહ, આદિત્ય, સાંખ વગેરે આઠ દસ મળી: ૨૬—૨૮ જેટલાં પુરાણો પ્રસિદ્ધ હોવાં જોઈએ.

વળી આ સંક્રાંતિમાં જ નવાં નવાં પુરાણો રચાયે જતાં હતાં અને પુરાણુ સંખ્યા મહાભારતનાં અદ્વાર પર્વને અનુસરી અદ્વારની નિશ્ચિત થયા પછી, અદ્વાર પુરાણુ ગણતાં જે વધે તે ઉપપુરાણુ ગણવાની પ્રથા શરૂ થઈ હતી.

ઉપપુરાણો—

સૂતસંહિતામાં ઉપપુરાણોનાં નામે નીચે પ્રમાણે મળે છે. (૧) સનતકુમાર પુરાણુ (૨) વૃસિંહ પુરાણુ (૩) નંદી પુરાણુ, (૪) શિવ-ધર્મ પુરાણુ (૫) કુર્વાસા પુરાણુ, (૬) નારદ પુરાણુ (૭) કપિલ પુરાણુ. (૮) માનવ પુરાણુ (૯) ઉચતસ્ પુરાણુ (૧૦) બ્રહ્માંડોપપુરાણુ (૧૧) વાશુ પુરાણુ (૧૨) કાલી પુરાણુ, (૧૩) વાસિષ્ઠ પુરાણુ (૧૪) સાંખ પુરાણુ (૧૫) સૌર પુરાણુ (૧૬) પારાશર પુરાણુ (૧૭) મારીચ પુરાણુ (૧૮) ભાર્ગવ પુરાણુ.

આ નામાવલિ માધ્વચાર્ય (૧૪ મું શતક)ના વખતમાં સૂત-સંહિતામાં હતી. વળી મધુસૂદન સરસ્વતીએ આજ મ્લેકો ઉતારી લીધા છે. (જુઓ પુરાણુ નિરીક્ષણ ૫૧-૧૬૪ થી ૧૬૭)

દેવીભાગવતમાં પણ ઉપપુરાણોની નામાવલિ છે તેમાં શિવ-ધર્મને બદલે શિવ પુરાણુ છે, ભાર્ગવને બદલે ભાગવત છે. બ્રહ્માંડોપ પુરાણુ નામ નથીજ. બાકીનાં નામો સરખા છે. સૂતસંહિતા અને દેવીભાગવત કહે છે: .

પ્રતાન્યુપપુરાણાનિ કથિતાનિ મહાત્મમિઃ ॥

આ ૧૮, ૧૯ ઉપરાંત પણ કેટલાક ગ્રંથો ઉપપુરાણુ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આદિ પુરાણુ, મુદ્ગલ પુરાણુ, ગણેશ પુરાણુ, વગેરે, આ ગ્રંથો ૧૪ માં શતક પછીના હોવા જોઈએ એમ સદ્ગન કહે કહે છે. (પણ આદિ પુરાણુનું નામ એલ્બીરનીની યાદીમાં છે.)

આ પ્રમાણે ૧૮ પુરાણો, ૧૮ ઉપપુરાણો અને ૪૨૬ વધારાના પુરાણો એટલે કે લગભગ ૪૦-૪૨ પુરાણ નામના ગ્રંથો ગણાય છે, પણ એટલાથી પૂરું થતું નથી. મ. મ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી વધારાના પુરાણોની સંખ્યા પણ અદારની કહે છે. એટલે થયાં ૫૪ અને આ ઉપરાંત પ્રકીર્ણ પુરાણો થઈને પુરાણોની કુલ સંખ્યા સોની. મ. મ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી કહે છે અને દરેકમાં સરેરાશ વીસ હજાર શ્લોક સંખ્યા માનતાં પુરાણોના કુલ વીસ લાખ શ્લોકો હોવાનું તેઓ કહે છે. (જુઓ The Mahapuranas નામનો J. B. & O. R. S. ના ૧૯૨૮ સપ્ટેમ્બરના જર્નલમાં પ્રગટ થયેલો એમનો લેખ.)

પુરાણાનુક્રમણિકાઓનો સમય—ઘણાં ખરાં પુરાણોમાં, ૧૮ પુરાણોના નામ વાળી પુરાણાનુક્રમણિકા મળે છે. એટલે ૧૮ પુરાણો રચાયા પછી અનુક્રમણિકા તૈયાર થઈ હોવી જોઈએ અને બધાં પુરાણો એક સાથે રચાયાં ન હોય, કેટલાંક પહેલાં અને કેટલાંક પછી રચાયાં હોય-દા-ત. વિષ્ણુ પુરાણ ભાગવત, પહેલાં રચાયું છે અને ભાગવત બ્રહ્મ વૈવર્ત પહેલાં રચાયું છે, વળી વાલ્યુ પુરાણ વિષ્ણુ અને ભાગવત બેયથી જૂનું છે-તો જૂના પુરાણોમાં અનુક્રમણિકા પાછળથી ઉમેરાઈ હોવી જોઈએ. અને બન્યું છે પણ એમજ. વાલ્યુ પુરાણમાં અને વિષ્ણુ પુરાણમાં પુરાણાનુક્રમણિકા પાછળથી ઉમેરાયેલી પૂર્વાપર સંબંધ જોતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

અનેક પુરાણોની પુરાણાનુક્રમણિકામાં એકસરખા નામો મળે છે એ જોતાં અદ્યાર પુરાણ નામો પ્રસિદ્ધ થયા પછી પહેલી પુરાણાનુક્રમણિકા તૈયાર થઈ હોય અને એ વખતે ઉપસંધ પુરાણોમાં દાખલ થઈ ગઈ હોય એમ જણાય છે.

અલ્પીરની (ઇ. મ. ૧૦૩૦) ના વખતમાં ૧૮ કરતાં વધારે પુરાણ નામો પ્રસિદ્ધ હતાં એ ઉપર જોયું છે. એથી જૂના કાળમાં ઉતરતાં જોનો સમય નિશ્ચિત હોય એવા કાંઈ લેખકે ૧૮ પુરાણોનાં નામો નોંધ્યાં હોય એમ મારા જાણવામાં નથી. ફક્ત કવિ રાજશેખરે

અપ્રાદશ પુરાણોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અને રાજશેખરનો સમય ચોક્કસ છે, કારણ કે એ કવિ કનોજના રાજા મહેન્દ્રપાલ (લગભગ ઇ. સ. ૮૯૦ થી ૯૦૭) ના ગુરુ હતા.

રાજશેખરના ઉલ્લેખ ઉપરથી નવમા શતકમાં પુરાણો અદાર હોવાની પ્રસિદ્ધિ પ્રચારમાં આવી હોય એમ માનવામાં વાંધો નથી. સાતમા શતકના બાહ્ય કવિએ અનેક રચને પુરાણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ કેાઇ રચને ૧૮ નો નિર્દેશ નથી કર્યો, ચંકરાચાર્ય, બાહ્ય વગેરેના ઉલ્લેખો જેતાં વાલુ-વગેરે કેટલાંક પુરાણો જૂનાં કાળમાં હતાં એમાં શકો નથી, પણ સાતમાથી નવમા શતક મુધીમાં અનેક નવાં પુરાણો રચાયાં હોય અને નવમા શતકમાં અદારની સંખ્યા પ્રસિદ્ધ થઇ હોય એમ લાગે છે. પહેલી પુરાણાનુક્રમણિકા પણ એ અરસામાં બધાંત નવમા શતકના અન્તમાં રચાઈ છે એમ માનીએ તો મને બહુ વાંધો લાગતો નથી. માત્ર એક મુરફેલી છે: ભાગવત અગ્નિ પુરાણ, નવમા શતકમાં જ રચાયાં છે અને પ્રસિદ્ધ તો સો બરસો વર્ષ પછી થયાં હશે. દાસનું બ્રહ્મવૈવર્ત અને નારદીય તો ઇ. સ. ૯૦૦ પછીનાં છે. છતાં વિષ્ણુ મત્સ્યની પુરાણાનુક્રમણિકામાં એ નામો છે. આ કામદો એક જ રીતે ઉકેલે એમ મને લાગે છે. ભાગવત, અગ્નિ, બ્રહ્મવૈવર્ત વગેરે નામવાળાં પુરાણો પહેલાં હશે, પણ એ ગ્રન્થો વખતે જતાં લુપ્ત થઈ ગયા અને એ નામો રહી ગયાં. પછી એજ નામથી નવાં ગ્રન્થો રચાયા. મત્સ્યની અનુક્રમણિકા લખનારે બધાં પુરાણો જોઈ ને વર્ણન કર્યું છે એમ માનવાનું કારણ નથી. ભાગવત અગ્નિ, બ્રહ્મવૈવર્ત વગેરે મત્સ્યાનુક્રમણિકા પછી લખાયેલાં પુરાણોનો મત્સ્યના વર્ણન સાથે મેળ નથી મળતો એ આ રીતે સ્વાભાવિક લાગે છે.

દુંકામાં ઇ. સ. નવમા શતકમાં એલ્પીરનીએ ઉતારેલી વિષ્ણુ પુરાણવાળી અનુક્રમણિકા લખાઇ હશે એમ લાગે છે. પછી મત્સ્યની અનુક્રમણિકા ભાગવતાર્દિ પ્રસિદ્ધ થયા પહેલાં લખાઇ હોવી જોઈએ.

અને ધણાંખરાં પુરાણોએ વિષ્ણુવાળી કે મત્સ્યવાળી અનુક્રમણિકા
ગતે પુરાણો જોયા વગર ઉતારી છે. છેવટ ભાગવત બ્રહ્મવૈવર્ત પછી
કદાચ ઇ. સ. બારમા સતકમાં એ વખતે મળતાં પુરાણો જોઈને
નારદીય પુરાણાનુક્રમણિકા રચાઈ લાગે છે.

પણ સદ્ગત અંગકે ગુરનાથ કાળે નારદ પુરાણની અનુક્રમણિકાને
ધણા જૂના કાળમાં મુકે છે. તેઓ ઈ. સ. ૫૦૦ થી ૬૦૦ માં નારદીય
પુરાણાનુક્રમણિકાને મુકે છે અને તે પહેલાં ત્રણસો વર્ષ જૂની મત્સ્યોક્તને
કહે છે અને ૧૮ પુરાણો ઇ. સ. ૪૦૦ પહેલાંનાં, ઉપપુરાણો ઇ. સ. ૪૦૦
થી ૧૧૦૦ સુધીના અને ઉપપુરાણો તરીકે ન ગણાયેલાં તે પછીનાં એ
રીતે પુરાણોપપુરાણનો કાલક્રમ ગોઠવે છે. (જુઓ પુરાણ નિરીક્ષણ)
પણ આ ગોઠવણમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ છે. પુરાણાનુક્રમણિકા તે તે
પુરાણના સમયની નથી પણ પાછળથી દાખલ થઈ છે એ ઉપર કહ્યું
છે. વળી મત્સ્યોક્ત કલિવંશ વર્ણન ઇ. સ. ૪૦૦ પહેલાંનું છે એ વાત
ખરી પણ બાકીનો મતદાનાદિનો ઘણો ભાગ પાછળનો છે.
અને ઇ. સ. ૪૦૦ પહેલાં કેટલાંક પુરાણો હતાં ખરાં; પણ
હાલના મત્સ્યોક્ત અદ્યાર તો એથી ઘણાં અર્વાચીન છે એવા
પુરાવાઓ પુરાણોમાંથી મળે છે. બધું જોતાં મને તો મત્સ્યોક્ત
અનુક્રમણિકા ઇ. સ. દશમા સતકથી બહુ જૂની નથી
લાગતી અને નારદીય એથી અર્વાચીન છે. પણ સદ્ગત કાળે નારદીય
અનુક્રમણિકાના કાળ માટે જે દલીલો આપે છે તેનો સાર નીચે
પ્રમાણે છે. “ભગવાન શંકરાચાર્યે વિષ્ણુસદસનામના ભાષ્યમાં
વિષ્ણુપુરાણાન્તે એમ કહીને ચસ્મિન્ન્યત્તમત્તિઃ વગેરે શ્લોક ઉતાર્યો છે.
આ શ્લોક હાલમાં વિષ્ણુ પુરાણના છઠ્ઠા અંશના ૮ માં અધ્યાયના
છેવટમાં મળે છે. મતલબ કે શંકરાચાર્યના વખતમાં જે વિષ્ણુ પુરાણ
હતું તેજ આજે મળે છે. પણ નારદીય પુરાણાનુક્રમણિકામાં વિષ્ણુ
પુરાણને ત્રેવીશ હજાર શ્લોકનું કહ્યું છે. અને પહેલાં વિષ્ણુ ધર્મોત્તરને
સાથે ગણીને ત્રેવીશ હજાર શ્લોકનું આખું વિષ્ણુ પુરાણ ગણાવ્યું, પણ

પછી વિષ્ણુ ધર્મોત્તર જુદું ગણવા માંડ્યું. શંકરાચાર્યને ઉપર કહ્યું તેમ જ અંશમાં પૂરા થતા વિષ્ણુ પુરાણની ૮ ખજર છે માટે નારદીય અનુક્રમણિકા શંકરાચાર્યની પ્લેવાં ૬. સ. ૫૦૦—૬૦૦ માં રચાઈ હોવી જોઈએ" (જુઓ પુરાણનિરીક્ષણ પા. ૬૨).

પણ આ દલીલમાં કંઈ દમ નથી. વિષ્ણુપુરાણ અને વિષ્ણુ ધર્મોત્તરને એક ગણવા માટે શ્લોક સંખ્યા સિવાય કંઈ કારણ નથી અને શ્લોક સંખ્યા પુરાવા તરીકે ચાલે એવી ચોક્કસ મળતી નથી. ભવિષ્યોત્તર, શિવ ધર્મોત્તર વગેરે ત્રયો પાછળથી રચાયા જણાય છે. ભવિષ્યોત્તર ભવિષ્ય પુરાણનો ભાગ આવ્યો ગણાય છે પણ અપરાક ભવિષ્ય અને ભવિષ્યોત્તરને જુદા ગણે છે. વિષ્ણુધર્મોત્તરને પણ અપરાક વિષ્ણુ પુરાણથી જુદો ગ્રંથ ગણે છે. વળી સર્ગોદિ અધા પૌરાણિક વિષયોનું વર્ણન વિષ્ણુ પુરાણના જ અંશમાં પૂરું થઈ ગયું છે. શ્રી ભાગવત પણ જ અંશના વિષ્ણુ પુરાણને અનુસરે છે.

વળી શંકરાચાર્ય ઉપર આખી દલીલનો જો આધાર છે તે લૂતો છે. શંકરાચાર્યના ભગવદ્ ગીતા ભાષ્ય, ઉપનિષદ્ ભાષ્ય અને સુત્રભાષ્યમાં પ્રસંગ ગ્રાસ થયા છતાં કોઈ પુરાણનો નામથી ઉલ્લેખ મળતો નથી. ત્યારે વિષ્ણુસદસનામ ભાષ્યમાં તો કર્મપુરાણાંતર્ગત ઇશ્વરગીતામાથી ઉતારા છે, નૃસિંહ પુરાણ અને વિષ્ણુ ધર્મોત્તરનો ઉલ્લેખ છે, બ્રહ્માંડ પુરાણનો, સિંઘ પુરાણનો અને જલ વૈવર્તનો પણ ઉલ્લેખ છે. અને પણ પુરાણાંતર્ગત વાસુદેવ સદસનામ ઉપરના શંકરાચાર્યના કહેવાતા ભાષ્યમાં ભાગવત-માથી નામ સાથે ઉતારા છે. આ બધું જોતાં અને બીજી રીતે પણ શારીરક ભાષ્ય વગેરેના લેખક-આદ્ય શંકરાચાર્યના, વિષ્ણુ સદસનામ ભાષ્ય, સનત્સુજ્જનીય ભાષ્ય વગેરે ત્રયો લાગતા નથી. અને શંકરાચાર્યનો આધાર તુટી જતાં નારદીય પુરાણાનુક્રમણિકાનો સમય ૬. સ. ૫૦૦—૬૦૦ જેટલો જૂનો દર્શાવવા માટે કંઈ આધાર રહેતો

નથી. અને મને તો ઉપર દહેલાં કારણોથી એ અનુક્રમણિકા આ-
નેરમા શતકની લાગે છે.

હાલનાં પુરાણોનો સમય

મને તો એમ લાગે છે કે જૂનાં પુરાણો વૈદિક ઇતિહાસ
પુરાણમાંથી ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા પાંચમા સદ્દશમાં રચાવા શરૂ થયા
ઈ. સ. પહેલા બીજા શતક સુધીમાં આવાં પાંચેક પુરાણો હોવાનો
સંભવ ઉપર બતાવ્યો છે. પછી આ જૂનાં પુરાણોમાંથી વસ્તુ તો
નવી બાવનાઓ માટે નવી રચના કરીને નવાં પુરાણો રચવાનું શરૂ
થયું. પણ જૂનાં નાશ નહોતાં પામ્યાં. બગવાન શંકરાચાર્યના વખતે
સુધી આ જૂનાં પુરાણોની હસ્તી હોવાનો સંભવ છે. પણ ધીમે ધીમે
નવાં પુરાણો લોકપ્રિય થયે જતા હતાં. ઇ. સ. સાતમા શતક સુધીમાં
જૂનાં પાંચ ઉપરાંત હાલનાં પુરાણોમાંથી ૯—૧૦ રચાયાં હોવાનો
એમ લાગે છે. જે કે ચોખ્ખો પુરાવો વાયુ અને હરિવંશ શિવાય
બીજા માટે મળતો નથી. ઇ. સ. સાતમાંથી અગીઆરમા શતક સુધીમાં
પુરાણોની રચના ઘણાં જોરથી થઈ છે અને એ ૪૦૦ વર્ષ દરમિ-
યાન જૂનાં પુરાણો લુપ્ત થવા લાગ્યાં અને નવાં ઉપર બતાવ્યું છે
તેમ ૨૬—૨૮ જોડલાં તૈયાર થઈ ગયા. પછીના ત્રણમાં એક વર્ષમાં
આત્યારે મળે છે તેટલું લગભગ બધું પૌરાણિક માહિત્ય તૈયાર થઈ
ગયું છે એ પછી તો ક્વાચિન્ પ્રસંગો થયા છે અને ક્વચિત્-કાનાં
પૌરાણિક કટકાઓ (માહાત્મ્યો વગેરે) રચાયા છે, એટલું જ.

ઉપર પ્રમાણે હાલના મહાપુરાણોના મોટા ભાગની રચના ઇ.
સ. સાતમાંથી અગીઆરમા શતક સુધીમાં માનવાનાં કારણે પુરાણ-
અનુક્રમણિકાનો નિચાર કરના દર્શાવ્યાં છે, એ ઉપરાંત જૈનપુરાણોનો
આકતરો પુરાવો પણ ઉપરની માન્યતાનું સમર્થન કરે છે. પુરાણ-
જળના આચાર્ય જિનસેને શક સં. ૭૮૫ (ઇ. સ. ૭૮૩) માં
જૈન હરિવંશ લખ્યો છે. અને તેના પૃષ્ઠ સમકાલિન બીજા જિન-

એને એ જ અરસામાં આદિપુરાણ રચ્યું છે. આદિપુરાણની પૂર્તિ જેવું ઉત્તરપુરાણ તેના શિષ્ય ગુણલલે શકે સં. ૮૨૦માં રચ્યું છે. અને આ સદ્ગુની પદ્ધતિ રવિશેષે જૈનપદ્મપુરાણ શકે સં. ૬૬૦માં રચ્યું છે. (જુઓ કીથ, સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ૧૯૨૮, પા. ૪૯૮).

આ રીતે ઇ. સ. આદેશ નવમા શતકમાં જૈનપુરાણો રચાવાની પ્રવૃત્તિ જોરમાં દેખાય છે. જૈનપુરાણો જૈનધર્મના પ્રચારાર્થે જ રચાયાં છે અને બ્રાહ્મણપુરાણોની દરીદ્રાદૃષ્ટી એ પ્રકારની રચના જૈન વિદ્વાનોએ કરી દશે એમ માનીએ તો ઇ. સ. આદેશ શતક પહેલાં બ્રાહ્મણપુરાણો સારી રીતે પ્રચલિત હોવાં જોઈએ. જૈનપદ્મપુરાણ પહેલાં બ્રાહ્મણપદ્મપુરાણ કેઈક રૂપમાં પ્રચલિત હોવાં જોઈએ. વળી ઇ. સ. પાંચમા શતકના કેવળિ ગણિએ ભાગવત પુરાણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (જુઓ પુરાણતત્વ પુ. ૫ અ. ૨ ભાગવતનો સમયની દિ. પા. ૧૨૪)

અન્યથા આ પુરાણ ઉપરથી દાસના ભાગવતનો સમય નક્કી થતો નથી. દાસનું ભાગવત તો ઇ. સ. નવમા શતકમાં રચાયું છે એમ મેં ઉપર કહેલા ભેખમાં વિરતાસ્થી બતાવ્યું છે. પણ છેક ઇ. સ. પાંચમા શતકમાં ભાગવત (વૈષ્ણવ) મતનું કેઈક પુરાણ હોવાં જોઈએ એ નિર્ણય છે. જૂનાં પાંચેક પુરાણો મેં માન્યાં છે તેમાં એક વૈષ્ણવ હોવાનું ઉપર કહ્યું જ છે. -

પણાખરાં પુરાણો એક સમયની કે એક કક્ષાની કૃતિ નથી એટલે તે તે પુરાણના જુદા જુદા ભાગ માટે સમયનો સામાન્ય નિર્ણય થઈ શકે એમ છે. દાસનાં સર્વ પુરાણોનું સવિરતર પૃથક્કરણ એક પ્રયત્નમાં થઈ શકે એ સંભવિત નથી. પણ મુખ્ય પુરાણોના વિષયોનું નથા

■ ડા. રામકૃષ્ણ ઝોષાએ વ્યાસકેરે દક્ષિણના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં હરિ-વંશકાર તથા આદિ પુરાણકાર જિનસેનને એક માન્યા છે. પણ શ્રી. નરેન્દ્ર નાય વસ્તુ એને જુદા માને છે. (જુઓ હરિવંશપુરાણના દ્વિતી સારાંશરની પ્રસ્તાવના).

સમયનું અતિદુર્લભ દિવ્યસન અહીં કયું છે. એથી વધારે વસ્તુઓની જાણ કરવા જતા દરેક પુરાણ ઉપર એક એક અંશ લખવો પડે. અને હજી પુરાણોની અનેક દસ્તખતો ઉપરથી વિવેચન આદરતીયો પ્રગટ થવાની જરૂર છે. અત્યારે વેંકટેશ્વર ગ્રેસ વગેરેમાં જે પુરાણો છપાયેલ છે તેમાં શુદ્ધિનો આગ્રહ નથી તો વિવેચનથી મૂળ પ્રતના સંશોધનનો આગ્રહ તો ક્યાંથી જ હોય ?

વાયુપુરાણ

બાણ કવિ જે જુદે જુદે દેકાણે એક વાયુપુરાણનો જ નામથી ઉલ્લેખ કરે છે. જૂનામઃ જૂના ઉલ્લેખો વાયુપુરાણમાં સૌથી વધારે મળે છે, અને પૌરાણિક પરંપરામાં પણ એનું સ્થાન પ્રાચીનતમ જણાય છે માટે એ પુરાણ હાલનાં પુરાણોમાં જૂનામાં જૂનું છે, એમ ગણવામાં વાધો નથી લાગતો. પુરાણોના પ્લેટા અભ્યાસી વિસ્મને પણ વાયુપુરાણને ધણું જૂનું ગણ્યું છે. એની પાસે ઈ. સ. ૧૪૮૩માં લખાયેલી વાયુપુરાણની એક હાથપ્રત હતી. વિંસન કહે છે કે:-
It may perhaps be regarded as one of the oldest and most authentic specimens extant of a primitive Purana tradition.

(વિષ્ણુપુરાણના વિસ્તરે દરેક અંગ્રેજી ભાષાનરનો ઉપોદ્ધાત.)
વંશાવળીની બાબતમાં વાયુનો પાઠ ઉત્તમ છે એમ વંશાભ્યાસી પાર્જિટર કહે છે, અને વંશાવળીની બાબતમાં વાયુ અને પ્રભાકરનો પાઠ એક જ છે અને હરિવંશનો પાઠ વાયુની દ્વિતીયાવૃત્તિ જેવો છે. એ જોતા હરિવંશ કરના વાયુ પ્રાચીન લાગે છે. હરિવંશનો મમય બીજા ત્રીજા શતકમાં કીય જેવા મુકે છે: (જુઓ Sanskrit Drama P. 28) ને હરિવંશ મદાભારતનો ભાગ છે, મદાકવિ બાણ હરિવંશનું નામ લખે છે તથા કાલિદાસ જેવાના ઉલ્લેખો હરિવંશમાંથી મળે છે એ જોતાં જરાજર લાગે છે. અને હરિવંશ

ધેણાંનું વાયુપુરાણુ ઇ. સ. ૧૦૦ની આસપાસમાં દાક્ષને રૂપે રચાયું હોય એ સંભવિત છે. આપરંતંજગતો દિતારો વાયુપુરાણુમાં અર્વાચીન તરરૂપે મળે છે. એટલે દાક્ષનાં વાયુને આપરંતંજથી અર્વાચીન માનયું પડશે. અલગત વાયુના પ્રાચીન ભાગોનું વસ્તુ આપરંતંજથી યે જૂના કાળનું પણ સખરચના આપરંતંજ પછીની.

માયુનું પૃથક્કરણ—અત્યારે મળતું વાયુપુરાણુ આપું એક સમયનું અને સળંગ એકસરખું નથી. વાયુની વિવિધાનુક્રમશિક્ષા નીચે ટુંકામાં આપી છે.

વાયુપુરાણુમાં ધેણા ત્રણ અધ્યાયોમાં પુરાણની પરંપરા તથા વાયુપુરાણની અનુક્રમશિક્ષા કહી છે. એવા અધ્યાયમાં અવ્યક્તમાંથી મદદાદિ વગેરે સૃષ્ટિક્રમ કલ્યાં છે. પાચમાંમાં પરમેશ્વરનાં દિવસરાત્રિ તથા વરાહકલ્પનું કથન છે. છઠ્ઠામાં સૃષ્ટિ વર્ણનનો જ વિસ્તાર છે, પણ સાથે વરાહના રેવરૂપનું વર્ણન, વરાહે કરેલા પૃથિવીના ઉદ્ધારની વાત, પ્રાકૃત, વૈકૃત સર્જોનું વર્ણન, અને જ્ઞાત્યુદિ વર્ણોની ઉત્પત્તિ કહી છે. આઠમાંમાં કૃતાદિ યુગોનું નિરૂપણ, યુગધર્મો, વર્ણધર્મો, આશ્રમ ધર્મો અને હમાંમાં દેવાદિસૃષ્ટિ, પક્ષિગણાદિની ઉત્પત્તિ ભૃગ્વાદિ માનસ-પુત્રોની ઉત્પત્તિ, દશમાંમાં રવામણુવ મનુના વંશનું વર્ણન રાશ ધાય છે પણ પછી તરત માદેશ્વરયોગ વગેરે શેવતંત્રના વિષયોના અધ્યાયો આવે છે.

અહીં મુધીના નવ અધ્યાયો પુરાણના એક વિવિધરૂપ સર્જનું વર્ણન કરે છે, તે એક રીતે મુખ્ય પૌરાણિક વિષય વંશ અને વંશાનુચરિતના ઉપોદ્ધાત જેવું છે, અને આ પુરાણ ઉપર શેવ જાયા પડેલી હોવાથી સૃષ્ટિ પ્રકરણના ઉપલા અધ્યાયોમાં બધે દેવ તરીકે મહેશ્વરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

૧૦માંથી ૨૭માં મુધીના અધ્યાયો શેવ છે અને બેકે શેવ પૌરાણિક સાહિત્યમાં આ અધ્યાયો કલ્પ્ય પ્રાચીનતમ સાહિત્ય હશે પણ આ પુરાણના મુખ્ય વિષયો સાથે એનો મેળ ન હોવાથી એને પાછળથી ઉમેરણેલાજ માનવા પડશે. ૨૮માં અધ્યાયમાં ઋષિ

સર્ગવર્ણન, ૨૯મામાં અમિત્વંશ વર્ણન, ૩૦મામાં પિતૃવંશ વર્ણન, ૩૧
 મામાં દેવવંશ વર્ણન, ૩૨મામાં પ્રણવવિનિશ્ચય, યુગધર્મ નિરૂપણ અને
 પછી આ પુરાણની સંખ્યાનું નિરૂપણ છે. આ પછી ૩૩મા અધ્યાયમાં
 ૧૦મામાં અધુરું રહેલું સ્વાયંભુવ મનુનું વંશવર્ણન પાછું આગળ ચાલે
 છે એ જોતાં આ વચના બાવીસ અધ્યાયો માટે સંક્રા પડે છે. બીજા
 પુરાણો સાથે સરખાવતાં જ્યાંમાં તથા વિષ્ણુપુરાણમાં સ્વાભાવિક
 રીતે જ વાલુના આ ૧૦થી ૨૬ મુધીના અધ્યાયોનો વિષય નથી.
 ૩૪ અને ૩૫મા અધ્યાયોમાં જમ્બૂદ્વીપ વર્ણન છે, પછી ૩૬થી ૪૯
 અધ્યાયોમાં ભુવનવિન્યાસ વર્ણન છે, જેમાં સૌથી ઉપયોગી ભારત-
 વર્ણનું વર્ણન ૪૫મા અધ્યાયમાં છે. ૫૦માથી ૫૩મા મુધીના અધ્યાયો
 જ્યોતિષપ્રચારના છે. આ ખગોળ વર્ણનમાં ગ્રામીન જ્યોતિષશાસ્ત્ર
 સાથે સરખાવી શકાય એવું શાસ્ત્રીય વર્ણન જાણ્યે જ મળે છે.
 પછીના બે અધ્યાયો પાછા શેષ છે. ૫૬મામાં પિતૃશ્રાદ્ધ વર્ણન,
 ૫૭મામાં યજ્ઞ વર્ણન-યજ્ઞ પ્રસંગમાં દિસા અદિસાની ચર્ચા અને
 વૃશ્ચિકપરિચરની કથા મળે છે. ૫૭, ૫૮માં ચાર યુગોનું વર્ણન અને
 યુગધર્મોનું કથન છે અને ૫૯મા અધ્યાયમાં બીજા પરચુરણ વિષયો
 અને ઋષિ વર્ણન સાથે અધ્યાયને અન્તે વાડાદિત્ય તીર્થનું વર્ણન
 છે. કોઈ વાચકા શાનિતા પંડિતે ઉમેરેલા આ ૨૪ મ્લોકો આનન્દાશ્રમ
 પાસેની પાચમાની ત્રણ પ્રતોમાં નહોતા. ૬૦મા અધ્યાયમાં વેદો
 અને તેની શાખાઓનું વર્ણન, ૬૧મામાં પ્રજાપતિ વંશાનુક્રમન,
 ૬૨મામાં પૃથિવીદોહન, ૬૩મામાં પૃથુવંશનું વર્ણન, ૬૪મામાં વૈવસ્વત
 સર્ગવર્ણન, ૬૫મામાં પ્રજાપતિના વંશનું વર્ણન, ૬૬, ૬૭, ૬૮ અને
 ૬૯માં કૃત્યપીય પ્રજા સર્ગવર્ણન, ૭૦મામાં ઋષિવંશ વર્ણન, ૭૧થી
 ૭૯મા શ્રાદ્ધ વિસ્તાર, ૮૦મા દાનકથ, ૮૧, ૮૨, ૮૩માં શ્રાદ્ધવિષય
 જ ચાલુ, ૮૪માં વરણવંશવર્ણન અને વૈવસ્વત મનુની ઉત્પત્તિ, ૮૫માં
 મનુવંશનું વર્ણન, ૮૬માં સગીન વિવરણ, ૮૭મા ગીન અને અસંકારનો
 નિર્દેશ, ૮૮, ૮૯, ૯૦માં મનુવંશ વર્ણન ચાલુ, ૯૦થી ૯૩મા ચંદ્રવંશ

વર્ણન, ૯૪માં કાર્ત્તવીર અર્જુનની ઉત્પત્તિ, ૯૫માં ન્યામય વ્રતાન્ત, ૯૬, ૯૭માં યદુવંશ વર્ણન, ૯૮, ૯૯માં ગુરુત્વ વગેરેના વંશોનું વર્ણન, ૧૦૦માં ભવિષ્ય મનુષ્યો અને પ્રજાવંશ વર્ણન, ૧૦૧માં જૂયોઃ વગેરે સાત શ્રોત્રની વ્યવસ્થાનું વર્ણન, ૧૦૨માં પ્રતિમર્ગ વર્ણન અને ૧૦૩માં અધ્યાયમાં આ પુરાણનો ઉપસંહાર એકમો ચોથો અધ્યાય માત્ર કથકતાની છાંપેલી પ્રતમાં ૮૮ દત્તો અને ૧૦૫થી ૧૧૨ સુધીના તથા માદાત્મ્યના અધ્યાયો કથકતાની છાંપેલી પ્રતમાં અને બીજા એક પ્રતમાં ગુદિત દત્તો, બાકીની ત્રણ પ્રતોમાં ન દત્તો. કુંકમાં ૧૦૩ પાંત્રીના અધ્યાયો છેક પાછળથી ઉમેરાયેલા છે. ૧૦૪માં અધ્યાયમાં શ્રોત્રોની અને રાધાવિદ્યાસરસ્વિક કૃષ્ણની, તથા સાંકર વેદાંતની વાતો ત્રણે તેમ બેગલી છે. આ આદ્યન સંવપુરાણ સાથે ન બંધબેસતી વાતો દસમાં અગ્રીઆરમાં સત્તર પછી ઉમેરવામાં આવી હોવાનો સંભવ છે.

ઉપર કુંકમાં વાયુપુરાણની અનુક્રમણિકા આપી છે. માત્ર આવી અનુક્રમણિકાથી કશો ભેદ ન થાય, પણ સામાન્ય રીતે જૂનાં પુરાણમાં કયા વિષયો હોય છે એનો કદાચ થોડો ખ્યાલ આવે, કાલનાં પુરાણોમાં જૂના અંશ તરીકે આ વિષયો અને બાકી બીજા તથા વિષયો હોય છે.

વાયુપુરાણની ઉપરની અનુક્રમણિકાનું વર્ગીકરણ કરીએ તો ૮૪ થી ૧૦૦ માં અધ્યાય સુધીના ૧૬ અધ્યાયોમાં પુરાણના લક્ષણમાં કહેલ (માનવ) વંશો, મન્વન્તર અને વંશાનુચરિત્ર ત્રણે વિષયો મુલ્ય મળે છે, બીજા થોડા અધ્યાયોમાં ત્રાપિ, અગ્નિ, અને પિતૃ-ત્રણે વંશોનું વર્ણન છે. આદ્યના અધ્યાયોમાં સર્વવર્ણન છે. ૧૦૧ અને ૧૦૨માં વર્ણન પુરાણના લક્ષણમાં આવતું નથી, પણ બીજી ઉત્પત્તિના વર્ણનનું આવશ્યક અંગ હોય પુરાણમાં જૂના થોડાં ૮ દાખલ થયું હશે. આદ્યનો વિષય પિતૃવંશને અંગે દાખલ થયું છે. અને શેષ વાતો આ પુરાણ સૈવ ગણાતાં દાખલ થયેલ છે.

દવે વાંયુપુરાણના સમયનો વિચાર કરતાં મને એમ લાગે છે કે વાંયુપુરાણની ત્રણ કે ચાર આશૃતિ થઈ છે. પ્રાચીનતમ આશૃતિમાં કદાચ સૈવ અધ્યાયો, ગીતાલંકારનો અધ્યાય, વગેરે અંશો નહિ હોય. અને કલિવંશ વર્ણનમાં પણ ઉમેરા થતા ગયા છે એમ માનીએ તો વાંયુપુરાણનો ઉપર કહેલા અને એવા બીજા અંશો વગરનો ભાગ ઈ. મ. એકસોની આસપાસમાં રચાયો હોવાનો સંભવ લાગે છે. કારણકે સકરાચાર્ય, બાણુ, કાલિદાસ અને અમ્બધોપના ઉક્તિઓ વાંયુપુરાણમાં મળે છે. આ વાંયુપુરાણની પહેલી આશૃતિ. પછી ઈ. મ. ચોથા શતકના આરંભમાં કલિવંશ વર્ણનવાળો ભાગ, અને કદાચ સૈવ અંશો, શ્રાદ્ધ વિષયના અધ્યાયો, વગેરે ભાગો ઉમેરાયા હાજે છે. આ બીજી આશૃતિ. બીજી આશૃતિ વખતે આખા પુરાણનો કદાચ પ્રતિસંસ્કાર-સુધારો વધારો થયો હશે. પછી ખાસ ન ગણવા જેવા ઉમેરા થયા હશે, પણ સમય રીતે અન્યનો મોટો ભાગ અરપૃષ્ટ રહ્યો છે. માત્ર પુરાણ રચનાની જરૂરીના કાળમાં-૧૦ માં ૧૧ માં શતકમાં, કે તે પછી વાકાદિત્ય માદાત્મ્ય, ગયા માદાત્મ્ય, પુરાણાનુક્રમશ્લોકો, વગેરે પ્રક્રિયા ઉમેરાયા છે, જે અત્યારે બધી પ્રતોમાં મળતા પંચ નથી. મતલબ કે ઉમેરા થયા પહેલાં વાંયુપુરાણની પ્રતો પ્રચારમાં આવી ગઈ હતી. હુંકામાં વાંયુપુરાણની પહેલી આશૃતિ પહેલાં બીજા શતકમાં અને બીજી પ્રતિ સરકૃત સૈવ આશૃતિ ઈ. સ. ચોથા શતકમાં પ્રગટ થઈ હાજે છે. એ બીજી આશૃતિ જ અત્યારે મળે છે.

વાંયુપુરાણ અને જ્યાંક પુરાણ લગભગ એક છે અને જ્યાંક પુરાણની પ્રત ઈ. સ. પાંચમા શતકમાં જનવામાં ગયેલી છે એમ કહેવાય છે. જનવાવાળી પ્રતમાં લવિષ્ય રાજવંશ વર્ણન નથી, (પુરાણ નિરીક્ષણ પા. ૧૬૩) એમ કહે છે. પણ આ જનવાની કોણે જોઈ છે વગેરે માદિતી ન મળે ત્યાં સુધી એ ઉપર જરૂરો ન રખાય. પણ જ. પુરાણ સાથે આગળ સરખામણી છે એ જોવાથી ઉપર જે પૃથક્કરણ કર્યું તે સંબંધિત જણાશે.

ઉપર કહ્યું તેમ વાયુપુરાણ અત્યારની વિવેચક દષ્ટિએ સૌથી જૂનું અને પ્રતિષ્ઠિત લાગે છે પણ પૌરાણિકોની દષ્ટિએ એ પુરાણની કિંમત જૂના કાળમાં ઘણી ઓછી હતી. વિષ્ણુ, પદ્મ, માર્કંડેય, કૃમ્, વરાહ, ભાગવત, જહનૈવર્ન, શિંગ અને રૂંદની પુરાણાનુક્રમણિકામાં વાયુ પુરાણ નામ જ નથી, માત્ર મત્સ્ય, નારદ, વાયુ પોતે અને દેવી ભાગવતમાં વાયુપુરાણ નામ છે. અલગત શેવપુરાણનો અર્થ પ્રચલિત શિવપુરાણ નહિ પણ વાયુપુરાણ એમ કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે. અને દેવામાહાત્મ્યમાં સ્પષ્ટ વચન છે કે “ચોથું વાયુએ કહેલ છે મારે વાયવીય અને શિવમકિતયુક્ત દેવાથી શેવ નામથી પણ ઓળખાય છે:—”

ચતુર્થ વાયુના પ્રોક્તં વાયવીયમિતિ સ્મૃતમ્ ।

શિવમકિસમાયોગાત્ । શૈવં તન્નાપરાહ્યયા ॥

પણ મત્સ્યની, નારદની તથા દેવા માહાત્મ્યની અનુક્રમણિકામાં વાયુપુરાણમાં પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ બે ભાગ અને ૨૪ હજાર શ્લોક દેવાનું કહ્યું છે. અને નારદપુરાણની અનુક્રમણિકામાં વાયુપુરાણના બે ભાગોના વિષયો વિસ્તારથી જનાવ્યા છે. પણ ઉપસબ્ધ વાયુમાં ૨૪ હજાર શ્લોકો મળતા નથી, માત્ર બાર હજાર શ્લોકો મળે છે. પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એવા બે ભાગ પણ નથી. પરંતુ આ અનુક્રમણિકાઓ પાછળથી રચાયેલ છે અને ખાસ વિશ્વાસપાત્ર નથી. નારદપુરાણની અનુક્રમણિકામાં દેવા માહાત્મ્ય ઉત્તરાર્ધમાં અને ત્રયા માહાત્મ્ય તથા શિવમાહાત્મ્ય પૂર્વાર્ધમાં છે એમ કહ્યું છે. પણ ત્રયામાહાત્મ્ય અને દેવામાહાત્મ્ય છુદ્દ અન્યરૂપે જ લાગે મળે છે અને શિવમાહાત્મ્ય જે ઘોડું વાયુપુરાણમાં છે તે પણ શ્રી વાયુપુરાણમાં પાછળથી ઉમેરાયેલ છે, મતલબ કે પુરાણાનુક્રમણિકાઓ ઉપર આધાર રાખી પુરાણ વિષે મત ન બાંધતાં પુરાણોને પોતાને બેધને મત બાંધવો એ જ યોગ્ય છે. અને પુરાણોનું પોતાનું યુવનાત્મક દષ્ટિએ અવલોકન કરતાં વાયુપુરાણ અત્યારે જે મળે છે તે લગભગ સંપૂર્ણ જ લાગે છે; ઉલટું

એમાં કાળે કાળે ઉમેરા થયા છે. અને દેવા માદાત્મ્ય જેવાં માદાત્મ્યોમાંનાં કેઈ દશમા અગ્રીયારમા શનકથી પ્રાચીન નથી જણાતાં. અને દેવા માદાત્મ્ય અને ગયા માદાત્મ્ય રચાયા પછી વાયુ પુરાણની નારદ પુરાણોક્ત અનુક્રમણિકા રચાઈ છે. કદાચ એ અનુક્રમણિકાને અનુસરતું આખું વાયુપુરાણ તૈયાર થયું હશે પણ તે ખરું નથી અને આ પ્રાચીન પુરાણ જળવાઈ રહ્યું છે.

હરિવંશ

હરિવંશ મહાભારતનું ખિન્ન પર્વ જણાય છે, પણ વસ્તુતઃ એ એક જાતનું પુરાણ જ છે. એ પોતે પોતાને પુરાણ કહે છે. મુંબ-
ઈમાં ઈ. સ. ૧૮૬૫માં નીલકંઠની રીકા સાથે જપાયેશ હરિવંશમાં ત્રણ પર્વો છે અને ૧૬ હજાર શ્લોકો છે, પણ મહાભારતના આદિ પર્વની કેટલીક પ્રતોમાં પર્વસમ્રદાધ્યાયમાં ચિલ્લેપુ હરિવંશ વ મવિષ્ય વ પ્રકીર્તિત એ રીતે બે પર્વો (જુઓ મહાભારતની ભાગરકર ઇન્ડીટ્યુટની વિવેચિત આવૃત્તિ) કહેલાં છે. હરિવંશના પહેલા હરિવંશ પર્વમાં પુરાણના સર્ગ, વંશ, મન્વન્તર અને વંશાનુચરિત એટલા વિષયો છે. બીજામાં વિષ્ણુએ અવતાર લીધા ત્યાંથી કૃષ્ણચરિત્રનું વર્ણન ॥ અને ત્રીજા ભવિષ્ય પર્વમાં મહાભારત પૂરું થયું તે પછીના બનાવો ભવિષ્ય નામથી કહેવાનું શરૂ કર્યું છે, પણ મોટે ભાગે મહા-ભારત અને પુરાણોમાંથી ગમે તેમ સંગ્રહ કર્યો છે, જેમાં વરાહ અને વામન અવતારની કથાઓ ઘણા ભાગ રોકે છે.

હરિવંશને બીજાં પુરાણો સાથે સરખાવતાં તથા એની ભાષા વગેરેના વિચાર કરતાં એનું પહેલું પર્વ સૌથી જૂનું લાગે છે. એને વિષય પણ શુદ્ધ પૌરાણિક વિષય છે. બીજું પર્વ તે પછીનું પણ આજુ અને વિષ્ણુપુરાણ કરતાં જૂનું છે અને ત્રીજું સર્વથી પાછળનું છે. પહેલું પર્વ મુખ્યત્વે વાયુ, ધ્વજાંડના પાંદને અનુસરે છે, પણ કેટલીક વાર મત્સ્યવાળા વચનો પણ હરિવંશમાં મળે છે. વળી વાયુમોક્ત (દ. ૧ જ. ૧૩) એમ રાજ હરિવંશ વાપરે છે: એ

જેતાં હરિવંશનું પહેલું પર્વ પણ વાયુ પછીનું, તેની મુધારેલી આટલિ જેવું છે. અહીં વાયુ અને હરિવંશ પર્વના યોગ અધ્યાયોની ગુણના કરી છે. પુરુષના અને ઉર્વશીની કથાના વાયુ અ. ૯૧ અને હરિવંશ અ. ૨૬ના સમભાગ ૪૫ શ્લોકો કવચિત્ પાકાંતર જાદ કરતાં એક જ છે. પછી વાયુ અ. ૯૨ માં શ્લો. ૨ થી ૭૪ સુધી ધન્યન્તરિના જન્મની તથા વારાણસીના નારાની કથા છે. પણ વાયુમાં પહેલા ૧૧ શ્લોકમાં અને ૭૫ થી આગળ ૯૯ સુધી રજની કથા આવે છે તે ભાગ અને હરિવંશ અ. ૨૮ શ્લો. ૧ થી શ્લો. ૩૭ એક જ છે, તથા હરિવંશ અ. ૨૯ ના શ્લો. ૬ થી ૮૩ શ્લોકો અને વાયુના ઉપર કહેલા અ. ૯૨ ના શ્લો. ૨ થી ૭૪ એક જ છે. માત્ર ક્યાંક શબ્દ ફેર મળે છે.

હરિવંશના ત્રીશમો અધ્યાયમાં વાયુના અ. ૯૩ ના શ્લો. ૧૨ થી ૧૦૧ સુધીનો સાર આપ્યો છે, પણ હરિવંશના ૪૯ શ્લોકોમાના ધણા વાયુમાંથી એમને એમ છે. તેમા સ્વાતિની ગાથા રૂપે વાયુએ તથા હરિવંશે ઉતારેલા વાયુ અ. ૯૩, શ્લો. ૯૪ થી ૧૦૧ સુધીના શ્લોકો એક જ છે અને તે મનુસ્મૃતિ વચ્ચેમાં પણ મળે છે.

હરિવંશ અ. ૨૭માં વિશ્વામિત્રની કથા છે તેજ પાછી અ. ૩૨માં છે. કેટલાક શ્લોકો એના એજ છે. પછી અ. ૩૩માં પુરુ, અનુ, દુલ્હના વંશે કલા છે અને ૩૪મામા યદુવંશ કહ્યો છે. વાકુ પુ. મા અ. ૯૪ થી ૯૮ સુધી યદુવંશ કહ્યો છે અને પછી અ. ૯૯ માં પુરુ, પુર્વમુ, અનુ અને દુલ્હના વંશે કલા છે.

હરિવંશ અ. ૩૩ અને વાયુ અ. ૯૪ના શ્લોકો પાકાંતર ન ગણીએ તો એક જ છે. હરિવંશ અ. ૩૩નો છેલ્લો શ્લોક વાયુ અ. ૯૫નો શ્લો. ૧૪મો છે. પણ હરિવંશમાં વાયુ પુ. અ. ૯૫ શ્લો. ૧૬ થી ૪૮ સુધીનો યદુવંશનો ભાગ નથી જ અને પછી વાયુ પુ. અ. ૯૬ ના શ્લો. ૧૭ થી હરિવંશનો અ. ૩૪ મો શરૂ થાય છે. માત્ર ગાંધારી અને માદ્રો જે ટ્રિષ્ટુની સ્ત્રો હતી

એમ વાયુમાં છે અને, કોષ્ટની ઓ દત્તી એમ દરિવંશમાં છે. દરિ-
વંશમાં મડબડ થક છે. વિષ્ણુપુરાણવાયુને જરાબર અનુસરે છે. પણ
વાયુ. પુ. અ. ૯૬ ના શ્લોકો. ૧૮ થી જે વંશાવળી છે તે દરિવંશમાં
નથી. આ અધ્યાયમાં વાયુમાં સ્થમ-તકમણિની કથા છે તે પણ
દરિવંશમાં નથી. પણ વાયુ પુ. અ. ૯૬ શ્લોકો. ૧૦૧ થી શ્વેદની
વંશાવળીના શ્લોકો શરૂ થાય છે. તે દરિવંશમાં અ. ૩૪ ના ત્રીજા શ્લોકથી
આગળ મળે છે. પણ આ ચતુર્વંશનું જે દરિવંશ કરનાં વધારે વિસ્તા-
રથી વાયુમાં વર્ણન છે. દરિવંશમાં વચલાં ઘણાં નામે નથી. ઉત્કું
દરિવંશમાં અ. ૩૫ માં કાસ્યવનના જન્મની કથા તથા એના
ભયથી દારકા જનું પડયાની વાત છે. પણ આ બાબતમાં દરિવંશની
ખુબી જ ન્યારી છે. દરિવંશ અ. ૩૬ માં શરૂવાતથી, કોષ્ટનો વંશ
ફરી અક્ષરશઃ વાયુના શબ્દોમાં (જુઓ વાયુ. અ. ૯૫ શ્લોકો. ૧૪
થી આગળ) શરૂ થાય છે. પછી દરિવંશ અ. ૩૭ ના શ્લોકો ૧૬
શ્લોકો વાયુ પુ. અ. ૯૬ ના શ્લોકો ૧૬ શ્લોકોને અનુસરે છે. વળી
દરિવંશ અ. ૩૮ ના શ્લોકો. ૧૦-૧૧ માં અ. ૩૪ ના શ્લોકો શ્લોકની
પુનરુક્તિ કરી પછી વાયુને અનુસરનાં પ્રસેનની વાત શરૂ થાય
છે અને પ્રસેનની વાતમાંથી સ્થમનકમણિની કથા કહે છે. પણ
અહીં ગોઠાણો કરીને પ્રસેને દારકામાં સમુદ્ર પાસેથી મણિ મેળવ્યો
એમ કહ્યું છે—

પ્રસેનો દારવન્યાં તુ નિવસંત્યાં મહામણિન્ ।

દિવ્યં સ્થમન્તકં નામ સમુદ્રાદુપલ્લવવાન્ ॥

દરિવંશ. અ. ૩૮ શ્લોકો. ૧૩, ૧૪

પણ પછીના શ્લોકો વાયુને અનુસરના છે અને તેમાં સ્થ
મણિ આપ્યો એમ કહ્યું છે. આ કથાના વાયુના શબ્દોને દરિવંશ
સાથે સરખાવતા દરિવંશની કથા વાયુ કરનાં પાછળથી લખાયેલી
ઓખી દેખાય છે. વાયુમાં પ્રસેનનો ભાઈ સક્રિય તોયકૂલાદપ:

સ્મરંતું ઉપસ્થાનું ચર્ચો રચિત્તુ એમ શબ્દો છે. દરિવંશમાં દ્વારકા સમુદ્ર પાસે અને અન્ધકૂલમુપસ્મરંતું એમ ફેરફાર છે. વળી ઘડીકમાં પ્રસેને મણિ મેળવ્યો એમ કહે છે; વળી એના ભાઈ સત્રાહતે મેળવ્યો એમ કહે છે, દરિવંશના પાત્રનું દેહાલ્પ નથી.

વાયુમાંથી દરિવંશ અર્થ સ્વપ્ન ઉત્પન્ન થયાં છે.—

ऊनपोडपवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नराःसदा ।

એ રીતે વાયુના અ. ૫૮ના શ્લોકનું અર્થ વચરનું પાકાંતર દરિવંશ પર્વ. ૨ અ. ૨ શ્લો. ૧૧ માં છે.

વાયુ અ. ૬૬ના શ્લો. ૧૭, ૧૮થી તે પ્રલો. ૬૮ સુધી ને દરિવંશ અ. ૩૮ના શ્લો. ૧૦, ૧૧થી અ. ૩૯ના અન્ન સુધીને ભાગ અનુસરે છે. કવચિત્ પાકાંતરે તો મળે ૯૮. દરિવંશ અ. ૪૦ માં વિપ્લુના અવતારો વિશે પ્રશ્ન છે. આરંભમાં વરાહ અવતાર વિશે પ્રશ્ન થયો છે (જુઓ અ. ૪૦ પ્રલો. ૩, ૪, ૫,) ૭ના ૭ઠ્ઠા શ્લોકથી સામાન્ય રીતે કૃષ્ણના કર્મો અને પ્રાકૃતોનો વિશે પ્રશ્ન આવે છે, એટલુંજ નહિ પણ વાયુ અ. ૬૭ પ્રલો. ૬૪થી પ્રલો. ૬૨ સુધીને દરિવંશ અ. ૪૦ ના ૭ઠ્ઠા શ્લોકથી છેવટ સુધીના શ્લોકો લગભગ શબ્દશઃ અનુસરે છે અને રસમાથી શોષિત થાય છે વગેરે સુચનમાંથી વાયુએ લીધેલી વાતો એ જ ક્રમમાં આવે છે. દરિવંશ અ. ૪૧મા વિપ્લુના અવતારો વાયુ કરના વિસ્તારથી કલ્પા છે. પણ નારસિંહ અવતારમાં બ્રહ્માએ દ્વિરપ્પકશિપુને વરદાન આપ્યાની વાત છે પણ પ્રલ્હાદની ભક્તિની વાત નથી, જે વિપ્લુ-પુરાણમાં છે. ૪૧ મા અધ્યાયમાં વિપ્લુના અવતારો ગણાવનાં ૯ પોંકર (મધુકૈટલને મારનાર), વારાહ, નારસિંહ, વામન, દત્તાત્રેય, નમદગ્ધ, રામ દાશરથી, કૃષ્ણ, વ્યાસ, કલ્કી એટલા ગણાવ્યા છે. પણ આ અધ્યાયમાં જે પ્રલો. ૫૭થી ૬૦ કૃષ્ણનાં કર્મના શ્લોકો વાયુમાંથી (અ. ૬૮ પ્રલો. ૧૦૦થી ૧૦૩) શબ્દશઃ ઉતારેલા છે અને

એ શ્લોકોનો પાઠ વાયુનો વધારે મુદ્દ છે. ઘન કંસ એ રીતે વાયુમાં કંસનું નામ છે. દરિવંશમાંથી કંસનું નામ ઉઠી ગયું છે.

દરિવંશના બીજાપર્વમાં કૃષ્ણચરિત્ર સંગ્રહ આપેલું હોવા છતાં પદ્માપર્વમાં કૃષ્ણચરિત્ર વર્ણનમાં વાયુના જ શ્લોકો મળે છે, એ જોતાં દરિવંશે પદ્માપર્વમાં કોઈ પુરાણમાંથી સંપ્રદ કર્યો છે, એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. વધારે વિગતવાર સરખામણીની જરૂર નથી.

દરિવંશમાં ભવિષ્ય વર્ણનમાં બ્રાહ્મણ રાગ સેનાની કમિયુગમાં અશ્વમેધ યજ્ઞ કરશે એવું વચન છે. આ વચન શુંગપુત્રમિત્રને લાગુ પડે છે આ ભવિષ્ય કુદાન સમયની રાજ્યાતનું છે એમ શ્રી કાર્તીકપ્રસાદ જયસ્વાલ કહે છે (જુઓ J. B. & C. Research Society, March 1928) બીજી તરફથી દરિવંશના જે શ્લોકો અશ્વમેધે-વજ્રમુચીમાં ઉભામાં છે, (જુઓ કીથ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ ૧૯૨૮, પા. ૫૬).

બ્રહ્માંડ પુરાણ-વિસ્તર સાહેબને બ્રહ્માંડ પુરાણના પૂર્વાર્ધની જે પ્રત મળેલી તે વાયુના જ પાઠાંતર જેવી હતી અને એ ઉપરથી વિસ્તર સાહેબનો તથા બીજા પુરાણજોનો એવો મત થયો છે કે હાલનાં વાયુ અને બ્રહ્માંડ એક જ છે, ફક્ત નામ જુદાં છે. એટલે બ્રહ્માંડ નામનું કોઈ જુદું પુરાણ જૂના કાળમાં હશે તો એ જુમ થયું છે. અને પાર્નિટર પુરાણોની પુરાણાનુક્રમણિકા, પાછળની-લગભગ બધાં પુરાણો રચાયા પછી રચાઈ છે અને પુરાણોમાં દાખલ થઈ છે એમ કહી શકાય છે છતાં એનો જ આધાર લઈ વાયુ અને બ્રહ્માંડ જે નામમાં વધારે જૂનું અને જાણીતું નામ બ્રહ્માંડ છે મારે દાવનું વાયુ પુરાણ એ ખરી રીતે બ્રહ્માંડ પુરાણ જ છે, એમ કહે છે. (જુઓ A. I. H. T. p. 78)

ઘણાં ખરાં પુરાણોની પુરાણાનુક્રમણિકામાં બ્રહ્માંડને ગણેલ છે અને વાયુને નથી ગણેલું. માત્ર વાયુ અને ગરુડમાં જેમ નામ મળે છે. છતાં બાલુના ઉચ્છેષ્ટો જોતાં જૂના કાળમાં વાયુ વધારે પ્રસિદ્ધ હોવું જોઈએ.

વળી નારદપુરાણોક્ત જ્ઞાંત્રની અનુક્રમણિકા આનંદાશ્રમ સીરી-
 ઝમાં ઉપાયેષ વાયુ પુરાણનું વર્ણન હોય એવી છે. બીજી તરફથી
 મત્સ્ય, નારદ અને દેવી ભાગવતની પુરાણાનુક્રમણિકામાં જે સ્થાને
 વાયુ પુરાણ નામ છે તે સ્થાને વિષ્ણુ, પદ્મ, માર્કંડેય, કૂર્મ, વરાહ,
 ભાગવત, બ્રહ્મવૈવર્ત, સિંગ અને રૂદ્રની પુરાણાનુક્રમણિકામાં સૈવ
 પુરાણ નામ છે. આ સૈવ પુરાણ એટલે પ્રચલિત શિવપુરાણ નર્મિ
 (શિવપુરાણ તો ઉપપુરાણમાં ગણાય છે) પણ પ્રચલિત વાયુપુરાણ
 એમ કહેલાકનો મત છે. પણ પં. લવાણપ્રસાદના મત પ્રમાણે
 પ્રચલિત શિવપુરાણની વાયુ સંદિના એ જ મતસ્થોક્ત વાયુપુરાણ
 અને પ્રચલિત વાયુપુરાણ એ જ જ્ઞાંત્ર પુરાણ. કારણ કે થીધર-
 સ્વામીએ ભાગવતની દીકામાં તથા ય વાયુથીયે કહીને ઉતારેલ
 એક સ્લોક વાયુમા નથી મળતો પણ શિવ પુરાણની વાયુ સંદિતામાં
 મળે છે. (લુઓ પુરાણ નિરીક્ષણ પા. ૧૬૨, ૧૬૩). પણ આ
 દલીલમાં બહુ જોર નથી કારણ કે થીધર સ્વામીના વખતમાં શિવ
 પુરાણાંતર્ગત વાયુસંદિના સ્વાર્થ ગર્હ હોય અને તેજ થીધર સ્વામીને
 ઉદિષ્ટ હોય એ સંભવિત છે. વળી શ્રી. કાળે સંકરાચાર્યે વિષ્ણુસદસ
 નામ અને સનાતનુગત્ત્વિય ભાષ્યમાં જ્ઞાંત્ર પુરાણાંતર્ગત કાવળેય ગીતા-
 માંથી ઉતારો કર્યો છે અને પ્રચલિત વાયુ પુરાણમાં કાવળેય ગીતા
 નથી માટે કાવળેય ગીતાવાચું જ્ઞાંત્ર પુરાણ હ્રુત થઇ થયું છે અને
 પ્રચલિત વાયુપુરાણ વાયુપુરાણ જ છે એમ કહે છે (એજન પા.
 ૧૬૪). પણ સંકરાચાર્યનાં આ કહેવાતા ભાષ્યો શારીરકભાષ્યકાર
 સંકરાચાર્યનાં હોવા વિષે શંકા છે. સંકરાચાર્યે એમનાં પ્રસિદ્ધ ઉપ-
 નિષદ્ધ ભાષ્યોમાં, ગીતા ભાષ્યમાં કે જ્ઞાંત્ર ભાષ્યમાં કોઇ પુરાણનો
 નામથી ઉલ્લેખ કર્યો નથી માટે કાવળેય ગીતા ઉપર આધાર રાખવો
 એ ખોટું છે, અને લલિતોષાખ્યાન પેઠે કાવળેય ગીતા પણ જ્ઞાંત્ર
 પુરાણની કોઇ પોથીમા મળી આવે એ અસંભવિત નથી.

આ ગોટાળાનો હેતુનો ખુલાસો અત્યારે થઇ શકે એમ લાગતું

નથી. જુદાં જુદાં પુરાણોની વિવિધ દાથપ્રતોનો વિવેચક દ્રષ્ટિથી વિશાળ અભ્યાસ થયા પહેલાં કાંઈ ન કહી શકાય. અત્યારે તો આનંદાશ્રમ સીરીઝમાં છપાયેલ વાયુપુરાણ અને વેંકટેશ્વર પ્રેક્ષમાં છપાયેલ ધ્વજાંડપુરાણની કુંટી સરખામણી કરી નેહાયે.

બેય પુરાણો વાયુગ્રોહન છે. અને જો કે ધ્વજાંડ પુરાણમાં પૂર્વ ભાગ, મધ્ય ભાગ અને ઉત્તર ભાગ એવા વિભાગો છપાયેલ અનુક્રમણિકામાં પાડેલા છે પણ ખરી રીતે વાયુ અને ધ્વજાંડ બેયમાં પ્રક્રિયા, અનુયંત્ર, ઉપોદ્ધાન અને ઉપસંહાર એ રીતે ચાર ભાગો જ મૂળનાં વચનોમાં દેખાય છે વળી પ્રથમ ક્રત્તો તરીકે શાંશપાયન, શંકુ વગેરે એના એ જ છે. આખા ગ્રન્થનો વસ્તુ વર્ણનનો ક્રમ પણ એક જ છે. પણ બેય પુરાણોના અધ્યાયમાં સરખા શ્લોકો છે એવું નથી. કોઈ અધ્યાયમાં વાયુપુરાણમાં વધારે શ્લોકો મળે છે, તો કોઈ અધ્યાયમાં ધ્વજાંડમાં વધારે શ્લોકો મળે છે. કર્ચિત્ વાયુમાં ૫૮૧ ગયેલા દેખાતા શ્લોકો ધ્વજાંડમાં મળ્યા આવે છે. ભવિષ્ય રાજવંશ વર્ણન વિશે પાર્ણટર કહે છે કે ‘વાયુ અને ધ્વજાંડનો પાઠ બધાં પુરાણોમાં ઉત્તમ છે, બેયનો ઘણો ભાગ સખ્દસઃ એક છે. પણ ધ્વજાંડનો પાઠ વચ્ચે તુટે છે અને વેંકટેશ્વરમાં એ પુરાણ કાળગ્ન-વગર છપાયેલ છે છતાં વાયુનો પાઠ મેળવવા માટે ઉપયોગી છે.”

વાયુપુરાણમાં ગયા માહાત્મ્ય શિવાય ૧૦૪ અધ્યાયો છે, બ્યારે ધ્વજાંડપુરાણમાં ૧૧૬ અધ્યાયો છે. પણ વધારે વિગતવાર સરખામણી કરીએ તો વાયુના પહેલા બે અને ધ્વજાંડના પહેલા બે એક છે. વાયુનો ત્રીજો અધ્યાય શૈવ હોવાથી ધ્વજાંડમાં નથી. વાયુનો ૪થો એ ધ્વજાંડનો ત્રીજો જોડે વાયુના ઘણા શ્લોકો ધ્વજાંડમાં નથી. વાયુના ૫થી-૧૦ અધ્યાયો અને ધ્વજાંડના ૪થી ૯ એક છે. જોડે વાયુના છઠ્ઠા અધ્યાયના શ્લોકો કરતાં ધ્વજાંડના ૫મામાં શ્લોકોની સંખ્યા વધારે છે. વાયુ અ. ૮નાં શ્લો. ૩૨થી ૩૪ જે શંકરાચાર્યે ટીકેલ તે ધ્વજાંડના ૭મા અધ્યાયમાં હોવા જોઈએ ત્યાં નથી.

વાયુના હેમા અધ્યાયના ૧૨૨ શ્લોકોના બ્રહ્માંડ અ. ૮માં ૬૬ શ્લોકો ૧૮ છે.

વાયુના અ. ૧૧થી અ. ૨૬ ખાસ શેવ છે અને બ્રહ્માંડમાં નથી. પછી વાયુના અ. ૨૭થી ૩૦ અને ધ. ના અ. ૧૦થી ૧૩ એક છે. પછી વાયુના ૩૧, ૩૨ અધ્યાયો ધ. માં નથી. વાયુના ૩૩, ૩૪ અને ધ. ના ૧૪, ૧૫ એક છે. પછીના વાયુના દસ અધ્યાયો ધ. માં નથી. પછી વાયુ અ. ૪૫થી ૫૫-અ. ૧૬થી-૨૬; આમાં પણ વાયુનો અ. ૪૮ ધ.માં નથી અને વાયુના અ. ૫૦ ની વાંત ધ. ના અ. ૨૦, ૨૧ જે અધ્યાયોમાં છે. પછી ધ. અ. ૨૭ ખાસ શેવ છે અને વાયુમાં નથી. પછી વાયુના અ. ૫૬ થી ૬૪ અને ધ. અ. ૨૮ થી અ. ૩૮ એક છે. જે કે વાયુ અ. ૬૦ માં જે વાગદિત્ય સંબંધી શ્લોકો છે તે બ્રહ્માંડના ૩૪ મા અધ્યાયમાં નથી. અહીં ધ. નો પૂર્વ ભાગ પૂરો થાય છે. પછી વાયુના ૬૫ થી ૮૩ મુખીના અધ્યાયો અને ધ. ના ઉત્તર ભાગના પદ્ધેલા વીસ અધ્યાયો છે. તેમાં વાયુ પુરાણ અ. ૬૭ ના તથા અ. ૮૩ ના ધ. પુરાણે બન્ને અધ્યાયો કર્યા છે અને અ. ૭૨, ૭૩ તથા ૭૪, ૭૫ એ બન્નેના એક એક (ક્રમશઃ ૧૦, ૧૧) કરેલ છે. પછી ધ. પુ. માં અ. ૨૧ થી ૫૮ મુખીના અધ્યાયોમાં સદસાણુન અને પરશુરામનું વિસ્તારથી આખ્યાન છે. આ ૩૮ અધ્યાયો વાયુમાં નથી જ. વળી આ ભાગમાં ગોપીઓની તથા ઉદ્ધવની ભક્તિની સ્તુતિ છે (જુઓ ધ. પુ. ઉ. અ. ૩૪) અને સધાનું નામ પણ છે (જુઓ અ. ૩૬) એટલે આ આજો ઉમેરો ભાગવત પછીનો તથા સધાની પ્રસિદ્ધિ પછીનો એટલે દસમા શતક પછીનો લાગે છે. પછી વાયુ અ. ૮૪ થી ૧૦૩ મુખીના અધ્યાયો અને બ્રહ્માંડના અ. ૫૬ થી ૭૪ મુખીનાં તથા પછીના ઉપસંહાર પાદના ૩ એક ૧૮ છે.

ઉપર બોલે સંસ્થાન પાસેથી મળેલી ધ. પુ. ની હસ્ત પ્રતમા

લલિતોપાખ્યાન અને નાસિકેતોપાખ્યાન દર્શાવે પણ એ આખ્યાનો બીજી પ્રતોમાં ન હોવાથી વેદરેખરે જુદા જ જાણેલાં છે.

આટલી સરખામણીથી ૨૫૯ દેખાય છે કે અત્યારે વાયુને મોટો ભાગ અને બ્રહ્માંડનો અસલ ભાગ એક જ છે. અલબત્ત પાઠ ફેર છે, વચ્ચે અખ્યાયો ગુટે છે, શ્લોકો પણ વધુ પડે છે અને બેયમાં પાછળથી થયેલા જુદા-ઉમેરા છે. વળી એકદર બ્રહ્માંડની રચના વાયુ કરતાં અર્વાચીન લાગે છે છતાં બેયને સ્વતંત્ર ગણવા બોટલી વિરોધતા નથી દેખાતી. એટલે સંભવ એવો લાગે છે કે દેવા માહાત્મ્ય વગેરે જે વખતે લખાયાં તે વખતે પુરાણોનું એક મહાનું સંસ્કરણ થયું અને એ સંસ્કરણ કરનારાઓએ વાયુ પુરાણને સૈવ ગણવાની જૂની પ્રથાનો આશ્રય લઈ સિવ માહાત્મ્ય, ગયા માહાત્મ્ય અને દેવા માહાત્મ્યવાળું ખાસ સૈવ વાયુ પુરાણ તૈયાર કર્યું કારણ કે હાલના વાયુ પુરાણના સૈવ ભાગોથી આ સંસ્કૃતિઓને સંતોષ ન થયો. એ વખતમાં સૈવ સાહિત્ય પણ પ્રબળ હતું અને દેવા માહાત્મ્ય વગેરે કટકાઓ સ્વતંત્ર રહ્યા. આ રીતે હાલનો વાયુ બ્રહ્માંડનો મોટાજો હિત્વજ થયો હોય એમ મને લાગે છે, એક જ પુરાણનું જૂનું નામ વાયુ છે અને નવું નામ બ્રહ્માંડ છે. અત્યારે એક જ પુરાણની બે પ્રતો તરીકે સરખાવવાના તથા એ મૂળ પુરાણનો મૂળ પાઠ મેળવવાના કાર્યમાં આ બે પુરાણો ઉપયોગી છે. અલબત્ત વાયુ કરતાં અર્વાચીન કાળમાં બ્રહ્માંડની અત તૈયાર થઈ છે.

મત્સ્યપુરાણ.

મત્સ્યપુરાણ ખાસ જોવા જેવું છે, હાલ જે મત્સ્યપુરાણ મળે છે તેમાં જૂના નવા અંશોનો સંગ્રહ હોય એમ લાગે છે. વિસ્તૃત

સાહેબે મત્સ્યપુરાણનું આ સ્વરૂપ જરાજર પકડ્યું હતું. સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વગેરે પ્રાચીન પુરાણ લક્ષણને અનુસરતો, વાયુ, બ્રહ્માંડ, વિષ્ણુને મળતો અંશ મત્સ્યપુરાણમાં છે જ, પણ એ ઉપરાંત મતો, દાનો વગેરેના સંગ્રહવાળો અર્વાચીન અંશ પણ છે. મહાભારતમાંથી અને જુદાં જુદાં પુરાણોમાંથી વસ્તુનો જ નહિ પણ સબંધોનો એ મત્સ્યે સંગ્રહ કર્યો છે, એમ જો વિસ્તર સમજેજ કહે છે તે સાચું છે.

મત્સ્યોક્ત વંશ વર્ણન પ્રાચીન છે અને તેનો પાઠ વાયુ બ્રહ્માંડના પાઠથી સ્વતંત્ર છે એ પાર્શ્વદેરે સિદ્ધ કર્યું છે, વળી મત્સ્યપુરાણની કલિરાજ વંશાવળી આન્ધ્ર વંશ આગળ પૂરી થાય છે એ ઉપરાંત પાર્શ્વદેરે એને ત્રીજા સતકમાં મુકે છે અને એ જ અમાણ ઉપર આધાર રાખી શિરીષયન્દ્ર વિદ્યાર્ણવ પાણિની આદિસ તરફથી ઉપાયેલા મત્સ્યપુરાણના અગ્રિજ ભાષાંતરના પરિચિટ ૧૦ ભાગાં મત્સ્યને ઇ. સ. ૨૦૦ ની આસપાસમાં દરાવે છે. પણ વિદ્યસને સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે તેમ આખું મત્સ્યપુરાણ કલિરાજ વંશવર્ણન જેટલું પ્રાચીન નથી.

આરાધારવા પ્રમાણે પ્રાચીન પુરાણોની એક પરંપરા વાયુ, બ્રહ્માંડ, દરિવંશ, બ્રહ્મ અને વિષ્ણુમાં જળવાઈ રહી છે ત્યારે બીજી પરંપરા મત્સ્ય, પદ્મ વગેરેમાં જળવાઈ રહી છે. વિષ્ણુ વગેરેની પુરાણાનુક્રમણિકામાં ખેલું બ્રહ્મપુરાણ ગણેલું છે. મત્સ્યમાં પોતામાં પણ વિષ્ણુપુરાણ વગેરેને અનુસરતી જ અનુક્રમણિકા છે, પણ વાયુની અનુક્રમણિકામાં ખેલું મત્સ્યનું નામ છે. મત્સ્યના અગ્રજ ભાષાંતરના સંપાદક મેજર વસુ મત્સ્યને ત્રયમ સ્થાન આપનાર પરંપરાને દક્ષિણાત્મ પરંપરા ગણે છે, એ ગમે તેમ હો પણ જૂના કાળમાં વાયુ, જેવું જ સ્થાન ગૂણ મત્સ્યનું દશે, એમાં શંકા નથી લાગતી. વાયુ પેઠે મત્સ્યનો જોકે બાણે ઉલ્લેખ નથી કર્યો પણ પણ કાલ્પદાસ દવિનાં કુમારસંલવ અને વિક્રમોર્વશીયનો આધાર મત્સ્યપુરાણમાં સંગ્રહીત કથાઓ હોવાનો સંલવ ખેલાં બતાવ્યો છે.

એ નેતાં સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વંશ, વગેરે પ્રાચીન પૌરાણિક વસ્તુવાળાં
 મત્સ્યનો ભાગ ઇ. સ. ત્રીજા સતક જેટલો જૂનો હોવાનો સંભવ છે જ.
 પણ મત્સ્યપુરાણમાં પાછળથી મહાભારતમાંથી, બીજા પુરા-
 ણોમાંથી અને તંત્રોમાંથી વિવિધ વસ્તુનો સંમલ કરવામાં આવ્યો છે.
 મત્સ્યમાં ૪ ઉપપુરાણો સાથે ૧૮ પુરાણોની સંક્ષિપ્ત લક્ષણોવાળી
 અનુક્રમણિકા આપેલી છે. અપરાદે ઉપપુરાણો શિવાયની એ આખી
 અનુક્રમણિકા ઉતારી છે. એ નેતાં એ અનુક્રમણિકા ખારમા થતક
 પેલાંની હોવી નોંધએ. ઉપપુરાણોવાળાં ઉમેરો અપરાદના વખતમાં
 થયો દેશે તો એની પાસેની પ્રતમાં નંદિ હોય. આ પુરાણાનુક્રમણિકા
 બધાં પુરાણોમાં પાછળથી દાખલ થયેલ છે એ મારે મત એ પેલાં
 સકારણ દર્શાવ્યો છે, એટલે એને જાણુ ઉપર રાખીએ તો મત્સ્યમાં
 અ-પ્રત પણ:—

શ્રુત્વેદમૃગયઃ સર્વે સ્કન્દેન કથિતં પુરા ।

મત્સ્ય અ. ૧૮૬ શ્લો. ૭૬.

એ રીતે સ્કંદ પુરાણનો, તથા:—

શ્રુતં મે બ્રહ્મણા શ્રોતે પુરાણે બ્રહ્મસંભવે ।

મત્સ્ય અ. ૧૧૦ શ્લો. ૧

એ રીતે બ્રહ્મપુરાણનો નામથી ઉલ્લેખ છે.

જ્યાં મત્સ્ય પ્રત્યાદને વિષ્ણુભક્ત કહે છે (અ. ૨૪૫) એ
 નેતાં એ બાગ વિષ્ણુપુરાણનો સમકાલિન લાગે છે. મહાભારતમાંથી
 ઘણો ઉતારો મત્સ્યે કર્યો છે એ ચોક્કસ છે. (જુઓ સાવિત્રી
 આખ્યાન મત્સ્ય અ. ૨૦૮ થી ૨૧૪ તથા ઉત્તરય્યાત્યાખ્યાન
 મત્સ્ય અ. ૨૫ થી ૪૨)

આ રીતે મત્સ્ય પુરાણમાં, સર્ગોદિ જાગે ઉપરાંત મહાભારત-
 માંથી તથા તત્કાલિન ઇતર વૈષ્ણવ અને સૈવ સાહિત્યમાં અસ્થિતોના
 ઉમેરો કર્યા છે, પણ હાલનું મત્સ્ય મુખ્યત્વે મતો અને નિર્ણય પુરાણ

છે. એ વાતનો કાંઈક સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવવા માટે નીચે હુંકામાં
મત્સ્ય પુરાણની પ્રયક્ષરણુ સાથે સરખામણી કરી છે.

પ્રેક્ષા અધ્યાયમાં ૧૪, મત્સ્ય, પુરાણ લક્ષણ ગુણવતાં ઉત્પત્તિ.
પ્રવચ, વંશ વગેરે જૂનાં લક્ષણો સાથે દાન ધર્મ, વિધિ, શ્રાદ્ધ કેષ્પ,
દેવતાઓની પ્રતિષ્ઠા વગેરે નવાં ઉમેરે છે. મત્સ્યના. પ્રેક્ષા ૨૩
અધ્યાયો સામાન્ય પૌરાણિક વિષયોના છે. અને અ. ૭, ૮ હરિવંશ
પર્વ. ૧ અ. ૩, ૪ ને મળતા છે. પણ અ. ૭ માં મદનદાદરીના
મનુર્નું વર્ણન છે તે નવું છે. અ. ૭ માં કહેલ મરતની ઉત્પત્તિની
કથા વાયુ, હરિવંશ, વિષ્ણુ વગેરે જગ્યામાં છે પણ મદનદાદરીનું મત
ક્યાંય નથી. એ ઉમેરો પાછળથી થયેલો સ્પષ્ટ દેખાય છે. પછી
મત્સ્ય અ. ૬, ૧૦ અને વાયુ અ. ૬૨ એક જ છે. પછી મત્સ્ય
અ. ૧૧ અને વાયુ અ. ૮૫ તથા હરિવંશ અ. ૯ એક છે. મત્સ્ય
અ. ૧૩ માં દેવીનાં નામો છે. આ વસ્તુ વાયુ કે હરિવંશમાં નથી
પણ વિષ્ણુ પુ. અ. ૧, અ. ૮ માં લક્ષ્મીના સ્વરૂપનું વર્ણન છે તેમાં
છે. પણ વિ. પુ. માં કે ભાગવતમાં રાધા નામ નથી ત્યારે મત્સ્યના
આ અધ્યાયમાં રાધા નામ છે માટે એ અધ્યાય ભાગવતથી અર્વા-
ચીન હોવા જોઈએ. પછી મત્સ્ય અ. ૧૩ થી ૨૨ અને વાયુ અ.
૭૩ થી ૮૩ એક વિષય છે. મત્સ્ય અ. ૨૩, ૨૪=વાયુ અ. ૬૦
પછી મત્સ્ય અ. ૨૫ થી ૪૨ માં યયાતિઆખ્યાન મહાભારતમાંથી
પછી મત્સ્ય અ. ૪૪ થી ૫૦=વાયુ અ. ૬૪ થી ૬૯ મત્સ્ય અ.
૨૧=વાયુ અ. ૨૬, પછી મત્સ્ય અ. ૫૨ કર્મયોગ આહાત્મ્ય સ્મૃતિ-
ઓમાંથી, મત્સ્ય અ. ૫૩ પુરાણાનુક્રમણિકા, પછી અ. ૫૫ થી
૧૦૨ સુધીમાં જુદાં જુદાં દાનો અને પ્રતોનો મદિમા કહ્યો છે. તેમાં
અ. ૭૦ માં વેશ્યાઓનો સદાચાર કહેલો છે. તેમાં મુખ્ય વાત
બ્રાહ્મણને દાન આપવાની તથા રતિ માટે અને કામદેવરૂપ ગણીને
સરીર અર્પણ કરવાની વાત છે. આતો કોઈ વેશ્યા-કામુકનો લખેલો
ભાગ લાગે છે.

‘વળી કૃષ્ણાષ્ટમીના’ મતનો પણ મો અધ્યાય છે. તેમાં કૃષ્ણ જન્મોષ્ટમીની વાત નથી પણ જુદા જુદાં મહીનાઓની વડ આઠમે જુદા જુદાં નામથી સંકરને પૂજવાની વાત છે. મતલબ કે આ પુરાણ ખાસ વૈષ્ણવ, કે સૈવ નથી પણ મતદાન પુરાણ છે.

પછી મત્સ્ય અ. ૧૧૩ થી ૧૨૪ સુધી ભુવનકાશ વર્ણન વાયુ અ. ૪૫ થી ૫૦ પ્રમાણે છે. પછી અ. ૧૨૭ થી ૧૪૦ માં ત્રિપુરોપાખ્યાન છે. આ સૈવકથા છે. વાયુપુરાણ સૈવપુરાણ બહાતું હોવા છતાં મત્સ્યમાં વાયુ કરતાં ઘણા વધારે પ્રમાણમાં અને વાયુમાં ન કહેલી સૈવ કથાઓ અને સૈવ મતો છે. શિવચતુર્દશીનું મત મત્સ્યમાં કહેલું જ છે. (અ. ૬૫)

પછી મત્સ્ય અ. ૧૪૨, ૧૪૩=વાયુ અ. ૫૭ પછી મત્સ્ય અ. ૧૪૬ થી ૧૬૦ તારકાસુરોપાખ્યાન અને કુમાર સંભવ આ પણ સૈવ આખ્યાન. પછી અ. ૧૬૧ નરસિંહ પ્રાકુર્ભાવ-આ વૈષ્ણવ કથા મત્સ્યમાં વિષ્ણુ અને ભાગવતથી જુદી રીતે છે, મતલબ કે દરિ-વેશમાંથી ઉતરી હશે પણ મત્સ્ય પ્રત્તાપને ભક્ત કહે છે એટલે અંશે વિષ્ણુ પુ. ને નજીક છે. પછી અ. ૧૭૦ માં મધુ કેટલવધ એ પણ વૈષ્ણવ. વળી અ-૨૪૪ માં વામનાવતાર અને અ. ૨૪૫ થી ૨૪૮ માં વરાહાવતાર તથા ૨૪૯ થી ૨૫૧ માં સમુદ્ર મન્થન તથા કૃર્માવતાર એ બધા વૈષ્ણવ ભાગો છે.

પછી અ. ૧૭૯ અન્ધક વધ, અ-૧૮૦, ૧૮૧ વારાણસી આહાત્મ્ય અને અ. ૧૮૫ અવિમુક્ત માહાત્મ્ય (રક્ષાકા) એ સૈવ ભાગો છે. અ. ૧૮૬ થી ૧૯૪ માં નર્મદા માહાત્મ્ય છે. અ. ૧૯૫ થી ૨૦૩ માં નાપિઓનાં પ્રવેશનું કીર્તન છે. અ. ૨૦૪ માં પિતૃ દાન માહાત્મ્ય.

પછી અ. ૨૦૪ થી ૨૧૪ સાવિત્રી ઉપાખ્યાન. અ. ૨૧૫ માં રાજાઓની સહાય સંપત્તિ (અર્થ સામ્રાજ્ય વિષય) અ. ૨૧૭, ૨૧૮ રાજાઓએ કર્તવ્ય ઔપધિઓનો તથા અમદોનો સંપ્રદ, અને ૨૧૯ જેરોની જાનાવર ઉપર અસર (વેદક તથા અર્થ સામ્રાજ્ય વિષય.)

પછી અ. ૨૨૦ થી ૨૨૭ સળ ધર્મ વર્ણન, અ. ૨૨૮ થી ૨૩૭ ઉત્પાતોનું વર્ણન, ૨૩૮ થી ૨૪૨ સળની વિજય યાત્રા માટે જોવાનાં શકુન, અપશકુન વગેરે, અ. ૨૫૨ થી ૨૫૭ વાસ્તુ વિદ્યા. ૨૫૮ થી ૨૭૦ દેવોની મૂર્તિઓ કેવી કરવી, દેવોની પૂજા કેવી રીતે કરવી, દેવ મંદિરો કેવાં વગેરે તંત્રોનો વિષય. પછી અ. ૨૭૧ થી ૨૭૩ કલિરાજ વંશ વર્ણન; પછી ૨૭૪ થી ૨૮૬ સુધી વૃદ્ધા શ્રુષ્ઠ દાન વગેરે દાનોનું વર્ણન છે. ઉપર ૨૮૦-૨૮૧, -પુરાણ શ્રવણ કલ વગેરે ઉપસંહાર છે.

ઉપર હુંકામાં મત્સ્ય પુરાણના વિષયોનો નિર્દેશ કર્યો છે. એ ઉપરથી આ પુરાણના સ્વરૂપનો સહેલાઈથી ખ્યાલ આવશે. મત્સ્યમાં સગલમ ૪૪-૪૫ અધ્યાયો તો વાયુ, બ્રહ્માંડને મળતા જૂના પૌરાણિક વિષયને સગતા છે. પણ બીજા વિષયો દાખલ કરવાના હોવાથી આ ભાગ હુંકાવીને વાયુથી સગલમ અર્થો કરી નાખ્યો છે. આ પ્રાચીન ભાગ સગલમ વાયુના મૂળ ભાગ જોટલો કે તેથી થોડો અર્થાચીન અને જુદી પરંપરાનો છે. કદાચ ઈ. સ. ત્રીજાં શતકનો. પછી પ્રાચીન વૈષ્ણવ અને શૈવ સાહિત્યમાંથી શૈવ અને વૈષ્ણવ અંશો ઉમેરાયા છે; આ ભાગો ઉપર વિષ્ણુ પુ. ની ખાસ અસર નથી, પણ વાયુ હરિવંશ કરતાં આગળના છે, વિષ્ણુના મત્સ્ય, કૃમી, વસીક, વામન અને નરસિંહ અવતારોની કથાઓ કહી છે તથા પરશુરામ, રામ, વેદવ્યાસ, શુક અને કલ્પીને બીજો સ્થળે (અ-૪૭) વિષ્ણુના અવતારો ગણ્યા છે એ બધું જોતાં વિષ્ણુ પુરાણ રચાવું દેશે તે વખતે (કદાચ ઈ. સ. સાતમા શતકમાં) આ ભાગો જૂના તદ્વિષયક સાહિત્યમાંથી ઉમેરાયા હશે. અલગત આ મૂળ સાહિત્ય તો ઈ. સ. પાંચમા શતકથી જૂનું હોવું જોઈએ; કારણ કે કાલિદાસ કેવિ એમાંથી વસ્તુ લે છે, એ ઉપર જોયું છે. પછી વતો, દાનો, વાસ્તુ વિદ્યા વગેરે વાળા ભાગ ઉમેરાયો. ઈ. સ. આઠમા નવમા શતકમાં આ ભાગ પણ ઉમેરાઈને સગલમ આખું પુરાણ તૈયાર થયું

દશે, પણ રાધાનું નામ તથા ઉપપુરાણોનો ઉલ્લેખ વગેરે કેટલોક ભાગે છેક દશમા ૧૧ મા સતકમાં ઉમેરાયો હોવાનો સંભવ છે.

૫. અક્ષપુરાણ

આ પુરાણનું નામ વિષ્ણુપુરાણવાળા પુરાણાનુક્રમિકામાં પહેલું આવે છે, એનો અર્થ એટલો થઈ શકે કે વિષ્ણુ પુરાણોમાં આ જુનામાં જુનું હોય. અક્ષપુરાણની વંશાવળીએ વાયુ અને અક્ષાંકની પરંપરાની પણ એની બીજી આવૃત્તિ જેવી છે. પાર્ણિટર કહે છે કે "વંશવર્ણનમાં અક્ષપુરાણ અને હરિવંશ ઘણે અંશે મળતાં છે અને નજીક ફેરફારો સાથે એક જ પાઠ આપે છે. પણ અક્ષપુરાણનો પાઠ હરિવંશ કરતાં પણ ત્રુટિત છે." મતલબ કે હાલના અક્ષપુરાણનો વંશો એ મુખ્ય વિષય નથી.

વંશ સાહિત્યમાં જેમ અક્ષપુરાણ વાયુ-અક્ષાંક અને કદાચ હરિવંશ પછીનું છે તેમ કૃષ્ણચરિત્રની બાજતમાં આ પુરાણ હરિવંશ પછીનું પણ વિષ્ણુપુરાણ કરતાં પહેલાંનું લાગે છે, અને માટે જ વિષ્ણુપુરાણવાળા પુરાણાનુક્રમણિકામાં એને પહેલું સ્થાન મળ્યું છે. આ પુરાણના ૧૮૦ મા અધ્યાયથી ૨૧૨ સુધીના ૩૨ અધ્યાયોમાં શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર છે. અને વિષ્ણુપુરાણના પાંચમા અંશના ૩૮ અધ્યાયોમાં શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર છે. આ બેનો ઘણો ભાગ સખંદશઃ એક છે, એ બેમને સરખાવવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

તેમાં પણ અક્ષપુરાણ વિષ્ણુપુરાણમાં કહેલું કૃષ્ણચરિત્ર હરિવંશ કરતા આધુનિક છે, એ હરિવંશ સાથે સરખાવતાં દેખાય છે. અલબત્ત હરિવંશની મદાબારત સેવી તો બધો અને વિષ્ણુએ હાડી દીધી છે. અને ભાગવત તો વિષ્ણુપુરાણને જ અનુસરે છે. વિષ્ણુપુરાણના પાંચમા અંશનો પહેલો અધ્યાય અને ભાગવતના દસમસ્કંધનો પહેલો અધ્યાય એક જ છે.

શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર પ્રજી, ૨૧૩ મા અધ્યાયમાં અક્ષપુરાણમાં વસાક, નૃસિંહ, વામન, દત્તાત્રેય, જામદગ્ન્ય, દાસરથિરામ, શ્રી કૃષ્ણ અને

કલિંદ એટલા અવતારોનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર છે. આ અવતાર ચરિત્રો સાથે વિષ્ણુપુરાણોક્ત પ્રત્યાદ ચરિત્ર, મુવ ચરિત્ર વગેરે ભાગે, બ્રહ્મપુરાણમાં નથી. વૈષ્ણવ ભક્તિ માર્ગમાં પ્રત્યાદચરિત્ર વગેરેનું સ્થાન નેતાં બ્રહ્મપુરાણના આ વૈષ્ણવ ભાગે વિષ્ણુપુરાણના વૈષ્ણવ ભાગે કરતાં પ્રાચીન ભાગે છે. અને દરિવંશ કરતાં અર્વાચીન, અને કાલિદાસ પરશુરામને અવતાર નથી ગણતા. મુટે કાલિદાસ પછીના એટલું નીચી. વળા બ્રહ્મપુરાણ વિષ્ણુપુરાણ જેવું વૈષ્ણવપુરાણ નથી. બ્રહ્મપુરાણમાં સૂર્ય કુવિત છે. (જુઓ જ ૩૩) ૨૬ મહિમાનું વર્ણન છે. (જ ૩૪) પૂર્વેતી આખ્યાન, શિવસ્તુતિ, દક્ષપ્રસંગ વગેરે શૈવ વસ્તુઓ પણ છે (જ. ૩૪, જ. ૮૭ જ. ૩૬) અને આ ત્રિપથોમાં આ પુરાણ વાસુ કરતાં અર્વાચીન અને બીજાં શૈવપુરાણો કરતાં પ્રાચીન જણાય છે. એમાં શૈવ, વૈષ્ણવોના ઝઘડાનો અંશ નથી. બાકી આ પુરાણ નથી વૈષ્ણવ કે નથી શૈવ એ વસ્તુતઃ તીર્થપુરાણ છે.

મહાભારતના વનપર્વના તીર્થ પ્રકરણ સાથે આ પુરાણને મળે સંબંધ હોવાનો સંભવ છે. અને તેના ૭૦ માં અધ્યાયથી ૧૭૫ માં સુધીના અધ્યાયો તીર્થ માહાત્મ્યના છે. પણ આ તીર્થ વર્ણનને બીજાં સ્કંદ વગેરેનાં તીર્થ વર્ણનો સાથે સંરખાવતાં આ પુરાણનું તીર્થ વર્ણન પ્રાચીનતર જણાય છે. ૭૦ પહેલાંના અને ૨૧૩ પછીના મળા અધ્યાયોમાં વંશો, સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વર્ણાશ્રમ મર્મ, શ્રાદ્ધ વગેરે સામાન્ય પૌરાણિક વિષયો છે. આનેદશમ સંસ્કૃત સીરીઝમાં ૭૫૦એ બ્રહ્મપુરાણમાં કુલ ૨૪૫ અધ્યાયો છે. અને આનન્દાશ્રમ પાસેની હસ્ત પ્રતોનું વર્ણન વાંચતાં ગૌતમી માહાત્મ્ય નામથી એળખાતો તીર્થ વર્ણનવાળો ભાગ અને એ શિવાયનો ભાગ એમ બે ભાગ જુદા હોય એવું દેખાય છે.

બ્રહ્મપુરાણનો વંશાદિ વર્ણનવાળો ભાગ દરિવંશથી અર્વાચીન છે એ નેતાં એ ભાગ ઇ. સ. ૪૦૦ ની આસપાસનો હોવાનો સંભવ છે. અને શ્રી કૃષ્ણ ચરિત્રવાળા અધ્યાયો પણ એ અરસાના અથવા

સો વર્ષ પાછળના હોય, કારણ કે બાણ કવિ તો કૃષ્ણચરિત્ર માટે દરિયંચત્રું નામ લખે છે. ગૌતમી માહાત્મ્યવાળા ભાગ માટે ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ શ્રી કૃષ્ણચરિત્રવાળા ભાગ કરતાં એ ભાગને બહુ અવગંધીન-મનવાનું આમ કારણ નથી. પણ આ જહાપુરાણમાં અમુક અધ્યાયો પાછળથી ઉમેરાયા છે. દા. ત: ૧૭ માં અધ્યાયમાં અનન્ત વાસુદેવનું માહાત્મ્ય, ૧૭૭ માં અધ્યાયમાં પુરુષોત્તમ ક્ષેત્રનું માહાત્મ્યનું અને ૨૮ માં અધ્યાયમાં કૌણ્ડાદિત્ય માહાત્મ્ય છે. આ ત્રણે તીર્થસ્થાનો ઉડિયામાં છે. તેમાં અનન્ત વાસુદેવનું મંદિર ૧૦ માં સતકનું, અને પુરુષોત્તમ ક્ષેત્રનું એટલે કે પુરીના જગન્નાથનું મંદિર બારમા સતકનું છે અને કૌણ્ડાદિત્ય અથવા કૌણ્ડાર્કનું પણ જગભગ એ વખતનું કે સો વર્ષ પાછળનું હશે. ૨૮ માં અધ્યાયમાં જ ચોક્કસ દેશના ખાણોની સ્તુતિ છે એ ભેતાં ઉડિયાના પડિતોએ, બારમા તેરમા સતકમાં ઉડિયાનાં આ તીર્થોનાં માહાત્મ્યો જહાપુરાણમાં ઉમેર્યા હોય એ સંભવિત છે, આ કૌણ્ડાદિત્ય માહાત્મ્ય ઉપર આધાર રાખી વિશ્વને જહાપુરાણને ૧૩ માં કે ૧૪ માં સતકનું ગણેલું પણ આખા પુરાણને એટલું અવગંધીન-મનવાનું કારણ નથી એમ તો હવે પાશ્ચાત્ય પડિતો પણ સ્વીકારે છે. આ પુરાણને ઉદેશીને રેખ્સન ખરું જ કહે છે કે:-

The elementary fact that the date whether of building or of a literary production is not determined by its latest addition is in their case generally ignored, (Cambridge History of India Vol. 1. P. 300)

અર્થાત્ જહાપુરાણમાં છેવટનો ઉમેરો ઇ. સ. બારમાતેરમા સતકનો છે; પણ તેનો મોટો ભાગ વિષ્ણુપુરાણ પહેલાંનો અર્થાત્ ઇ. સ. પાંચમા 'શનક જોટલો' જુનો છે. - શ્રી કૃષ્ણચરિત્રનો દાખલો ઉપર આધાર જ છે. ખીજો દાખલો કંડુ આખ્યાનનો છે. રા. રા.

મુનશીએ આ જમાનામાં 'મુજરાત' માં પ્રસિદ્ધ કરેલું. કંદુ આખ્યાન. બલપુરાણમાં અને વિષ્ણુપુરાણમાં છે. (અ. ૧૭૮) ત્રીજો દાખલો - હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનનો. જેવા. જેવા છે. બલપુરાણોક્ત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનનો (અ. ૧૦૦) ચૈતરેય. જાણણને અનુસરે છે; ત્યારે માર્કંડેય પુરાણમાં સત્યવત હરિશ્ચંદ્રની પ્રસિદ્ધ કથા છે.

બલપુરાણ મૂળ જૂનું હોવા છતાં એમાં પાછળથી કેવા ઉમેરા થયા છે. એ ઉપર કહ્યું છે એવી પણ સરસ દાખલો. તામોલુપ્ત માહાત્મ્યનો છે. તામ્ર લિપ્ત અથવા તામુલક નામનું જુના કાળમાં જંગાના મુખ આગળ બંદર હતું એ પ્રસિદ્ધ છે. તે-હાલમાં મીઠના-પુર અસ્થાનું એક ગામ છે. આ ગામમાં એક જર્ગોબીમાં નામનું મંદિર છે. આ મંદિર ૧૪ મા સતકમાં મુળના ઐદ્ય વિહારને ફેરવીને બાંધવામાં આવ્યું છે. આ મંદિરનું વર્ણન તામોલુપ્ત માહાત્મ્યમાં છે. પણ આ આખું માહાત્મ્ય પ્રક્ષિપ્ત છે. ટેટલીક પ્રતોમાં મળે છે અને ટેટલીકમાં નથી મળતું. (જુઓ Indian Antiquary 1925, July p. 203).

૬ વિષ્ણુપુરાણ

પૌરાણિક સાહિત્યમાં વિષ્ણુપુરાણનું સ્થાન ઘણું મહત્વનું છે. એ પુરાણ શ્રી ભાગવતનું મૂળ છે. શ્રીમદ્ ભાગવત મુખ્યત્વે એનો આધાર રાખીને આસે છે. વિષ્ણુપુરાણના ૭ અંશોના ભાગવતે બાર રકમાં કર્યા છે. વિષ્ણુપુરાણે કહેલી વિષ્ણુ ભક્તિ અથવા કૃષ્ણ ભક્તિનો ભાગવતે વિસ્તાર કર્યો છે. વિષ્ણુપુરાણની ભક્તિ કરતાં ભાગવતની ભક્તિ વધારે ઉઠી, વધારે સૂક્ષ્મ, વધારે કવિત્વમય તથા વધારે તીવ્ર છે. વળી વિષ્ણુપુરાણમાં જેટલું છે તેટલું સંમતી લીધા પછી ભાગવતે જે નવા ઉમેરા કર્યા છે - તે જેતાં ભાગવત અને વિષ્ણુપુરાણ વચ્ચે ઠીક સમય ગયો હોય અને એટલા સમયમાં 'સારું' વૈષ્ણવ ભક્તિ સાહિત્ય ઇત્યન્ન થયું હોય એમ જણાય છે. અર્થાત ભાગવતનો સમય નવમા સતકમાં આવતાં ભાગવત પહેલાં

ખરસો ત્રણસો વર્ષ ઉપર વિષ્ણુપુરાણ રચાયું હોવાનો સંભવ લાગે છે. ખીજી તરફથી વિષ્ણુપુરાણ વલ્કુપુરાણને, સર્ગાદિ વિષયોમાં અને હરિવંશને તથા અક્ષપુરાણને વૈષ્ણવ વિષયોમાં અનુસરે છે. એટલે વાલ્કુપુરાણ, અક્ષપુરાણ, હરિવંશ, મત્સ્ય (માત્ર વંશ વિભાગ) અને અક્ષપુરાણ કરતાં વિષ્ણુપુરાણ અર્વાચીન જોવાય છે. બાણ કવિએ વિષ્ણુપુરાણનું નામ નથી લીધું, વળા વિષ્ણુપુરાણમાં ભક્તિ પોષક તરીકે પ્રસ્તાવ અરિત કહ્યું છે, પણ ભક્ત તરીકે પ્રસ્તાવનો હિસ્સો વાયુમાં, હરિવંશમાં, કે અક્ષપુરાણમાં નથી અને એ પ્રકારની ભક્ત કથાઓ પ્રચારમાં આવતા દેક વખત લાગવા જોઈએ એ બધું જોતાં હરિવંશ અક્ષપુરાણ પછી સો ખરસો વર્ષ એટલે કે ઇ. સ. ૬૦૦ ની આસપાસમાં વિષ્ણુપુરાણ રચાયું હોવાનો સંભવ છે. પાર્ણિટર પાંચમા શતકથી પ્રાચીન નથી એમ કહે છે. વળા શંકરાચાર્યના અક્ષસૂત્ર બાપ્ય ઉપર ભામતી ટીકા લખનાર ઇ. સ. ૮૫૦ ની આસપાસમાં થયેલા વાચસ્પતિ મિત્રે ભામતીમાં, 'એમ જાયું છે' એમ કહીને નીચેનો અર્થો શ્લોક ઉતારેલો છે:—

હર્તિગુરુવદાગોસ્મિ ન સ્વતન્ત્ર:

પ્રમવાતિ સંયમને મમાપિ વિષ્ણુ: ।

—મ. સુ. મ. ૧૨૩. ૨૪

આ શ્લોક વિષ્ણુપુરાણ અ. ૩ અ. ૭ માં (શ્લો. ૧૫) છે. ભાગવતકારે અજ્ઞામિત્રાખ્યાનમાં વિષ્ણુપુરાણની આ ૫મ ગાથાઓનો પોતાના શબ્દોમાં અનુવાદ કર્યો છે. એ જોતાં પણ ભાગવતની રચના થઈ ત્યાર પહેલાં નવમા શતકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલું વિષ્ણુપુરાણ ઇ. સ. ૬૦૦ ની આસપાસમાં રચાયું હોવું જોઈએ. વિષ્ણુપુરાણનું હરિવંશ વર્ણન વાયુ અને મત્સ્યના હરિવંશ વર્ણન કરતાં અર્વાચીન છે એ હકીકત પણ ઉપરના અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે. વિસ્તરે ચવન, મેચ્છ, ગુરુષ્વે વગેરે શબ્દોનો અર્થ અસંભવમાન સમજીને

વિષ્ણુપુરાણને ઈ. સ. ૧૦૪૦ ની આસપાસમાં માન્યું હતું, પણ એ માન્યતા ખોટી છે. આ નામો ગ્રીક લોકોના, તથા મધ્ય એશીયાની બંગાલી જાતોના વાચક છે. વળી ગ્રીકોના સંમયની વિસ્તારને યોગ્ય અખર ન હતી એટલે તેણે ખોટું અનુમાન દોરેલું પણ સંસ્કૃત સાહિત્યના અત્યારે ઉપલબ્ધ ઇતિહાસની માદિતી સાથે વિષ્ણુપુરાણના સંમય વિષે ઉપર દોરેલું અનુમાન ગ્રસંગત છે.

વિષ્ણુપુરાણનું પૃથક્કરણ—વિષ્ણુપુરાણનું પૌરાણિક સાહિત્યમાં મહત્ત્વ જોતાં વાયુપુરાણનાં વસ્તુ સાથે વિષ્ણુપુરાણનાં વસ્તુને નીચે દુકામાં સરખાવ્યું છે.

વાયુપુરાણમાં પહેલા ત્રણ અધ્યાયોમાં પુરાણની પરંપરા કહી છે. વિષ્ણુપુરાણમાં પહેલા અંશના પહેલા અધ્યાયમાં એ પુરાણની પ્રોતાની પરંપરા કહી છે. વાયુપુરાણના ચોથા અધ્યાયમાં કરેલી અભ્યક્તમાંથી મદદાદિની ઉત્પત્તિ વગેરે સર્ગક્રમ વિ. પુરાણના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યો છે. વાયુપુરાણ સર્ગક્રમમાં માત્ર સાંખ્ય પ્રક્રિયા આપે છે ત્યારે વિષ્ણુપુરાણ સાંખ્ય પ્રક્રિયાને વેદાંતમય અદ્વૈતરૂપ આપે છે. (જુઓ અં. ૧ અ. ૨ શ્લો. ૨૮ થી ૩૦.) પછી વિષ્ણુ પુરાણના ત્રીજા અધ્યાયમાં આપેલી માન પરિભાષા વાયુપુરાણના ૧૦૦ માં અ. મા. છે પછી વાયુપુરાણ અ. ૬ માં કહેલું કલ્પ વર્ણન વિષ્ણુપુરાણ અ. ૫ માં છે. એ જ અધ્યાયમાં વાયુપુરાણ અ. ૯ ના કેટલાક શ્લોકો આવી જાય છે. પછી વિષ્ણુપુરાણ અં. ૧ અ. ૬ ની વાત વાયુપુરાણ અ. ૮ માં શ્લો-૩૬ થી શરૂ થાય છે. વાયુપુરાણ, બ્રહ્માંડપુરાણ અને માકેડેયપુરાણ ત્રણેના લગભગ એક સરખા પાઠનો વિષ્ણુપુરાણે સ્થોપ કર્યો છે. આજ અધ્યાયમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મોનું વર્ણન છે (સરખાવો વિ. પુ. અં. ૧ અ. ૬ શ્લો-૩૩ થી ૩૭ અને વાયુ પુ. અ. ૮ શ્લો-૧૬૧ થી ૧૬૦).

વિષ્ણુ પુ. અ. ૭ ના શ્લો. ૪ થી ૧૩ અને વાયુ પુ. અ. ૯ ના શ્લો. ૬૭ થી ૭૭ એક અર્થના છે. પછી વાયુપુરાણ અ.

૧૦ માં સ્વાયંભુવમનુની ઉત્પત્તિ કહી છે તે વાત વિ. પુ. અ. ૭ ના
 શ્લો-૧૪ થી ૩૫ માં છે. વાયુ પુ. અ. ૧૦ ના ૪૪ માં શ્લોકથી
 અ. ૨૬ માં મુખીનો ભાગ એવ દોવાથી સ્વાભાવિક રીતે
 વિષ્ણુપુરાણમાં નથી. પછી વાયુ પુ. અ. ૨૭ અને વિ. પુ. અ. ૧
 અ. ૮ શ્લો-૧ થી ૧૪ સમાનાર્થ છે. વિ. પુરાણે વાયુના શબ્દોનો
 સાર ખેંચ્યો છે. પછી વાયુ પુ. અ. ૨૮ માં ઋષિ વંશ વર્ણન છે.
 વિષ્ણુપુરાણ અ. ૮ માં ઋષિ વંશ વર્ણનની ચરખાતમાં ભૃગુની
 પુત્રી લક્ષ્મીનું નામ આવતાં લક્ષ્મીનું સ્તોત્ર આવે છે. જે વાયુમાં
 નથી. વિ. પુ. અ. ૯ માં દુર્વાસાનો ઉદને ચાપ અને શુભ્ર મંથનની
 કથા છે. આ દુર્વાસાના ચાપની વાત પણ નથી છે. એ વાયુમાં, દરિ
 વંશમાં, મત્સ્યમાં, રામાયણમાં કે મહાભારતમાં નથી. છેલ્લે એ અધ્યાયમાં
 લક્ષ્મી સ્મૃતિ છે. વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૧૦ પાછું ઋષિવંશ વર્ણન વાયુ પુ. અ.
 ૨૮ ને અનુસરી ચાલુ થાય છે. એ જ અધ્યાયમાં શ્લો. ૧ થી આગળ
 વાયુ પુ. અ. ૨૬ માં કહેલ અગ્નિ વંશ વર્ણન વાયુ કરતાં કુંકમાં
 છે. વિ. પુ. અધ્યાય ૧૧ માં ઉત્તાન પાદના પુત્રના પ્રસંગમાં ભક્ત
 તરીકે લાંબું ક્રુવચરિત્ર આવે છે જે વાયુ વગેરેમાં નથી, પણ વિષ્ણુને
 અનુસરી ભાગવતમાં, પણ (સ્વર્ગખંડમાં) માં, અગ્નિ પુરાણમાં
 અને નારદીય પુરાણમાં છે. આ પ્રસંગમાં વાયુ, મત્સ્ય, દરિવંશ અને
 બ્રહ્મ પુરાણમાં ઉત્તાનપાદને મુનૃતા નામની એક સ્ત્રી કહી છે પણ
 વિષ્ણુ પુ. અને તેને અનુસરનારાં ભાગવત વગેરે મુરુચિ અને મુનીતિ
 જે સ્ત્રીઓ કહે છે.

વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૧૨ માં આગળ ક્રુવની સંતતિની કથા
 આલે છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૨ માં છે. પછી વિ. પુ. અ. ૧૩ માં
 વૈન્ય પૃથુની કથા છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૨ (શ્લો ૮૨ થી આગળ)
 માં છે. આ પ્રસંગમાં વેનના અવગ્રહો ગણાવતાં વિ. પુ. એને
 વિષ્ણુ નિન્દક કહે છે તે વાત વાયુ પુ. માં નથી, વિ. પુ. અ. ૧
 અ. ૧૪ ની પ્રવેતસોની કથા વાયુ પુ. અ. ૬૩ માં છે. પણ પ્રવેતસોએ

કેરેલી રતુતિ (શ્લો. ૬ થી ૪૬) વિ. પુ. માંજ છે. ૫છી વિ. પુ. અ. ૧૫ વાયુ પુ. અ. ૬૩ શ્લો. ૨૬ થી આગળને અનુસરે છે. આ પ્રચેતસ આખ્યાનમાં ૫છી વિ. પુ. વાયુ જેવા પુરાણમાંથી પૌરાણિક કથા લઈ એમાં વૈષ્ણવ તત્ત્વો કેવી રીતે ઉમેરે છે તેના દાખલા તરીકે જોવા જેવું છે. અને આ રીતે ઉમેરા કરતાં કેટલીકવાર મહાબલ ૫છી થાય છે. વિ. પુ. અ. ૧. અ. ૧૫ ના પહેલા દશે શ્લોકો વાયુમાંથી ઉતારેલા છે પણ ૧૪ મા અધ્યાયમાં વિષ્ણુએ પ્રચેતસોને વરદાન આપી દીધેલું હોવાથી પ્રચેતસોના મુખમાંથી વાયુ અને અગ્નિ નીકળવાની વાત તદ્દન અસમાન છે.

વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૧૫ માં આગળ બ્રહ્મપુરાણમાંથી લીધેલું 'હુઠુ આખ્યાન પ્રચેતસોના આખ્યાનમાં જોડી દીધું છે. ૫છી હયંશ્ચ અને સખસાશ્વની કથા આવે છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૫ (શ્લો. ૧૨૨ થી ૧૫૬) નો સાર છે. ૫છીનો વિ. પુ. નો ૧૫ મો અધ્યાય વાયુ પુ. ૬૬ ને અનુસરે છે; ૫છી વાયુ પુ. અ. ૬૭ (શ્લો. ૪૭ થી ૬૧) માં દિરણ્મકશિપુની વાત છે. એમાં દિરણ્મ કશિપુની દુષ્ટતાની કે પ્રહ્લાદની ભક્તિની વાત નથી, વિષ્ણુ પુ. માં બરાબર આજ ઠેકાણે અ. ૧૫ (શ્લો. ૧૨૮ થી આગળ) માં એ પ્રસંગ 'શરુ થાય છે અને ૫છીના પાંચ અધ્યાયો ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯ અને ૨૦ માં લંબાણથી પ્રહ્લાદ ચરિત્ર કહ્યું છે. આ પ્રહ્લાદ ચરિત્ર આ અમાણે ભાગવતમાં પણ છે. ૫છી વાયુ. અ. ૬૭ માં દિતિમાંથી મરુતના જન્મની કથા છે. તે વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૨૧ માં છે. અને વાયુ. અ. ૬૮ માં કહેલો દનુપુત્રોનો વંશ પણ વિ. પુ. ના ૨૧ મા અધ્યાયમાં જ દબો છે. ૨૧ મા અધ્યાયના બાકીના શ્લોકોમાં વાયુ પુ. અ. ૬૯ નો સાર જોઈએ છે. વિષ્ણુ પુ. અ. ૧ અ. ૨૨ મો સ્વતંત્ર ભક્તિમય વેદાંતનો છે. આ રીતે વિ. પુ. નો પહેલો અંશ પુરા થયો એની જગ્યા વિસ્તારથી વાયુ સાથે સરખામણી કરી છે. વિષ્ણુ વાયુના કમને કેવું દ્રઢ રીતે અનુસરે છે અને માત્ર નવા વૈષ્ણવ વંશો કેવી રીતે ઉમેરતું

નય છે એ ઉપલી સરખામણીથી જરાબર દેખાય છે. દ્વે બાકીના પાંચ અંશો દુકોમાં ભેદાયે.

વિ. પુ. અ. બીજાના પહેલા પાંચ અધ્યાયોમાં વાયુ પુ. ના અ. ૩૩ થી ૪૯ સુધીમાં કરેલો કુવન દ્વારા વર્ણનનો સાર છે. વિ. પુ. અ. ૨. અ. ૬ માં નરકોનું વર્ણન છે, જે મુળ વાયુ પુ માં નહિ હોય પણ પાછળથી ૧૦૧મા અધ્યાયમાં ઉગ્રેશનું જણાવ છે. વિ. પુ. અ. ૨ અ. સોતથી ૨૩ અધ્યાયોમાં વાયુ પુ. અ. ૫૦ થી ૫૩ માં કહેલું જ્યોતિષપ્રચાર પેલું છે. વિ. પુ. અ. ૨ ના છેલ્લા ચાર અધ્યાયોમાં જડ જરાતનું આખ્યાન અને ઋશુ તથા નિદાધનો સંવાદ છે, જે વાયુ વગેરેમાં નથી પણ ભાગવને વિષ્ણુમાંથી લીધેલ છે.

વિ. પુ. ના ત્રીજા અંશમાં જવિધના મન્વન્તરોનું વર્ણન અ. ૩ અ. ૩ થી ૬ માં છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૦, ૬૧ માં છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પુરાણાનુક્રમણિકા છે. તે વાયુ પુ. અ. ૧૦૩ માં છે. વિ. પુ. અ. ૩ અ. ૮ થી ૧૨ માં વર્ણાત્રમોના આચારોનું પ્રકરણ છે. પા. પુ. માં આ પ્રકરણ દુકોમાં અ. ૮ માં છે. પંચ બીજા પુરાણોમાં દા. ત. કુર્મમાં, પદ્મમાં, વામનમાં, અગ્નિમાં અને ગરુડમાં ઠીક વિસ્તારથી છે. વિ. પુ. અ. ૧૨ થી ૧૬ માં શાદ પ્રકરણ છે. વાયુ પુ. માં અ. ૭૧ થી ૮૪ માં શાદ પ્રકરણ છે. આ પ્રકરણ વાયુ કુર્મ, માકિડેય, વામન, ગરુડ, મંત્ર, પદ્મ (સદિ એ.) જલ, અગ્નિ અને વરાહ એટલા પુરાણોમાં જોણ વધુ વિસ્તારથી છે. વિ. પુ. અ. ૧૭, ૧૮, માં જૈનો અને જૈનોની નિદા છે.

વિ. પુ. અ. ચોથામાં વંશાવળીઓ છે આ અંશના ૨૪ અધ્યાયો વાયુના ૮૫ થી ૯૯ અધ્યાયોને અનુસરે છે. પણ વિ. પુ. આ બાળ-તમાં ન્યાં વાયુથી જુદું પડે ત્યાં હરિષંશ અને જલ પુરાણને અનુસરે છે, આ પ્રકરણનો પાર્શ્વટરે વિગતવાર અભ્યાસ કર્યો છે. વિ. પુ. અ. ૫ તો સ્વતંત્ર કૃષ્ણ ચરિત્રનો છે. અને વિ. પુ. અ. ૬ ના આઠ અધ્યાયો વાયુ પુ. ના. ૧૦૦ થી ૧૦૩ અધ્યાયોને અનુસરે છે.

૭ માર્કંડેયપુરાણ

માર્કંડેયપુરાણનું એક. ઇ. પાર્ણિટરે ઇ. સ. ૧૯૦૪માં ભાષાંતર
બહાર પાડ્યું છે. એમાં ભારતવર્ષના દેશો, નદીઓ અને પર્વતોનો
નિર્ણય સારો કર્યો છે. એ માટે એ અન્ય જોવા જોવો છે.
પ્રસ્તાવનામાં પાર્ણિટરે માર્કંડેયના દેરાદ્વાર માટે નીચે પ્રમાણે
અનુમાનો કર્યો છે.

પાર્ણિટરે માર્કંડેયના પાંચ ભાગ પાડે છે:—

- ૧ અધ્યાયો ૧ થી ૯ ઉપોદ્ધાત જોવો ભાગ.
- ૨ „ ૧૦ થી ૪૪ દત્તાત્રેયના આખ્યાનવાળો ભાગ.
- ૩ „ ૪૫ થી ૮૧ ભુવનકોશ વર્ણન, વંશો, વંશાનુચરિતો
- ૪ „ ૮૨ થી ૯૨ દેવી માહાત્મ્ય.
- ૫ „ ૯૩ થી ૧૩૬ પુનઃશ્વ વંશાનુચરિતો.
- ૬ ૧૩૭ થી ઉપસંહાર.

મર્કંડેય પુરાણ ૪૫ થી ૧૩૬ સુધીમાં (દેવી માહાત્મ્ય શિવાય)
છે. ૧ થી ૪૪ સુધીનો ભાગ પાછળથી રચાયેલો પાર્ણિટરે માને
છે. અધ્યાય ૧૯ મ્હો. ૩૩માં “વિષ્ણુના અવતારોની વાતો પુરાણોમાં
કહી છે” એ રીતે ઉલ્લેખ છે.

પાર્ણિટરે માર્કંડેયપુરાણ પશ્ચિમમાં નર્મદા કાંઠે—ખાસ કરીને
માંધાતામાં રચાયેલું માને છે, તેઓ માંધાતાને ગ્રામીન માદિગ્મતી
માને છે.

પાર્ણિટરના મત પ્રમાણે માર્કંડેયને સૌથી નવો ભાગ દેવી
માહાત્મ્ય નવમા શતકમાં તૈયાર હતું. કારણ કે ઇ. સ. ૯૯૮ ની
હસ્તપ્રત નેપાળમાંથી હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીને મળેલી એટલે એ ભાગ
નવમા શતકમાં અથવા કદાચ પાંચમા છતાં શતકમાં રચાયો હોય
અને ત્રીજો અને પાંચમો ભાગ ઇ. સ. ત્રીજા શતકમાં કે એથીયે
પહેલાં, પહેલો અને બીજો ભાગ ઉપલા બેની વચ્ચે.

આ પાર્ણિટરનાં અનુમાનો ઠીક છે પણ એ વખતે એને પુરાણોં

વિશે ઝાઝી ખબર નહોતી, પાછળથી તેણે અભ્યાસ ધરો વધાર્યો. આપણે સ્વતંત્ર રીતે જોઈએ તો ખરી. વાત એમ લાગે છે કે માર્કેડેયમાં જે વંશાદિ પૌરાણિક અંશ છે. તે વાયુના તથા મત્સ્યના એ અંશ કરતા પાછળનો છે. વળી આખી રચના કાલિદાસ અને વરાહમિહિર પછીની છે:—

ક્ષત્રિય. ક્ષતરક્ષણાત્

ક્ષત્રિયૈઃ ધાર્યતે શસ્ત્રમાર્તાનાં ત્રાણકારણાત્

મા. અ. ૧૧૪ શ્લો. ૧૫

ક્ષત્રસ્યાર્તપરિત્રાણે નિમિત્તં શસ્ત્રધારણમ્ ।

મા. અ. ૧૩૧ શ્લો. ૨૧

વગેરે વચનોમાં કાલિદાસના

ક્ષતાત્કિલ ત્રાયત હ્યુદયમઃ ક્ષત્રસ્યે શબ્દો મુવનાધિરૂઢઃ ।

રઘુવંશ સ. ૩

તથા

આર્તત્રાણાય ધઃ શસ્ત્રં

શા. અ. ૧ શ્લો. ૧૧

વગેરે વચનોની છાયા છે, વળી અધ્યાય ૧૧ માં મૂર્ત્યુવ્યાકૃતિનું વર્ણન છે તે વાગ્બટને અનુસરીને કરેલું દેખાય છે.

હેવટ માર્કેડેયનો સમય તો તેના અ. પેટ ઉપરથી ઇ. સ. ૭૫૦ શતક પછીનો કરે છે. કારણ કે માર્કેડેય પુરાણમાં પ્લેલાં (અ. ૫૭ માં) વાયુ અને મત્સ્યને અનુસરી ભારત વર્ષનું વર્ણન કર્યું છે પણ પછી અ. ૫૮ માં કૂર્મ વિભાગ પ્રમાણે ભારત વર્ષનું વર્ણન છે. આ અધ્યાય અદિ. અસ્થાને દેખાય છે. હવે વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતા (અ-૧૪)માં કૂર્મ વિભાગનામનો અધ્યાય છે. જે અધ્યાયમાં ૨૭ નક્ષત્રોના નવ નવના ત્રણ વિભાગ પાડીને ભારતવર્ષના ભાગોની જોડણી કરી છે. તે

ન્યોતિપના એ અન્યમાં યોગ્ય જ છે. બૃહત્સંહિતામાંથી આ અધ્યા-
યનો માર્કંડેયે ઉતારો કર્યો છે, એ એમ અન્યોના તે તે અધ્યાયો
સરખાવવાથી તરત સમજાય છે. વરાહમિહિર પછી એટલે ઇ. સ.
સાતમા શતકમા આ પુરાણનો મુખ્ય ભાગ રચાયો હોવાનો સંભવ
છે, દેવી માહાત્મ્ય કદાચ એ જ વખતનું કે સો દોઢસો વર્ષ
પાછળનું હોય.

માર્કંડેય પુરાણની ખીજી બધી વસ્તો પણ આ જ અનુમાનને
ટેકો આપે છે. એમાં હયગ્રીવ, મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નરસિંહ, વામન,
દત્તાત્રેય અને કૃષ્ણાવતારના ઉલ્લેખ મળે છે. વાસુદેવના ચાર વ્યૂહની
વાત છે; ગીતા, મહાભારત અને વાસુ જેવાં પુરાણમાંથી ઉતારા કરે છે.

દેવીભક્તિ તથા સૂર્યભક્તિ (અ-૯૮ થી ૧૦૭)નાં ખાસ
પ્રકરણો છે. તથા મદાલસા આખ્યાનમાં વેદાન્તમિશ્રિત યોગનો
ઉપદેશ છે.

માર્કંડેય પુરાણમાં વંશો વાયુ ઋગેરે પેઠે વિસ્તારથી નથી કહ્યા
પણ ખીજા પુરાણોમા ન કહેલી એવી મનુષ્યોની તથા તે તે વંશના
અમુક રાજાઓની વિચિત્ર કથાઓ જ મુખ્ય છે. આ ઉપરાંત હરિ-
શ્ચંદ્રનું આખ્યાન, દત્તાત્રેયાખ્યાન, મદાલસાખ્યાન વગેરે પાછળથી
જોખ્ય ત્રસિંહ ચયેલાં આખ્યાનો પ્હેલાં આમા મળે છે, અને સાગ-
પ્ત અને પદ્ય આમાંથી આ આખ્યાનાંશોના ઉતારા કરે છે. મતલબ
કે વાયુ, મત્સ્ય, હરિવંશ અને ધાત્રી પુરાણના જૂના ભાગોથી અર્વા-
ચીન અને ભાગવત કરતા જૂનું આ પુરાણ વિષ્ણુનું સમકાલીન—
મુખ્યત્વે સાતમા શતકનું હોય એ સંભવિત છે.

આ પુરાણમાં ઋતો, દાનો અને તીર્થોની વાત નથી અને પતિ-
વ્રતા માહાત્મ્ય, રૌરવાદિ નરકોનું વર્ણન, રાજધર્મકથન, વર્ણાશ્રમ-
ધર્મકથન, આદિ પ્રકરણ વગેરે જૂના પુરાણના કેટલાક વિષયો તથા
કેટલાક નવા વિષયો છે.

૪ વામનપુરાણ

વામનપુરાણ વિચિત્ર રીતે રીતે શંકરે જન્માનું માયું કાપી નાખ્યું એ પ્રસંગથી સાર થાય છે. પછી સતીના દેહયાગની વાત આવે છે. અને સતીની પછવાડે ભટકતા શંકર ઋષિઓના આશ્રમમાં જાય છે અને ત્યાં ઋષિપત્ની મોદિન યજ્ઞને એની પછવાડે ફરે છે એ જોઈને ઋષિઓ શાપ આપે છે એટલે શંકરનું લિંગ પડી જાય છે. તે વખતે જહ્ના અને વિષ્ણુ લિંગની પૂજા કરે છે, વામનપુરાણ કહે છે, એ વખતથી લિંગ પૂજાય છે અને તેનાં પાશુપત, શૈવ, કાલક્રમન અને કાપટિલક ચાર સાઓ થયાં છે. આ પ્રકરણમાં શંકર જહ્નકાત્યાના નિવારણ માટે વિષ્ણુની પ્રાર્થના કરે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. પછી સતીને યાદ કરીને કરતા શંકરને કામદેવ બાણુ મારે છે અને શંકર એને બાળી નાખે છે, એ રીતે વાત છે.

વામનપુરાણમાં વામન અવતારની કથા છે પણ બીજા કરત જુદી રીતે વામનપુરાણમાં પ્લેથા પ્રસ્તાદ નરનારાયણ સાથે લડે છે અને હારે છે. પછી નારાયણ સાધ્વદેવ છે એમ સમજી એની સ્તુતિ કરે છે અને ભક્ત થાય છે, અને નારાયણ એને વરદાન આપે છે. પછી દેવદાનવ યુદ્ધની, અંધક વધની, મહિષાસુર વધની, ઉમા જન્મની વગેરે અનેક વાતો આવે છે, પછી બલિના વિજયની, કરચપ અને અર્દિતએ કરેલ ભગવાનની સ્તુતિની વગેરે અનેક વાતો આવે છે. પછી વામનનો જન્મ, બલિએ પોતાનું કશું ન માન્યાથી પ્રસ્તાદે બલિને આપેલો શાપ અને છેવટ મુખ્ય વામનચરિત્ર આવે છે. દેવે વામનોક્ત પ્રસ્તાદનું ચરિત્ર દરિવંશ પછીનું પણ ભાગવન અને વિષ્ણુ પ્લેથાનું લાગે છે, અને દેવી માહાત્મ્ય તથા મહિષાસુરવધ, ચંડમુંડવધ, શુંભનિશુંભવધ વગેરે કટકાઓ માર્કંડેયના દેવી માહાત્મ્ય પ્લેથાના લાગે છે. વળી અન્ધકાસુરવધ, દક્ષયજ્ઞભંગ, પાર્વતીજન્મ વગેરે શૈવ પ્રસંગો સ્કંદ, લિંગ અને કુર્મ ઠેરતાં જોવાનાં લાગે છે.

વિષ્ણુના હૃદયમાં શિવનાં દર્શનનું વર્ણન કરવાની બાબતમાં આ પુરાણ દૂર્ભને મળતું આવે છે. વામનપુરાણમાં ગર્જેન્દ્ર મોક્ષ પણ છે.

ઉપર કહેલા વૈષ્ણવ, શૈવ, અને દેવીના મુખ્ય પ્રસંગો શિવાય થોડી તીર્થ માહાત્મ્યની વાત પણ છે. સુક્ષિપ્ત ભુવનકેશ વર્ણન છે અને અગ્રન્ય દ્વિતીયા, કાલાદ્રમી વગેરે કોઈક પ્રતોની વાત પણ છે. કુંકામાં નવાં સર્વસંઘ્રહી પુરાણોમાં વામનપુરાણ સામે છે. ખીજી રીતે ભાગવત કરતાં જૂનું છે એટલે મુખ્યત્વે સાતમા શતકની આસપાસનું હોવાનો સંભવ ખરો પણ આખું જુદા જુદા કટકાઓનું બનેલું છે એટલે પાછળના પ્રક્ષિપ્ત કટકાઓ પણ કોઈક હોય તો ના ન કહેવાય.

૭ વરાહપુરાણ

વરાહ પુરાણ એ નામ ઉપરથી સૂચિત થાય છે તેમ ખરેખર વૈષ્ણવ પુરાણ છે. જો કે પુરાણોનાં નામ ઉપર જાણે ભરોસો રાખવા જેવું નથી કારણ કે દૂર્ભ વરાહ પેટેજ વિષ્ણુના અવતારનું નામ છે. છતાં દૂર્ભ પુરાણ શૈવ પુરાણ છે. વરાહ પુરાણમાં તો કેટલાક અધ્યાયોને અન્તે વરાહ પુરાણને ભગવદ્ગીતા કહેલું છે, અને સમગ્ર રીતે વરાહ પુરાણના કેટલાક અધ્યાયો ભાગવતસાત્ત્વના કોઈ જૂના ગ્રંથના કટકાઓ જણાય છે. ખીજી તરફથી મહિષાસુરવધ (અ. ૬૪) જેવા દેવી માહાત્મ્યના અને અન્ધકાસુરવધ (અ. ૧૭૩) જેવા શિવ માહાત્મ્યના અધ્યાયો આ પુરાણમાં છે. મતલબ કે શિવ વિષ્ણુના ઝગડાઓનો જમાનો સર થયા પહેલાં આ પુરાણ રચેલું છે. વળી વરાહ પુરાણમાં સર્ગ, પ્રતિસર્ગ વગેરે પ્રાચીન પૌરાણિક વિષયોનું વર્ણન નથી એમ કહીએ તો ચાલે, બે ચાર અધ્યાયોમાં જે મળે છે તે પણ ત્રુટિત અને અલ્પ છે. વૈષ્ણવ ભક્તિ ઉપરાંત આ પુરાણનો મુખ્ય વિષય પ્રતો છે. પ્રતિપદાથી આરંભી પુનઃ સુધીની તિથિઓનાં પ્રતો કહેલાં છે. વિષ્ણુની ક્ષાદ્યી, ધર્મની ત્રયો-

દશી અને શકગ્ની ચિવ ચતુર્દશી કહેલ છે. (અ. ૨૨. ૨૩) ત્રતો ઉપરાંત અન્ન દાન, તિલધેનુ દાન, જલધેનુ દાન, રસધેનુ દાન વગેરે દાનો કહેલાં છે.

ત્રતો અને દાનોની બાબતમાં આ પુરાણ મત્સ્ય પુરાણનો ઉતારો કરવું હોય એવું દેખાતું નથી. કેટલાંક તીર્થ માહાત્મ્યો પણ વરાહ પુરાણમાં મળે છે. ૨૧૮ અધ્યાયોના આ પુરાણની આખી અનુક્રમણિકા આપવાની જરૂર નથી પણ ઉપર આ પુરાણના મુખ્ય વિષયનો નિર્દેશ કર્યો છે.

વરાહ પુરાણમાં વંશાવળી નથી જ. પણ સર્વ વર્ણન બીજા અધ્યાયમાં છે; જેની દાર્શનિક છાપ વિષ્ણુ પુરાણ કરતાં પ્રાચીનતર છે. પછી ભુવનકોશ વર્ણન અ. ૭૪ થી ૮૯ અધ્યાયોમાં છે. તેમાં ભારત વર્ષ વર્ણન ૮૫ માં અધ્યાયમાં છે. આમાં ભારત વર્ષના ફક્ત પર્વતો અને નદીઓનું જ વર્ણન છે. મંહેન્દ્રો મલ્લયઃ સદ્યઃ એ એક શ્લોક (ભુઓ વાયુ. પુ. અ. ૪૫ શ્લો. ૮૮) ઉતારી પછી ગદ્યમાં જ વર્ણન છે. આ પ્રસંગમાં વિષ્ણુ પુરાણે વાયુ, મત્સ્ય, માર્કંડેયમાં કહેલા નદીઓનાં નામોમાંથી યોગ્ય જ આપ્યાં છે, જ્યારે વરાહ પુરાણે વધારે આપ્યાં છે. બાકી વાયુ વગેરેમાં કહેલાં ભારત વર્ષના જુદા જુદા જનપદોનાં નામો નથીજ આપ્યાં અને વિષ્ણુ પુરાણે કુંકામાં આપ્યાં છે.

વરાહ પુરાણના સમય માટે વિશ્વસન સાહેબે લખ્યું છે કે આ પુરાણમાં વૈષ્ણવ ધર્મનું ધણું પ્રાચીનરૂપ નથી માટે આ પુરાણ બારમા શતકની શરૂઆતનું છે. પણ વિશ્વસન સાહેબના વખતમાં વૈષ્ણવધર્મના ઇતિહાસની માહિતીજ ઘણી ઓછી હતી. મનસખ કે વરાહ પુરાણમાં વૈષ્ણવ ધર્મનું બહુ પ્રાચીનરૂપ નથી એ વાત ખરી છે. પણ બહુ પ્રાચીનરૂપ તો મહાભારતમાં મળે છે અને મહાભારત કાળનું આ પુરાણ નથી એમાં શંકા નથી. વળી વિશ્વસન સાહેબ આ પુરાણને બારમા શતકની શરૂઆતમાં મુકે છે. એનું કારણ એમને

ભાગવત પહેલાંનું આ પુરાણ લાગે છે એ હોવું જોઈએ એમ મારાં તર્ક છે. પણ હવે ભાગવતનેજ આપણે નવમા શતકમાં મુકીએ છીએ અને વરાહ ઉપર ભાગવત પુરાણની કાંઈ અસર નથી એ તો ચોક્કસ છે. મને તો વિષ્ણુ પુરાણની પણ કાંઈ અસર દેખાતી નથી. શંકર વેદાંતની પણ કયાંય અસર નથી, અને જે વિષ્ણુની સ્તુતિઓ છે તે વિષ્ણુ પુરાણની સ્તુતિઓ કરતાં સાદી અને ઓછી જ્ઞાનગર્ભ છે. આ બધું જોતાં વિષ્ણુ પુરાણની પ્રસિદ્ધિ પહેલાં એટલે નવમા શતક પહેલાં આ પુરાણ રચાયું છે. કદાચ આઠમા શતકમાં કે નહીં તો સાતમાના અન્તમાં પણ એથી બહુ જૂનુંએ નથી. કારણ કે પ્રતો, દાનો, અને તીર્થ માહાત્મ્ય પ્રુક્ષ્ણ છે. તીર્થ માહાત્મ્યમાં દેવલાક નવાં તીર્થ નામે છે પણ સૌથી મોટું મથુરા માહાત્મ્ય છે. (અ. ૧૫૨ થી ૧૬૬ સુધીમા વચ્ચે વચ્ચે બીજી વસ્તુ છે ખરી) અને તેમાં મથુરાન્તર્ગત વિશ્રાન્તિ ક્ષેત્રનું પણ માહાત્મ્ય છે (અ. ૧૬૭) આ વિશ્રાન્તિ ક્ષેત્ર તે હાલનો વિશ્રામ ઘાટ તો નહિ હોય ? ગમે તેમ પણ મથુરા વૈષ્ણવ તીર્થ ગણાવા માંડ્યા પછી વરાહ પુ. ના આ અધ્યાયો લખાયા હોવા જોઈએ. મથુરામાં શુભ સમય પહેલાં શંકોનું રાજ્ય અને જૈન બૌદ્ધોનું જોર હતું. શુભ કાળમા વૈષ્ણવ ધર્મે જોર કર્યું હશે પણ સુવાન યમના વખત સુધી બૌદ્ધ ધર્મનું કાષ્ઠક જોર હતું ખરું.

બીજું વિષ્ણુના અવતારો ગણાવતાં પાછળથી સર્વમાન્ય થયેલા મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, વૃસિહ, વામન, પરશુરામ, દાશરથી રામ, કૃષ્ણ શુદ્ધ અને કલકી એ દસ ગણાવ્યા છે. ભાગવતમાં અનેક રથજે જુદી જુદી રીતે દસ કરતાં વધારે અવતારોની ગણતરી મળે છે. પણ નવમા અવતારી તરીકે શુદ્ધના નામ સાથે ઉપર પ્રમાણે દશાવતારનું વર્ણન કરેલો પૌરાણિક શ્લોક ઈ. સ. આઠમા શતકના, ઉત્કલીક્ષુ લેખમાં મળે છે, (જુઓ મહાભારતપુરાના આદિ વરાહ પેર : મત્ર મંદિરનો લેખ-Memoirs of the Archaeological Sur-

11/vey of India No. 26, 1926) એથી જૂના કાળનો ઉલ્લેખ
મારા જાણવામાં નથી.

વળી સૌકર ક્ષેત્ર માહાત્મ્ય (અ. ૧૮૩) દર્શાવે છે અને
આવું પુરાણ વારાહ પૂજા પ્રચલિત થયા પછીજ લખાય, હવે
વરાહ મંદિરનો પ્લેસો ઉલ્લેખ તોરમાણના જોરણના સિલાલેખમાં મળે
છે. આ લેખ ઇ. સ. પાંચમા શતકના અન્તનો છે (જુઓ વૈષ્ણવ
ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૮૦) અને ઇ. સ. ૫૦૦ પછીના બે
ત્રણ સૈકામાં તો વરાહ, વામન અને નરસિંહનાં અનેક મંદિરો આ
દેશમાં ઉભાં થયાં દેખાય છે.

વરાહ પુરાણોક્ત દક્ષ વધ ભાગવતોક્ત દક્ષ વધથી જુદો જ
છે, વરાહોક્ત પાર્વતી લગ્ન કથા મત્સ્ય પુ. અને કુમાર સંભવથી
જુદી જ છે. વરાહ પુરાણમાં એક સ્થળે માયાના સ્વરૂપનું વર્ણન છે.
(અ. ૧૨૫) આ વર્ણનમાં ગીતા અને મહાભારતને અનુસરતો
માયાનો અર્થ ક્યો છે. “ ચંદ્રમા ૧૫ દિવસ વધે અને ૧૫ દિવસ
ઘટે. નવા વૃષ્ટિ થાય ત્યાં પાણી પુષ્કળ મળે, કયાંક દેશ નિર્જળ થાય
વગેરે મારી માયા છે ” (શ્લો. ૬) વગેરે ભગવાનની સૃષ્ટિમાં
દેખાતી અદર્શ શક્તિ એ માયા એવું વર્ણન કર્યું છે, આમાં પણ
ભાગવત કે સંકરાચાર્યની છાપ નથી.

ભાગવત અને વિષ્ણુ પુ. માં નથી એવી સામ્યને સાપથી
ગળતકોડ થયાની અને તેણે સૂર્ય ભક્તિ કર્યાની કથા વરાહ પુ. માં
છે. આ કથાનું મૂળ ભવિષ્યપુરાણ છે એમ વરાહના જ શબ્દો
લાગે છે. (અ. ૧૭૭) આ અધ્યાયમાં સામ્યે મૂલ સ્થાનમાં
અને મથુરામાં સૂર્યની મૂર્તિની સ્થાપના કર્યાનું કહ્યું છે. ઇ. સ.
પાંચમા શતકથી આ દેશમાં સૂર્યની મૂર્તિઓની સ્થાપના થતી
હોવાના પુરાવા મળે છે. અને મૂલ સ્થાન (મુલતાન) માં સૂર્યની
ભક્તિનો ઇ. સ. સાતમા શતકમાં પ્રચાર હોવાનું સુવાન ચંચના
કહેવાથી જણાય છે.

આ બધું જોતાં ઇ. સ. આઠમા શતકની આસપાસમાં આ પુરાણ રચાયું હોવાનો સંભવ લાગે છે. પણ ડા. રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે એક નોંધ કરી છે કે નેપાળમાં સ્વયંભૂનાથ નામનું બૌદ્ધ તીર્થસ્થાન છે. આ સ્વયંભૂનાથ ચૈત્યનું વર્ણન બૌદ્ધસ્વયંભૂ પુરાણમાં મળે છે. આ સ્વયંભૂ પુરાણના લેખક મેઘશ્રી દશમા શતકના આરંભમાં થયા છે અને આ તીર્થ ઇ. સ. નવમા શતકનું છે. આ તીર્થનો ઉલ્લેખ વરાહ પુરાણ (અ. ૨૧૮ શ્લો. ૩૮) માં મળે છે. (જુઓ Sanskrit Buddhist Literature of Nepal P. 241) આ પુરાણો જોતાં વરાહ પુરાણનો આ અધ્યાય દશમા શતકથી પ્રાચીન ન હોવો જોઈએ. પણ આખું પુરાણ એ કાળનું હશે એમ માનવાનું કારણ નથી. બધાં પુરાણોમાં પાછળથી થોડા પ્રશ્નો ઉમેરા થયા જ છે.

બંગાળ એશીઆટીક સોસાયટી તરફથી કલકત્તામાં ઇ. સ. ૧૮૬૩માં છપાયેલી વરાહ પુરાણની પ્રતમાં ૧૦૭૦૦ શ્લોક છે. પણ છેલ્લા ૨૧૮ માં અધ્યાયમાં ઘણી ખરી હસ્તપ્રતોમાં એક શ્લોક મળે છે, જેનો અર્થ વિ. સં. ૧૬૨૧ માં વીરશ્વર સાધે માધવભટ્ટે કાશીમાં આ પુરાણ લખ્યું છે એવો થાય છે. આ શ્લોક જુદા જુદા ભાગની પ્રતોમાં મળે છે, એ સંપાદકને કામડો લાગે છે અને છેક ૧૬૨૧ માં પુરાણ રચાયું હશે એમ તેને શંકા પડે છે (જુઓ પ્રસ્તાવના) પણ અને એવી શંકા કરવાનું કારણ નથી લાગતું. સંપાદકને મળેલી પ્રતો મૂળ કાશીની એક પ્રત ઉપરથી લખાઈ હોવાનો સંભવ છે. મત્સ્ય પુ. અને નારદ પુરાણની પુરાણસૂચિના વર્ણન સાથે હાલનાં વરાહ પુરાણનો જરાજર મેળ એસતો નથી એ જોતાં આ પુરાણ ઘણા વખત સુધી બહુ પ્રસિદ્ધ નહિ હોય એમ લાગે છે.

૧૨. કૃમ્ પુરાણ

કૃમ્ પુરાણમાં જો કે કૃમ્ વક્તા છે પણ આ પુરાણ તો શૈવ

જ છે. શૈવપુરાણોમાં આ પુરાણ વાસુ પછીનું પછુ રહ્યું અને લિંગ પ્લેલાંનું લાગે છે. વળી આ પુરાણમાં પણ વામનપુરાણ પેઠે બધા વિષયો છે. અક્ષયત્ત વિસ્તાર વધારે છે. સૃષ્ટિવર્ણન, કાલવર્ણન, કેટલુંક વંશવર્ણન, ભુવનકોશવર્ણન, મન્વન્તરવર્ણન વગેરે મુખ્ય પૌરાણિક વિષયો એા છે વધુ અંશે આ પુરાણમાં છે ખરા.

પછી શૈવ અંશોમાં દક્ષયજ્ઞ, શ્રી કૃષ્ણે પુત્રની પ્રમ્થાથી ઉપમન્યુના ઉપદેશ પ્રમાણે કરેલું શિવારાધન, વારાણસી આદ્યાત્મ, પાર્વતી જન્મ તથા વિવાહ અને લિંગોત્પત્તિ વગેરે પ્રસિદ્ધ શૈવ વિષયો છે. અક્ષયત્ત બીજાં પુરાણો કરતાં આ પુરાણનાં આ વર્ણન-માયે કેટલેક ઠેકાણે ફેર આવે છે. લિંગ પૂજાની આખતમાં આ પુરાણના પૂર્વાર્ધમાં એક વાત છે અને ઉત્તરાર્ધમાં બીજી છે. પૂર્વાર્ધમાં વિષ્ણુ સમુદ્રમાં પ્રલય કાલે મુના દત્તા ત્યાં એણે જ્યોતિષપ લિંગ જોયું અને તેના છેડા જોવા પોતે અને બ્રહ્મા ગયા પણ પાર ન પામ્યા એ રીતે કથા છે. બ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં કર્મમાં આસક્ત મુનિએાને, બોધ આપવા સ્ત્રી વેપારી વિષ્ણુ સાથે એક વખત શંકર દારવનમાં ફરતા દત્તા ત્યાં મુનિએાએ આક્ષેપ કરવાથી શિવે લિંગ કાપી નાખ્યું એ રીતે કથા છે. આ ઉપરથી ઉત્તર ભાગ પાછળનો લાગે છે. ઉત્તર ભાગ પાછળનો હોવાના બીજા પણ પુરાવા છે.

ઉત્તરાર્ધ અ-૧૧માં પાશુપત યોગની પ્રશંસા કરી છે અને આગળ આલતાં વ્યાસગીતામાં પાખંડી વિકર્મસ્થ અને વામાચારીએા સાથે ધંચરાત્ર અને પાશુપતોની નિંદા કરી છે. જુઓ અ-૧૬ શ્લો. ૧૫ એનો અર્થ એટલો જ કે આ સ્મૃતિ જેવો આખો ભાગ બીજેથી ઉતાર્યો છે. કૃમ્પુરાણમાં ગીતામાંથી તથા સ્મૃતિએામાંથી આવા ઉતારા ઘણા છે.

આ પુરાણમાં નરસિંહ અવતારની વાત જુદી જ રીતે છે. એમાં પ્રત્લાદની ભક્તિની કથા વિષ્ણુ કે ભાગવતને અનુસરતી નથી. પણ વામનપુરાણને અનુસરતી છે. વંળા શિવ અને વિષ્ણુની એકતા ઉપર બહુ ભાર વારંવાર મુક્યો છે:—

यो विष्णुः स स्वयं रुद्रो यो रुद्रः स जनार्दनः ॥

કુ. પૂ. અ-૧૫, ૧૦

વગેરે અનેક વચનો શુભો.

વળી કાપાલ, નાકુલ, વામ, હૈરવ, ધંચરાન તથા પાશુપત એ
મધ્યને મોહસાસ્ત્ર કહ્યાં છે.

એજન અ-૧૬ સ્તો. ૧૮, ૧૯

દક્ષમણગની વાત હુંકી અને લિંગ તથા સ્કન્દ કરતાં સારી
છે, ધ્રુવને પણ નારાયણ ભક્ત કહ્યા છે. એ ઉપરથી વિષ્ણુપુરાણ
પછીનું આ લાગે છે.

કૂર્મપુરાણના ઉત્તરાર્ધમાં ધ્રુવચરિતામા ભગવદ્ગીતાના પુષ્કળ
તારાઓ સાથે યોગમિશ્રિત શિવભક્તિનો ઉપદેશ છે. પણ તેના
પાછા અધ્યાયમાં જે અદ્વૈતવાદ છે તેમાં શાકર મતના સ્પષ્ટ સંબંધો
અને પછી વ્યાસગીતામાં સ્મૃતિનાં આચાર અને પ્રાચીન પ્રક-
રો સાથે શિવ ભક્તિની વાતો છે. તેમાં મનુસ્મૃતિમાંથી પુષ્કળ
કેતારો છે. છેલ્લા ભાગમાં શૈવ તીર્થોની નોંધ છે, જેમાં કપાલ-
મોચન, કાલંબર, રામેશ્વર, કેદાર, ગોકર્ણ, પ્રભાસ વગેરે અનેક
તીર્થોની વાત છે.

હુંકામાં આ કૂર્મપુરાણ વામન અને વિષ્ણુપુરાણ પછીનું છે.
અને ઉત્તર ભાગ તે શંકરાચાર્ય પછીનો દેખાય છે. પૂર્વ ભાગમાંયે,
દિમાલયે કરેલી દેવી સ્તુતિ છે તે શાકત તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જેવા
જેવી છે. એમાં શાકત અદ્વૈતવાદ ચોખ્ખો દેખાય છે.

વૈષ્ણવ અંશોમાં કૂર્મ, વરાહ, વામન, નરસિંહ, રામ અને કૃષ્ણ
વિષે હુંકી કથાઓ છે. રામ્યઓએ મુખ્યત્વે વિષ્ણુની ઉપાસના કરવી
જોઈએ; કારણ કે રામ્ય પાલનરથ વિષ્ણુનું કાર્ય કરવાનું છે (પૂ.
અ. ૨૨) વગેરે વચનો શૈવ વૈષ્ણવ વચ્ચેના તીવ્ર વિરોધ ધ્વેષાનાં છે.

૧૧ ભાગવત

પુરાણોમાં શ્રીમદ્ભાગવત ધર્મી રીતે જ્ઞાત પાડે છે. ધર્મી પુરાણો સંપ્રદાયમંદ્ર છે, જુદે જુદે રથજેથી, મદ્દાભારતમાંથી, રામાયણમાંથી, ખીજાં પુરાણોમાંથી, દંડરથ પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી, વૈષ્ણવ, શૈવ, શાકત વગેરે સાંપ્રદાયિક સાહિત્યમાંથી એમ અનેક રથજેથી વસ્તુને અને ધર્મીવાર રાખેલો પણ સંપ્રદાય કરે છે. પણ હી ભાગવત એક કર્તાની સ્વતંત્ર રચના છે. અલખ્યત વસ્તુનો સંપ્રદાય ભાગવતકારે પણ અનેક મૂળમાંથી કર્યો છે, પણ આખી કાવ્ય રચના ભાગવતકારની સ્વતંત્ર છે. ઘ. ત. વાયુપુ. મત્સ્યપુ. હરિવંશ વગેરેની પ્રથાને અનુસરી વિ. પુરાણે ચોથા અંશમાં સ્થમન્તક આખ્યાન ઉત્તાર્યું છે અને કૃષ્ણચરિત્ર આખું તો પાંચમા અંશમાં આપ્યું છે.

પણ શ્રી ભાગવતે સ્થમન્તકાખ્યાનને ચોથા રીતે કૃષ્ણચરિત્રનો જ ભાગ ગણીને કૃષ્ણચરિત્રમાં જ દશમસ્કંધમાં આપ્યું છે. મતલબ કે વિષ્ણુપુરાણ વૈષ્ણવ ગ્રંથ હોવા છતાં મુખ્યત્વે પુરાણ જ રહે છે, પણ ભાગવત પુરાણત્વને સ્વીકૃત કરીને સંપૂર્ણ વૈષ્ણવ ગ્રંથ બની જાય છે.

શ્રી ભાગવત મુખ્યત્વે વિષ્ણુપુરાણને અનુસરે છે. અને મોટે ભાગે વિ. પુ.ના ક્રમમાં ચાલે છે છતાં ભાગવતકારની રચના સ્વતંત્ર હોવાથી ક્રમમાં ફેરફાર પણ દેખાય છે. વળી વિષ્ણુપુરાણ ઉપરાંત ભાગવતે ખીજાં અનેક પુરાણોમાંથી વસ્તુનો સંપ્રદાય કર્યો છે. વિ. પુ. ને જેની ખખર ■ એવા વાયુ, મત્સ્ય, હરિવંશ, ખલ્લ તો ભાગવતકારના જાણવામાં હોવાં જ જોઈએ પણ તે ઉપરાંત માર્કંડેયની ભાગવતકારને ખખર છે. હરિશ્ચન્દ્રે સત્ય માટે અપાર કષ્ટ સહન કર્યોની વાત માર્કંડેયમાં અને પદ્મપુરાણમાં છે, પણ ભાગવતકારને એની ખખર છે. દત્તાત્રેયની કથા પણ ભાગવતકારે (મા. ૬-૧ માં) માર્કંડેયમાંથી લીધી લાગે છે.

આ ઉપરાંત ભાગવતકારને પુષ્કળ શૈવ કથાઓની ખખર છે. અને શૈવપુરાણો સાથે સરખાવતાં ભાગવત કૃર્મપુરાણ પછીનું અને લિંગ, સ્કન્દના ઘણા ભાગો તથા સિવપુરાણ કરતાં જૂનું લાગે છે.

વામનપુરાણમાં કહેલું વામનચરિત્ર ભાગવત કરતાં જૂનું જણાય છે. ગરુડ, (બ્રહ્માંડ સિવાય) અગ્નિ ભાગવતનાં સમકાલીન દશે અને પદ્ય તથા રક્તપુરાણમાં ભાગવત માહાત્મ્ય મળે છે એ ઉપ-રથી તથા બીજા ભાગોમાં ભાગવતની અસર દેખાય છે માટે એ બે પુરાણોનો ઘણો ભાગ ભાગવત પછીનો છે. દુંકામાં પુરાણોમાં ભાગ-વતનું સ્થાન જોતા ભાગવત ઈ. સ. નવમા સતકના આરંભનો અંશ ભાગે છે.

શ્રી ભાગવતને વિષ્ણુ પુરાણ સાથે સરખાવીને એનો આખી અનુક્રમણિકા અહિં આપવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો, વિસ્તારભય એ એક કારણ તો છે જ પણ એવી જરૂર નથી, ભાગવત ઘણું પ્રસિદ્ધ છે, પુરાણોમાં સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધ ભાગવત જ છે એટલે એમાં શું શું છે એ માટે ભાગે નિરક્ષર વર્ગમાં પણ જાણીતું છે. કૃષ્ણચરિત્ર દશમ સ્કંધમાં છે અને એકાદશમાં જ્ઞાનવાર્તા છે એ જ્ઞાનાર્થી અગત્યનું ॥ ૧

ભાગવત વિષ્ણુ પુરાણને અનુસરે છે અને વિષ્ણુ પુરાણ પછીનું ॥ એ તો બેને સરખાવવાથી તરત સમજાઈ જાય એવી વાત છે. વિ. પુ. ના પાંચમા અંશમાં કૃષ્ણચરિત્ર છે અને તે ભાગવતના દશમા સ્કંધમાં છે. ભાગવતની કથા વિષ્ણુની કથાને ઘણી વાર રાખ્ધશ્વઃ અનુસરે છે, પણ વધારામાં કેટલુંક ઉમેરે છે. ઘ. ત. તૃણાવર્તવધ, કૃષ્ણે માટી ખાધને મોઢામાં વિશ્વ દેખાડ્યું કૃષ્ણ દોરડાથી ન/બંધાયા તે, વત્સાસુર, જકાસુર, અને અવાસુરના વધો, વત્સહરણ, વત્સ હરણ વગેરે અનેક કૃષ્ણલીલાના પ્રસંગો ભાગવતમાં વધારે છે. એટલું જ નહિ પણ એક જ પ્રસંગમાં ભાગવત વિષ્ણુ પુરાણથી કેવી રીતે આગળ ચાલે ॥ એ ત્રીયેના દાખલાથી સમજાશે. વિ. પુ. અં. ૫. અ. ૨૭ માં અને ભાગવત ૧૦-૫૧માં મુચુક-દને મુદ્ધમાં કૃષ્ણ દર્શન થવાની કથા છે. આ પ્રસંગમાં વિ. પુ. માં કાળવન ભરમ થઈ ગયા પછી શ્રીકૃષ્ણને જોઈને મુચુક-દ પૂછે છે કે “આપ

કાણુ છો ? ” અને ભગવાન જવાબ આપે છે કે “ હું ચંદ્રવંશમાં
ઉત્પન્ન થએલા ચંદ્રવંશમાં જન્મેલા વસુદેવનો પુત્ર છું ” એટલા જ
શબ્દોમાં પ્રશ્નોત્તર થવા પછી મુચુકુંદ કૃષ્ણને શ્રી વિષ્ણુના અંશ
રૂપે ઓળખી સ્તુતિ કરે છે. ભાગવતમાં આ પ્રસંગમાં મુચુકુંદ
પ્રેક્ષાં ત્રિ. પુ. ના જ શબ્દો “ આપ કાણુ છો ” બોલે છે, પણ
ભાગવતકારને એ સાદા શબ્દોથી સંતોષ થી રીતે થાય ? એટલે એ
પ્રશ્નનો તમે કાણુ અર્થ છો ? સ્વર્ગ છો ? ચંદ્ર છો ? મહેન્દ્ર છો ?
વગેરે આઠ શ્લોકમાં વિસ્તાર કરે છે, જેમાં પોતે કાણુ છે એ પણ કહી
નય છે. પછી થી કૃષ્ણ પોતે કાણુ છે તેનો “ મારા હંતરો જન્મ,
કર્મ અને નામ છે, અરે અનન્ત હોવાથી ગણી શકાય એમ નથી ”
વગેરે પોતાના પરમેશ્વર રૂપનું વર્ણન કરી આઠ શ્લોકમાં જવાબ
આપે છે, પછી મુચુકુંદ સ્તુતિ કરે છે, આ બેય સ્તુતિ સરખાવાથી
ભાગવતના વિચારો વિ. પુ થી કેવી રીતે આગળ છે તે સમજાશે.
આ પ્રકારના દાખલાઓ પાર વગરના છે પણ તે ઉતારવાની જરૂર
નથી. વિષ્ણુ પુરાણ પછી ભાગવત રચાયું છે એ મત પુરાતત્ત્વજ્ઞોને
માન્ય જ છે.

ભાગવતમાં વિષ્ણુ પુરાણ કરતા જે આ વધારો દેખાય છે તે
ક્યાથી આવ્યો ? એ કુંકમાં ભાગવતનો સમય (પા. ૧૧૬) માં
કહ્યું છે. અહીં એક વધારે દાખલો આપું છું. ભાગવત જે પ્રદેશમાં
‘ વાસુદેવ ભક્તો થશે ’ એમ કહે છે તે પ્રદેશમાં ભક્તવૃદ્ધિમાં થી
કૃષ્ણલીલા ખૂબ ગવાતી હશે અને નવાં નવાં ભક્તચરિત્રોનો પ્રચાર
થતો હશે. રાધાની કલ્પના આ ભક્તવૃદ્ધિમાં જ ઉત્પન્ન થઈ છે
(જુઓ ‘ નરસિંહ મહેતાના કાવ્યકાવ્યો ’નો વિચાર-પ્રસ્થાન ૧૯૮૩ પા.
૧૬૩-૬૪) વસ્તુદરણુ લીલા જેવી લીલાઓ - પણ આ ભક્તોએ
પ્રચલિત કરેલી છે અને ભાગવતકારે આ સર્વ લોક સાક્ષિત્વનો
લાભ લીધો છે. શ્રી આદ્યક્ષનામની આલવાર વૈષ્ણવ કુમારીનાં
તામિલ સ્તોત્રોમાં ગોપી વસ્તુદરણુની તથા આલવાર કન્યાઓનાં

કાન્યાયની વ્રતની વાત આવે છે. આ કવિલક્ષ્મી સ્ત્રીનો સમય ઇ. સ. ૮૫૦ ની આસપાસનો તામિલ કવિતો કરાવે છે. (જુઓ The Journal of the Oriental Research April 1927 p, 169):

હુંકામાં ભાગવતનો સમય મને તો ઈ. સ. નવમા શતકનો આરંભ લાગે- છે. ભાગવત વિષે ' ભાગવતનો સમય ' તથા ' ભાગવતનું અદ્વૈત દર્શન ' એ બે લેખોમાં ધણું કહ્યું છે. હજી ધણું કહેવા જેવું બાકી રહે છે. પણ તેનો આદિ સમાસ યદ્ય રાકે એમ નથી.

૧૨ લિંગપુરાણ

નામ પરથી જણાય છે તેમ લિંગપુરાણ શૈવપુરાણ જ છે. મત્સ્યોક્ત પુરાણાનુક્રમણિકામાં લિંગપુરાણના અગ્રીઆર હજાર શ્લોકો કહ્યા છે અને હાલમાં ૧૧ હજાર મળે છે. લિંગપુરાણના પૂર્વ ભાગ અને ઉત્તર ભાગ એવા બે ભાગ છે. પૂર્વ ભાગમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, કલ્પ, યુગધર્મનિરૂપણ, બ્રુવનકાશવર્ણન, સૂર્યચંદ્રવંશવર્ણન વગેરે પૌરાણિક વિષયો હુંકામાં મળે છે પણ ગોટા ભાગ તો લિંગોત્પત્તિ, લિંગપ્રતિષ્ઠા, દધીચિત્તારિત, પાર્વતી ત્રિવાદ, દક્ષપ્રસન્નાસ, પશુપાસ મોક્ષનું વિવરણ, ત્રિપુરાખ્યાન, અંધકાખ્યાન, શૈવ મતો, છપમન્યુ કથા વગેરે શૈવ વિષયોથી ભરેલો છે. પણ એ ઉપરાંત વરાહચરિત અને નૃસિંહચરિતના અધ્યાયો પણ છે. અને ઉત્તર ભાગમાં વિષ્ણુ માહાત્મ્યનું કથન, અંબરીપકથા, દાનો, શ્રાદ્ધ પ્રકરણ, શિવમાહાત્મ્ય, શિવપૂજા વિધિ વગેરે પરચુરણ વિષયો છે.

આ પુરાણ શૈવ છે એમાં તો કાંઈ સંકા જ નથી. કાશી અને થી શેલ બે શૈવતીર્થોનું પણ વર્ણન કરે છે. મત્સ્યપુરાણની અનુક્રમણિકામાં કહેલું લિંગપુરાણ આ જ છે એમ વિદ્વાન સાહેબ કહે છે. આ પુરાણના સમયનો વિચાર કરતાં શ્રીકૃષ્ણસમયે વિષ્ણુસદસ નામ બ્રાહ્મ અને સનત્સુગતીય બ્રાહ્મમાં લિંગપુરાણમાંથી ઉતારા

કયાં છે, એમ અં. ગુ. કાળે કહે છે, પણ આ વિષ્ણુસદસ નામ
ભાષ્ય વગેરે ત્રથા આઘ સંકરાચાર્યના નથી એમ મેં પુરાણાનુક્રમ-
લિપ્તાના અવસોદનમાં જ કહ્યું છે, એટલે એ પુરાવાને ન મળીને
જ વિચાર કરવાનો રહે છે. ર્કંદ પુ. ના માહેશ્વરખંડનો પુરો ભાગ
લિંગપૂજના મહિમાથી ભર્યો છે. લિંગપુરાણમાં પણ લિંગપૂજનો
મહિમા કહેલો છે. મને આ વિષયમાં લિંગપુરાણ પ્રાચીનતર જણાય
છે. લિંગનાં ભાષા પદરચના વગેરે ર્કંદ કરતાં પ્રાચીન જણાય છે.

ર્કંદ પુ. મા. ખં.ના કૌ. ખંડમાં વિષ્ણુમંત્ર એનરચની કથા
છે. (જુઓ! અ. ૪૨). એજ કથા લિંગપુરાણના છતર ભાગના
૭મા અધ્યાયમાં છે, એમ સરખાવતાં ર્કંદે લિંગની સરસ વાતનો ઘણો
વિસ્તાર કર્યો છે. વળી એ પ્રસંગ મહીસામર સંગમતીર્થમાં બન્યો
એમ કહ્યું છે. ર્કંદમાં ભાગવતના મોહિનો અનુવાદ મળે છે, જે
લિંગમાં નથી.

દક્ષમણગ અને પાર્વતી વિવાદનું લિંગોક્ત વર્ણન ર્કંદ અને
ભાગવત કરતાં જૂનું જણાય છે. પણ તેમાં સંકર અને વિષ્ણુ વચ્ચે
યુદ્ધ થયાનું અને વિષ્ણુ હાર્યાનું વર્ણન છે. એટલે વાલ્મીકી કરતાં
લિંગ અર્વાચીન લાગે છે (લિંગ પૂર્વ માગ અ. ૧૧, ૧૦૦)

લિંગપુરાણોક્ત હુંકુ કૃષ્ણચરિત્ર વિષ્ણુપુરાણને અનુસરતું લાગે છે.

(લિ. પુ. પૂ. અ. ૬૧) ખાસ કરીને બસરામના ૨૯
ત્યાગની વાત જુઓ. અરિષ્ટ લક્ષણો લિંગપુરાણે વાલ્મી પુ. અ. ૧૯
માંથી શબ્દશઃ ઉતાર્યા છે (જુઓ પૂ. મા. અ. ૧૧)

લિંગ પુરાણનું (પૂ. મા. અ. ૬૨) નરસિંહ અવતારનું વર્ણન
વિષ્ણુ પુરાણના કરતાં ભાગવતને વધારે મળતું છે. વળી દ્વિરણ્ય
કશિપુને માર્યા પછી નરસિંહનો ક્રોધ થમતો નથી એ વાત વિ. પુ.
માં તો નથીજ અને નરસિંહ સૌને શંકરની આરાધી વીરભદ્રે
ચરભનું ૨૫ લઇને યુદ્ધ કર્યું, અને વિષ્ણુને દરાબ્યા એ આખી વાત
શ્રેણી અને વૈષ્ણવોના વિરોધની છે. અ. ૬૫-૬૬

ભાગવતના દુર્વાસા અને અંબરીષના આખ્યાનમાં વિષ્ણુભક્ત અંબરીષથી દુર્વાસા દારી જાય છે. લિંગપુરાણમાં દ્વિતીય નામના શિવભક્ત ઉપર વિષ્ણુનું ચક્ર નકારું જાય છે એ કથા છે.

લિંગપુરાણ અ. ૨૭ થી ૪૪ અધ્યાયો ગોસહસ, તિલધેનુ વગેરે દાનોના અધ્યાયો છે. પુરાણોની અનુક્રમશ્ચિકા લિંગ પુરાણે ભા. પુ. ને અનુસરતી આપી છે, જો કે સ્તોત્ર સંખ્યા નથી લખી.

શૈવ પુરાણોમાં વાયુ પછી કૃમ્ પછી લિંગ અને છેલ્લું શિવ પુરાણ એવો ક્રમ લાગે છે. સ્કંદ પુરાણના શૈવ ખંડે ભાગવત પછીના અને શિવપુરાણના સમકાલિન હશે.

સદ્ગત કાળે કહે છે તેમ શિવ વિષ્ણુ વચ્ચે વિરોધવાળા લિંગ પુ. ના ભાગે પ્રક્ષિપ્ત હોય અથવા એ વિરોધના આરંભમાં આ પુરાણ રચાયું હોય, ગમે તેમ હોય પણ ભાગવતની સીધી અસર વગરનું પણ ભાગવતનું સમકાલિન આ પુરાણ હશે એમ માનવું સંયુક્તક લાગે છે.

૧૭ ગરુડપુરાણ

ગરુડપુરાણમાં મુખ્ય ત્રણ કાંડ-ભાગ છે. (૧) આચાર અથવા કર્મકાંડ (૨) પ્રેતકાંડ અને (૩) બ્રહ્મકાંડ. પહેલા આચારકાંડના ૨૪૦ અધ્યાયોમાં અનેક વિષયો છે. સર્ગોદ્ધિપુરાણના જૂના વિષયો આ કાંડમાં કવચિત્ (જુઓ અ-૪૫ જીવનકોશવર્ણન, વગેરે) દેખાય છે પણ મુખ્યત્વે હાલના હિંદુ ધર્મના આચારના વિવિધ વિષયોનું ક્રમ વર્ગર નિરૂપણ છે. દા. ત. પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન અને સાંધસંધ્યાનું નિરૂપણ છે (જુઓ અ. ૩૬), ગાયત્રી કલ્પનું નિરૂપણ (અ-૩૭) દુર્ગાનાં જપ, પૂજા, દવન, બલિ વગેરેનું નિરૂપણ છે (અ-૩૮), શિવપૂજનવિધિ, મહાશિવરાત્રિ વગેરે પ્રતો, વિષ્ણુના પૂજનાદિ, અગ્ની-આરશ વગેરે પ્રતો, આદિત્યાદિ નવ ગ્રહોની દશાનું નિરૂપણ, સંક્ષેપમાં રામાયણ, ભારત, હરિવંશના સારો, મંગાદિતીર્થોનું વર્ણન, વર્ણાશ્રમધર્મોનું નિરૂપણ, નીતિનિરૂપણ, મોતી વગેરેનાં મૂલ્ય પરીક્ષાદિનું

નિરપજ્ઞ, યોગપ્રક્રિયા, સંધ્યાસધર્મ, શિવ, વિષ્ણુવાદિનાં માહાત્મ્યો, વગેરે, વગેરે, હુંકામાં ગરડપુરાણ પોતેજ દેદે છે તેમ આ ખંડમાં મંત્ર, તંત્ર, જ્યોતિષ, વૈદક, યત, તીર્થ વગેરે સર્વ વિષયો છે. વૈદકના અધ્યાયોમાં વર્ણાકરણ્યોગો, અદશ્યકારધૂષ વગેરે તાંત્રિક પ્રયોગો પણ છે. વધારે શું ? માત્ર વૈદકને લગતા ૪૭ અધ્યાયો છે. મનસળ કે વિવિધ મન્યોમાંથી કરેલા સંપ્રદાય આ હાંડ છે.

બીજો પ્રેતકાંડ એજ ખંડ ગરડપુરાણ છે. સૌકા ગરડપુરાણ તરીકે એને જ ઓળખે છે અને દાસના દિંદુઓ મરણ પછીની ક્રિયા આ પ્રેતકાંડને અનુસરી કરે છે તથા મરણ પછીના પ્હેલા દશ દિવસોમાં આ પ્રેતકાંડ સાંભળવાનો ધણા ભાગમાં રિવાજ છે. આ પ્રેતકાંડના કુલ ૪૯ અધ્યાયો છે અને તેમાં પ્રેતની વિવિધ ગતિનું, મરણ પાછળ પાળવાનાં સૂતકાર્થનું, મરણ પાછળ કરવાનાં શ્રાદ્ધાર્થનું, તથા આ વિષયને લગતું બીજું નિરપજ્ઞ છે. પણ આ આખો કાંડ એક ધારો, એક જ વિષયને ઉદ્દેશીને લખાયેલો છે.

ત્રીજા બ્રહ્મકાંડના ૨૯ અધ્યાયોમાં શ્રી કૃષ્ણમહિતનું તથા વૈકટાચલ માહાત્મ્યનું નિરપજ્ઞ છે. ત્રણે કાંડો એક બીજાથી સ્વતંત્ર અને જુદા છે.

ગરડપુરાણનો મૂળ ભાગ તો પ્રેતકાંડ જ લાગે છે. એ વિષયનું નિરપજ્ઞ બીજા કરતાં ગરડપુરાણમાં વધારે વિસ્તારથી કરેલું છે અને અત્યારે માન્ય ગણાય છે. આ પ્રેતકાંડ પછી આચાર કાંડ રચાયેો લાગે છે. આચાર કાંડનો રચના સમય અને નીચેનાં કારણોને લીધે લગભગ નવમું શતક લાગે છે. અને પ્રેતકાંડ તે પ્હેલાંના શતકમાં જ રચાયેો હશે.

આચાર કાંડનો ૧૪૬મો અધ્યાય મર્વ રામનિદાનનો છે. આ અધ્યાય એટલે વાગ્બટના નિદાન સ્થાનનો પ્હેલો અધ્યાય. (માત્ર પ્હેલો શ્લોક હોડી દીધો છે) અને બીજા અધ્યાયો પણ નિદાનકાર માધવને નહિ પણ વાગ્બટને અનુસરે છે.

બીજું દ્રુવચરિત કુંકામાં પણ વિષ્ણુપુરાણને અતુસરી કહેલું છે. શ્રીકૃષ્ણચરિત કહેતાં હરિવંશ કહું છું એમ કહેલું છે. કૃષ્ણ-ચરિત (જુઓ અ. ૧૪૪)માં તથા આચાર કાંડમાં અન્યત્ર ક્યાંય ભાગવતની છાપ નથી દેખાતી પણ વિષ્ણુપુરાણની દેખાય છે અને વિષ્ણુપુરાણોક્ત યમગીતામાંથી શ્લોકો પણ ઉતારેલા છે. (જુઓ આચાર કાંડ અ. ૨૨૭), શિવ અને વિષ્ણુ બેયનાં મતો કહ્યાં છે. પણ મતો વર્ણવતાં દ્વાદશીયુક્ત એકાદશીનું મત કરવાનું કહેલું છે એ જોતાં વિષ્ણુપુરાણ પછી અને ભાગવત પ્રસિદ્ધ થયા પહેલાં કદાચ ભાગવતના સમકાલમાં એટલે કે નવમા શતકમાં ગરુડપુરાણનો આચાર કાંડ રચાયો હોય એ સંભવિત છે કારણ કે ક્યાંક ક્યાંક શાંકર વેદાંતની અસર દેખાય છે (જુઓ અ. ૨૨૬, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯).

ત્રીજો અક્ષકાંડ પાછળનો છે; કારણ કે એમાં ભાગવતની પુષ્કળ અસર દેખાય છે. શરૂઆત જ મહામામહાનિઃ એ શ્લોકથી થાય છે. અને આગળ પણ ભાગવતમાંથી અનેક ઉતારા મળે છે (જુઓ અ. ૫, ૬, ૭) એટલું જ નહિ પણ જોયે ભાગવતપુરાણનું શ્રવણ નથી કર્યું તેનો જન્મ પૃથા છે એવાં વચનોથી ભાગવતપુરાણની પ્રશંસા પણ છે.

યૈર્નશ્રુતં માગવતં પુરાણં

તેષાં જન્મ વ્યર્થમાહુર્મહાન્તઃ ।

મ. ઘ. કાંદ અ. ૨૦ શ્લો. ૧૭

એ ઉપરથી આ કાંડ ૧૦મા ૧૧મા શતકથી જૂનો નથી એમ સાગે છે.

૧૫ અશિપુરાણ.

અશિપુરાણ બીજા કાંડ પણ પુરાણ કરતાં વધારે સંમદરપ છે, આ પુરાણ મત્સ્ય પુરાણ પછી અને એ ધોરણ ઉપર રચાયેલ સાગે

નિરૂપણ, યોગપ્રક્રિયા, સંધ્યાસધર્મ, શિવ, વિષ્ણુવાદિનાં માહાત્મ્યો, વગેરે, વગેરે, હુંકામાં ગરૂડપુરાણ પોતેજ દહે છે તેમ- આ ખંડમાં મંત્ર, તંત્ર, ન્યોતિય, વૈદક, વ્રત, તીર્થ વગેરે સર્વ વિષયો છે. વૈદકના અધ્યાયોમાં વર્ણાકરણ્યોગો, અદસ્યકારધૂપ વગેરે તાંત્રિક પ્રયોગો પણ છે. વધારે શું? માત્ર વૈદકને લગના ૪૭ અધ્યાયો છે. મનલગ કે વિવિધ ગ્રંથોમાંથી કરેલા સંપ્રદ ૨૫ આ કાંડ છે.

ખીન્ને પ્રેતકાંડ એજ ખડ્ગ ગરૂડપુરાણ છે. લોકો ગરૂડપુરાણ તરીકે એને જ ઓળખે છે અને લાલના દિંદુઓ મરણ પછીની ક્રિયા આ પ્રેતકાંડને અનુસરી કરે છે તથા મરણ પછીના ખેલા ફરા દિવસોમાં આ પ્રેતકાંડ સાંભળવાનો ધણા ભાગમાં રિવાજ છે. આ પ્રેતકાંડના કુલ ૪૬ અધ્યાયો છે અને તેમાં પ્રેતની વિવિધ ગતિનું, મરણ પાછળ પાળવાનાં સૂતકાદિનું, મરણ પાછળ કરવાનાં શ્રાદ્ધાદિનું, તથા આ વિષયને લગતું બીજું નિરૂપણ છે. પણ આ આખો કાંડ એક ધારો, એક જ વિષયને ઉદ્દેશીને લખાયેલો છે.

ત્રીજા જલકાંડના ૨૬ અધ્યાયોમાં શ્રી કૃષ્ણબક્તિનું તથા વૈકટાયલ માહાત્મ્યનું નિરૂપણ છે. ત્રણે કાંડો એક બીજાથી સ્વતંત્ર અને જુદા છે.

ગરૂડપુરાણનો મૂળ ભાગ તો પ્રેતકાંડ જ લાગે છે. એ વિષયનું નિરૂપણ ખીજ કરતાં ગરૂડપુરાણમાં વધારે વિસ્તારથી કરેલું છે અને અત્યારે માત્ર ગણાય છે. આ પ્રેતકાંડ પછી આચાર કાંડ રચાયો લાગે છે. આચાર કાંડનો રચના સમય મને નીચેનાં કારણોને લીધે લગભગ નવમું શતક લાગે છે. અને પ્રેતકાંડ તે ખેલાંના શતકમાં જ રચાયો હશે.

આચાર કાંડનો ૧૪૬મો અધ્યાય સર્વ રોગનિવાનનો છે. આ અધ્યાય એટલે વાગ્બટના નિદાન સ્થાનનો ખેલો અધ્યાય. (માત્ર ખેલો શ્લોક છોડી દીધો છે) અને બીજા અધ્યાયો પણ નિદાનકાર સાધવને નહિ પણ વાગ્બટને અનુસરે છે.

ખીલું પ્રવચરિત હુંકામાં પણ વિષ્ણુપુરાણને અનુસરી કહેલું છે. શ્રીકૃષ્ણચરિત કહેતાં હરિવંશ કહું છું એમ કહેલું છે. કૃષ્ણ-ચરિત (જુઓ અ. ૧૪૪)માં તથા આચાર કાંડમાં અન્યત્ર ક્યાંય ભાગવતની છાપ નથી દેખાતી પણ વિષ્ણુપુરાણની દેખાય છે અને વિષ્ણુપુરાણોક્ત યમગીતામાંથી શ્લોકો પણ ઉતારેલા છે. (જુઓ આચાર કાંડ અ. ૨૨૭), શિવ અને વિષ્ણુ બેમનાં મતો કથાં છે. પણ મતો વર્ણવતા દ્વાદશીપુકા એકાદશીનું મત કરવાનું કહેલું છે એ જોતાં વિષ્ણુપુરાણ પછી અને ભાગવત પ્રસિદ્ધ થયા પહેલાં કદાચ ભાગવતના સમકાલના એટલે કે નવમા સતકમાં ગરૂડપુરાણનો આચાર કાંડ રચાયો હોય એ સંભવિત છે. કારણ કે ક્યાંક ક્યાંક શાંકર વેદાંતની અસર દેખાય છે (જુઓ અ. ૨૨૬, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯).

ત્રીજો અઠકાંડ પાછળનો છે; કારણ કે એમાં ભાગવતની પુષ્કળ અસર દેખાય છે. શરૂઆત જ મહાનામશાનિ. એ શ્લોકથી થાય છે. અને આગળ પણ ભાગવતમાંથી અનેક ઉતારા મળે છે (જુઓ અ. ૫, ૬, ૭) એટલું જ નહિ પણ જેણે ભાગવતપુરાણનું અવલુ નથી કર્યું તેનો જન્મ વૃથા છે એવા વચનોથી ભાગવતપુરાણની પ્રશંસા પણ છે.

यैर्नश्रुतं भागवतं पुराणं

तेषां जन्म व्यर्थमाहुर्महान्तः ।

ગ. મ. ફાંદ જ. ૨૦ આ. ૧૭

એ ઉપરથી આ કાંડ ૧૦મા ૧૧મા સતકથી જુઓ તેમ જ સમજે છે.

૧૫ અગ્નિપુરાણ.

અગ્નિપુરાણ ખીજા કાંડ પણ પુરાણ કરતાં નાનું છે, આ પુરાણ મત્સ્ય પુરાણ પછી અને એ ધોરણે ત્રણેય સામે

ઉ. પણ મત્સ્યમાં મૂળપુરાણ અંશ છે અને એ ઉપરાંત બીજા પાછળથી પૌરાણિક મળ્યાલેલા વિષયોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, ત્યારે અમિપુરાણમાં મૂળ પુરાણઅંશ નથી જ, પણ મદાભારતમાંથી, રામાયણમાંથી, પુરાણોમાંથી, ધર્મશાસ્ત્રમાંથી, તંત્રોમાંથી, આયુર્વેદમાંથી, જ્યોતિષમાંથી, સંમીનશાસ્ત્રમાંથી એ રીતે સર્વ ઉપત્ત્ય અદિત્યમાંથી હુંકો મમદ ક્યો છે.

આદ્યમાં મમલાયરણ (અ. ૧) પછી મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નારસિંહ, વામન અને પરશુરામ એ છ અવતારોનું વર્ણન ત્રણ અધ્યાયોમાં કરેલું છે. પછી રામાયણને અનુસરી કાંડવાર સ્થાત અધ્યાયોમાં રામાવતારનું વર્ણન છે. પછી હરિવંશ નામથી કૃષ્ણાવતારનું વર્ણન કર્યું છે (અ. ૧૨), પછી ત્રણ અધ્યાયોમાં મદાભારતનો હુંકો સાં કલો છે. પછી બ્રહ્માવતાર અને કલ્કી અવતારનું વર્ણન છે (અ. ૧૬).

દશ અવતારોનું ઉપર પ્રમાણેનું વર્ણન જોતાં આ પુરાણ, વાયુ, મત્સ્ય, માર્કંડેય અને વિષ્ણુ પછીનું, અને ભાગવતનું સમકાલિન હાથે છે. કૃષ્ણાવતાર માટે હરિવંશનું નામ લખ્યું છે અને વિષ્ણુ-પુ. નું નથી લખ્યું એ ઉપરથી વિ. પુ. જ્ઞેતાનું માનવાની જરૂર નથી. કારણ કે અમિ પુરાણોના કૃષ્ણ ચરિત્ર એ વિષ્ણુપુરાણમાંથી જ ખેંચેલ સાર છે. વિષ્ણુ. પુ. ના શબ્દો પણ ઉતાવાં છે. એટલું જ નહિ પણ કૂર્માવતારના વર્ણનમાં શંકરને હરિએ મોહિની ૧૫ ખતાવ્યું અને એથી મોહિત શંકર પછવાડે દોડ્યા એ પ્રમાણે વર્ણન આનું મૂળ તો થી ભાગવત જ છે એ જોતાં તથા ના કૃષ્ણનો જન્મ આવણું કૃષ્ણાખીની રાતે થયો છે એમ કહ્યું છે એ ઉપરથી આ પુરાણ ભાગવત પછીનું હોય એમ લાગે છે. જો કે આખો સંગ્રહ એક હાથે થયો છે કે બે ત્રણ હાથે એ કહેવાતું નથી.

વિષ્ણુના અવતારોનું વર્ણન પૂર્વે કર્યા પછી ૪ અધ્યાયોમાં સર્ગ વર્ણન, મનુવંશ વર્ણન, કર્ણપવંશ વર્ણન, અને જગત્ સર્ગ

વર્ણન એ પૌરાણિક વિષયો છે. પછી વિષ્ણુ વગેરે દેવોનો પૂજા-
 વિધિ, કુંડનિર્માણ વિધિ, મંત્રોનાં લક્ષણો, સર્વોલ્લાદિ મંડલવિધાન,
 દેવાલય નિર્માણ વિધિ, વિવિધ પ્રતિમાઓનાં લક્ષણો, પ્રતિમા
 પ્રતિષ્ઠા વિધિ, ૬૪ યોગિનીની પ્રતિમાઓનાં લક્ષણો વગેરે તંત્રોક્ત
 વિષયો ૧૦૬ ટૂંક અધ્યાય સુધી છે. વાસ્તુ વિદ્યા પણ એમાં આવી
 જાય છે. પછી એક અધ્યાયમાં સ્વાયંભુવ સર્ગ વર્ણન અને એકમાં
 ભુવનકોશ વર્ણન સમેટી લઈ તીર્થ માહાત્મ્ય આઠ અધ્યાયોમાં કહે
 છે. તેમાં સૌથી મોટું ગયા માહાત્મ્ય છે. પછી શ્રાદ્ધ કંપ (અ.
 ૧૧૭), પછી ભારત વર્ષ વર્ણન (અ. ૧૧૮), પાતાલ વર્ણન,
 પછી તથોતિ:શાસ્ત્રના વિષયો (અ. ૧૨૧ થી ૧૩૩), પછી
 અભિચારના મંત્રો, હોમ વગેરે તાંત્રિક વિષયો, પછી મન્વ-
 ન્તરોનું વર્ણન (અ. ૧૫૦), એક અધ્યાયમાં બ્રહ્મચર્યાદિ
 કૃત્યોના ધર્મો, વિવાહાદિ ગૃહઆચાર, આશૌચ્યાદિ નિર્ણય,
 વર્ણધર્મો પછી મહાપાતકાદિ કથન અને તેનાં પ્રાયશ્ચિત્તો વગેરે
 સ્મૃત્યુક્ત વિષયો વીશેક અધ્યાયોમાં કહ્યા છે. પછી એકમ,
 ધીજ, ત્રીજ એ રીતે પ્રત્યેક તિથિના અને પ્રત્યેક વારનાં મતો
 કહેવા છે. પછી જુદા જુદા મહાનાનાં મતો વગેરે મત વર્ણનના
 ૩૩-૩૪ અધ્યાયો છે. પછી રાજ ધર્મ, સુદ્ધ, યાત્રા વગેરે
 નીતિશાસ્ત્રના વિષયોનું વર્ણન છે. પછી રત્નપરીક્ષા, ધનુર્વેદ,
 વ્યવહાર કથન, વગેરે પરસ્પરણ વિષયો, પછી ૨૭૨ માં અધ્યાયમાં
 પુરાણ દાનાદિ માહાત્મ્ય છે, એ અધ્યાય મત્સ્યમાંથી ઉતારેલો છે,
 માત્ર ઉપપુરાણોના નામો નથી. પછી સૂર્યવંશ વર્ણન, સોમવંશ વર્ણન
 અને યદુવંશ વર્ણન અને પુરુષ વર્ણન વગેરે વંશ વર્ણન છે. આ પછી
 ચાર અધ્યાયો વૈદકના છે (૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૩) એક વૃક્ષા-
 સુર્વેદનો અધ્યાય છે (અ. ૨૮૨), પછી ગજચિકિત્સા, અશ્વચિકિત્સા
 અને ગવાયુર્વેદ એ અધ્યાયો છે. પછી વિપચિકિત્સા આવે છે. પછી
 મન્વપૂજાવાળો તાંત્રિક ભારે છે, પછી હોનોનું વર્ણન, કાવ્ય લક્ષણ,

નાટક નિરૂપણ, મંત્રારાદિ દસનિરૂપણ, પછી કાવ્યના ગુણ દોષનું નિરૂપણ વગેરે અલંકાર શાસ્ત્રનો વિષય છે. પછી વ્યાકરણનો સંદેષ, દોષનો મંદોષ અને છેવટ પ્રલય વર્ણન, સરીરના અવયવોનું વર્ણન, પછી નરકનિરૂપણ, પછી યમનિયમાદિ યોગનાં અંગોનું વર્ણન, પછી જ્ઞાનગાન, પછી ગીતાસાર, યમગીતા, અને છેલ્લો અધ્યાય અમ્નિપુરાણ માહાત્મ્યનો. આ રીતે નાના મોટા ૩૮૩ અધ્યાયોમાં આ પુરાણ પૂર્ણ થાય છે. ૭ પ્રનો ઉપરથી આનન્દાશ્રમસ્રીરીત્રમાં છપાયેલ અમ્નિપુરાણમાં કુલ ૧૧૪૫૭ શ્લોકો છે.

અમ્નિપુરાણના વિષયોનું ઉપર જે દુંકામાં વર્ણન કર્યું છે તે ઉપરથી અમ્નિપુરાણ કેવું સંગ્રહાત્મક છે એ દેખાશે. વિસન માહેળ કહે છે કે અમ્નિ પુરાણમાં એક લીંદી પણ મૂળની નથી. દરે એના સમયનો વિચાર કરીએ. સ્વ. ધ્વ. ગુ. કાળેએ પુરાણ નિરીક્ષણમાં નારદ પુરાણોક્ત પુરાણ સૂચીના સમયનો વિચાર કરતાં અમ્નિ પુરાણનો પણ વિચાર કર્યો છે અને સંકરાચાર્ય પ્દેશાં નારદ સૂચી અને તે પ્દેશાં અને અમરકોશ પછી અમ્નિપુરાણને ઇ. સ. ૪૦૦ થી ૪૫૦ વચ્ચે મુકે છે. મને સંકરાચાર્યનો આધારજ ખોટો લાગે છે, એ પુરાણાનુક્રમણિકાનો વિચાર કરતાં મેં કહેલું છે. પણ અમરકોશમાંથી સ્વર્ગોદ વર્ગોના ઉતારો અ. ૩૫૦ થી ૩૬૭ માં અમ્નિ પુરાણે કરેલો છે. મારે એ પુરાણ અમરકોશ પછી એટલી વાત નક્કી. અમરકોશનો સમય ઇ. સ. ૫૦૦ થી જૂનો માનવાનું કારણ નથી. અને નારદસૂચી તો મને બારમા તેરમા સતકની લાગે છે.

વૈદકમાંથી જે ઉતારો અમ્નિ પુરાણે કર્યો છે તેમાં બે કે નામ સુશ્રુતનું જ છે પણ વાગલદની અસર સ્પષ્ટ દેખાય છે. (જુઓ અ. ૨૮૦ શ્લો. ૨૯, ૩૦ વગેરે) એટલે ઇ. સ. ૭૩૩ સતક પ્દેશાંનું તો આ પુરાણ નથી.

કાવ્યનું લક્ષણ આપતાં દન્ડીના મોખ્યાદર્શમાંથી દ્વિષ્ટવ્યવચ્છિન્નાપદાવલી (કાવ્યાદર્શ ૧-૧૦) એ સખ્દો ઉતાર્યા છે.

(અ. પુ. અ. ૨૩૭ શ્લો. ૬) વળી મલ, પદ અને મિથ્ર એ રીતે ત્રણ બેદો કહ્યા છે તે પણ કાવ્યાદર્શમાંથી છે. કાવ્યાદર્શકાર દંડી ઇ. સ. ૭૪૧ શતકમાં યથા હોવાનો સંભવ છે. (જુઓ Classical Sanskrit Literature, by A. B. Keith p. 72). પણ અગ્નિ પુરાણને દંડી પછીના કાવ્ય વિવેચકોના મતોની માહિતી છે. દંડી પછીના-કીચના મત પ્રમાણે (એજન પા. ૧૩૧) લગ-લગ ઇ. સ. ૬૪૧ પછીના, ભામદમાંથી આખ્યાયિકા કથા વગેરેનાં લક્ષણો ઉતાર્યા છે. (જુઓ અ. પુ. અ. ૨૩૭ શ્લો. ૧૪, ૧૫) વળી દંડીથી આગળ વધીને વામન રીતિને કાવ્યનો આત્મા ગણે છે. વામન કાશ્મીરના રાજા જયાપીડના વખતમાં એટલે ઇ. સ. આઠમા શતકના અન્તમાં થઈ ગયા છે, વામન પછી જ્વનિકારે (લગલગ ઇ. સ. ૮૨૦ એજન પા. ૧૩૫) જ્વનિને કાવ્યનો આત્મા ઠરાવ્યો છે. અગ્નિ પુરાણને જ્વનિ અને રીતિ બેયની ખજાર છે. (અ. ૩૩૩ શ્લો. ૧ તથા અ. ૩૪૦ શ્લો. ૧) વળી દંડીએ વૈદર્ભી અને ગૌડી બે રીતિ કહી છે અને વામને પાંચાલી ઉમેરીને ત્રણ કહી છે. પણ અગ્નિ પુરાણમાં વૈદર્ભી, ગૌડી, પાંચાલી અને લાટી એ રીતે ચાર રીતિ કહી છે. (અ. ૩૪૦ શ્લો. ૧) કીચ સાહિત્ય દર્પણકારે ચોથી લાટી કહી છે એમ (પા. ૧૩૩ ટિ. ૧) ટિપ્પણમાં કહે છે પણ વિશ્વનાથ (ઇ. સ. ૧૩૦૦ની આસપાસ) પહેલાં રુદ્રે ચાર રીતિ ગણાવી છે (કાવ્યાદર્શકાર અ. ૨ શ્લો. ૪, ૫) રુદ્રનો સમય કીચ ઇ. સ. ૬૦૦ પહેલા ગણે છે. (એજન પા. ૧૩૬) આ રીતે અગ્નિપુરાણના આ અધ્યાયો ઇ. સ. ૬૦૦ની આસપાસના હોવાનો સંભવ લાગે છે; કારણ કે ઇ. સ. ૧૧ માં શતકના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા સરસ્વતીકંઠાબરડના કર્તા માળવાના રાજા જોજ વૈદર્ભી, ગૌડી, પાંચાલી, લાટી, આવન્તી અને માગધી એ રીતે ૭ રીતિ ઠરાવે છે. જો કે પાછળથી, છેલ્લી બે રીતિઓનો બીજા આલંકારિકોએ સ્વીકાર કર્યો નથી. મગ્ગટ અને એ સમર્થ

આલંકારિકને અનુસરનારા વાગ્બટ વગેરે વૈદર્ભી, ગૌડી, અને પાંચાલી ત્રણ જ રીતઓ મળે છે. પણ લાટાનુપ્રાસ નામનો અનુપ્રાસ નવો યોગે છે.

વળી,

કાવ્યં સ્ફુરદલંકારં ગુણવદ્દોષવર્જિતમ્ ।

(અ. પુ. ૩૩૧ શ્લો. ૭)

એ અમિપુરાણનું લક્ષણ દંડી અને વામન કરતાં મગ્નટ અને વાગ્બટને વધારે નજીક છે. દુંડામાં અમિપુરાણને ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર અને કાવ્યાદર્શની તો ખબર છેજ. પણ ધ્વનિ, ચાર રીતિ વગેરે જોતાં એના કાવ્ય નાટક ચર્ચાના અધ્યાયો છ. સ. દશમા શતકના મને લાગે છે. જે કે સુશીલ કુમાર દે નવમા શતકના આરંભના ગણે છે. (જુઓ J. R. A. S. 1923 p. 538)

બીજી રીતે જોતાં મત્સ્યપુરાણના ત્રણ પ્રકરણ કરતાં અમિનું ત્રણ પ્રકરણ અર્વાચીન છે, બધી રીતે અમિ મત્સ્યાનુસારી મત્સ્ય પછીનું છે. અને જગ્ગભરતનું આખ્યાન તથા નિદાધન્નકુસેવાદ (અ. પુ. અ. ૩૮૦) વિ. પુ. અં. ૨ અ. ૧૩ માંથી ઉતારેલ છે એટલે વિષ્ણુ પુ. પછીનું તો આ પુરાણ છેજ પણ અ. ૩૭૮ના અર્ધે બ્રહ્મ પરંકયોતિઃ ની પુનરૂક્તિવાળા શ્લોકો તો શંકરાચાર્ય પછીના જ હોવાનો સંભવ છે. મતલબ કે બધું જોતાં નવમા શતક પહેલાનું તો આ પુરાણ નથી જ. અને ભગવાનના મોદિની સ્વરૂપે શંકરને મોહ પમાડ્યાનું વર્ણન ભાગવત રચાયું એ વખતે પ્રસિદ્ધ હશે એમ માનીએ તો ૧૧ મા ૧૨ મા શતકમાં વધારે પ્રસિદ્ધિ પામેલ ભાગવતપુરાણ જોયા વગર પણ ભાગવત રચનાના સમયમાં ૯ મા શતકમાં કે કદાચ દશમાના આરંભમાં અમિપુરાણ રચાયું હોવાનો સંભવ છે, હવાયુધ એમાંથી ઉતારો કરે છે, માટે એના વખતમાં પ્રસિદ્ધ હશે.

૧૬ બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ

પ્રચલિત બ્રહ્મ વૈવર્ત પુરાણ જે વેદેશ્વર પ્રેસમાં છપાયું છે તેનો મત્સ્યોક્ત તથા નારદ પુરાણોક્ત લક્ષણો સાથે મેળ ખેસતો નથી. રથેતર કથન, સાવર્ણિ નારદ સંવાદ, બ્રહ્મ વરાહ વૃત્તાંત વગેરેમાંથી એક પણ પ્રસંગ પ્રચલિત બ્રહ્મ વૈવર્તમાં નથી પ્રચલિત બ્રહ્મ વૈવર્તમાં ચાર ખંડ છે, બ્રહ્મ ખંડ, પ્રકૃતિ ખંડ, મથુપતિ ખંડ અને કૃષ્ણ જન્મ ખંડ. વળી છેલ્લો કૃષ્ણ જન્મ ખંડ કદમાં બાકીના ત્રણ જેટલો છે. આખો ગ્રંથ બંગાળીમાં રચાયો હોય એવું દેખાય છે. ખેલ્લા જ ખંડમાં વૈદ્ય જાતિના નિર્ણયનો પ્રયત્ન છે તે બંગાળીનો સૂચક છે. શ્રી કૃષ્ણના માહાત્મ્ય સાથે જ પ્રકૃતિ-દુર્ગા-શક્તિનું માહાત્મ્ય; રાધા સાથે શક્તિની એકતા; વૈકુંઠ કરતાં પણ ગોસોકની સ્થિતિ ચહીઆતી; વગેરે અનેક વર્ણનોમાં બંગાળીના વૈષ્ણવ ધર્મની ગંધ છે. શાક્ત વિચારોનો વૈષ્ણવોને સ્વીકાર કરવો પડ્યો હોય એ રિથિત જ બંગાળી શિવાય બીજો નથી.

શ્રી કૃષ્ણ જન્મ ખંડ અને બીજા ભાગો ભુદા ભુદા કાળના હોય એવું માનવાનું કાંઈ કારણ નથી, શ્રીકૃષ્ણ જન્મખંડમાં રાધાનું જે સ્વરૂપ કહ્યું છે, તેજ બ્રહ્મખંડમાં કહ્યું છે. શ્રી કૃષ્ણ જન્મખંડમાં ભાગવતના દશમ સ્કંધનો ફક્ત વિસ્તાર છે. બા. દશમમાં રાધા નથી, તે ઉલ્લેખ પૂરતા ખાતર જ કોઈએ રચના કરી હોય એમ ખેચને સરખાવતાં દેખાય છે. કૃષ્ણ સાથે રાધાનો ઉલ્લેખ જ્યદેવે કયો અને તે પહેલાં નિમ્બાકે કયો છે. વળી જ્યદેવના ગીત ગોવિંદના પહેલા સ્લોકનું મૂળ શ્રી કૃષ્ણ જન્મ ખંડમાં છે એમ સદ્ગત બંદીમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયે (કૃષ્ણ ચરિત્રમાં) તથા ભારતેન્દુ હરિ-શ્વરે કહ્યું છે. શ્રી કેશવ હર્ષદ મુને ગર્ગ સંહિતા (ખંડ ૧ અ. ૧૬-શ્લો. ૧, ૩, ૮, ૪૦, ૪૩) નો ઉલ્લેખ પણ કયો છે. કૃષ્ણ જન્મ ખંડ સાથેની સમાનતા નીચે બતાવી છે:—

મેઘૈર્ભંદૂરમમ્બરં વનમુવઃ સ્યામાસ્તમાલદ્રુમૈ
 નક્તં મીરુરયં ત્વમેવ તદિમં રાષે'ગૃહ પ્રાપય ।
 હૃત્યં નન્દનિદેશતથલિતયોઃ પ્રત્યગ્રકુંજદ્રુમમ્ .
 રાધામાધવયોર્જયન્તિ યમુનાકૂલે રહઃ કેલયઃ* ॥

આ પ્રમાણે ગીત ગોવિંદનો પહેલો શ્લોક છે, આના મૂળ રૂપે બહુ વૈવર્તમાં નીચે પ્રમાણે પ્રસંગ છે.

“એક દિવસ નંદજી બાલ કૃષ્ણને તેડીને ઉપવન બાંડીરમાં ગો-
 ધન ચરાવતા હતા અને ગાયોને પાણી પીવડાવી, કૃષ્ણને ખોળામાં
 તેડી ઝાડ નીચે બેઠા હતા, ત્યાં કૃષ્ણે માયાથી આકાશને ત્રેધાવત
 કર્યું. ત્રેધાવત આકાશ, સ્થામ જન્મસ, વિજળીના કડાકા વગેરે
 જોઈને નંદજી બહી ગયા અને હવે બાળકનું શું કરવું ? ઘેર શી રીતે
 જવું ? વગેરે વિચાર કરવા લાગ્યા અને કૃષ્ણ રોવા લાગ્યા. ત્યાં
 રાધાજી આવી લાગ્યાં. રાધાને જોઈને નંદજીએ કહ્યું કે તમે લક્ષ્મીથી
 પણ હરિને વધારે બહાલાં છો, અને આ બાળક વિધ્યુ છે એ
 ગર્જના કહેવાથી જાણું છું છતાં મારું મન માનતું નથી મારે તમે
 આ તમારા પ્રાણનાથને લઈ જાઓ.” આમ કહીને નંદે બાલ
 કૃષ્ણને રાધાજીને આપ્યા. પછી રાધા કૃષ્ણને દૂર લઈ ગયાં. ત્યાં
 કૃષ્ણની માયાથી મંડપ જોયો અને કૃષ્ણને નવલુપાન જોયા; અને
 એ મંડપમાં રાધા કૃષ્ણે યથેચ્છ વિદાર કર્યો પછી કૃષ્ણ પાછા બાલ
 સ્વરૂપ થઈ ગયા.” (કૃષ્ણજન્મમર્થક અ. ૧૫.)

* “અધાર્યો ધન, રાધિકે ગવનમાં, છાયાં તમારો વને,
 રહે બાલ બહીએ, રકુરે પુલક. શું લૈન શહે કાન્દને ”
 એવાં વેણુથી નંદનાં વિચરના હાલિલીકુંજોદરે
 માણે એ સદચારની ભુગથ એ લીલા, રમો તે ડરે.

કે. દ. મુવનું ગીત ગોવિંદ.

મેધાવૃતં નમો દૃષ્ટવા શ્યામલં કાનનાન્તરમ્

.... મંદો મયમવાપહ

પયં મંદે પ્રવદતિ સ્ત્રોદ સ હરિસ્તદા ।

ગૃહાણ પ્રાણનાથં ચ ગચ્છ મદ્રે યથા સુસ્વમ્

હૃત્યુક્ત્વા પ્રદદો તસ્યૈ રુદન્તં વાલકં મિયા ॥

મેધાવૃત વૈવર્ત (૬-૪-૫૯) ના શ્લોકો ગીત ગોવિંદના ઉપસા
યે સાથે સરખાવી જોવા જોવા છે.

નિખાર્કે મત રાધા સાથે કૃષ્ણને ભજતો હોવાથી એ મતના
ઈ વતે આ પુરાણની રચના કરી હોય તો એ સંભવિત છે.
શુ મેં હોય તો નિખાર્કના સમયને કાંઈક પાછળ હાવવો
શો. પણ વર્ષના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમા રામકૃષ્ણ ગોપાલ
હારકને અનુસરી મેં નિખાર્કનો સમય રામાનુજ પછી બારમા
શતકમાં માન્યો છે. (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સં. ઇતિહાસ પા.
૧૫) શુ બીજાઓ નિખાર્કને ૬મા શતકમાં માને છે. (જુઓ
સં. તત્ત્વાનનો ઇતિહાસ ઉપરાંત)

જેવું (બારમું શતક) નો પુરાવો સંદિગ્ધ માનીએ તો
મેધાવૈવર્ત (ઇ. સ. ૧૩ મું શતક—કેટલાક બારમું શતક પણ
મેં છે) હાસ્ય ભાષ્યમાં એક સ્થળે બ્રહ્મ વૈવર્તમાંથી નામ સાથે
મેધાવૈવર્ત કયો :—

માહં , ચ શિવોન્યે ચ તચ્ચત્ત્યૈકાંશમાગિનઃ

વાલકીઢંકૈર્ચદત્તકીઢતે સ્મામિરચ્યુતઃ ॥

ગમે તેમ પણ બારમા શતક પહેલાં બ્રહ્મ વૈવર્ત પુરાણ
માં હોવાનો સંભવ સ્પષ્ટ છે. પણ એ વખતમાં જ નારદની
પુત્રમણિકા રચાઈ હોવાથી એમાં બ્રહ્મ વૈવર્તનું વર્ણન બરાબર
માંનું નથી. હુંકામાં ૫ બ્રહ્મ વૈવર્ત ૧૧ માં શતકનો અન્ય હોવા

અંત મળે છે તેમાં ૨૬ અધ્યાય અને ૬૮ શ્લોક છે. એને ગૌતમઅંત એવું બીજું નામ પણ આપેલું છે.

સદ્ગત કાળે પદ્મપુરાણનાં ચાર સંસ્કરણ થયાં હોય એમ માને છે. શ્રી સંસ્કરણ વખતે પુષ્કર આદિ પાંચ પર્વાત્મક વિલાસો હતા.

(૨) બીજા સંસ્કરણ વખતે ખંડાત્મક વિલાસો પડ્યા, અને દ્વિઅંત હેલો આવ્યો, અને પૌષ્કરઅંત બીજો આવ્યો.

(૩) ત્રીજા સંસ્કરણ વખતે પૌષ્કરઅંતનો લોપ થયો. અથવા દ્વિઅંતના પૌષ્કર માહાત્મ્યમાં એનો અંતર્ભાવ થયો.

(૪) ચોથા સંસ્કરણ વખતે દ્વિસિદ્ધાત્મ્યોએ વ્રહ્માઅંત નવો ઉમેર્યો. આ પ્રમાણે જ પદ્મપુ.ના ચાર સંસ્કરણો થયાં એવો નિશ્ચય નથી પણ અનેકવાર સુધારાવધારા થયા છે એમા સંદેહ નથી. વિષ્ણુ, કૃષ્ણ વગેરેની પુરાણાનુક્રમણિકામા વ્રહ્માપુ. પછી પદ્મનું જ નામ છે એ નાં, તથા ગુપ્ત સમયના ઉત્કીર્ણ લેખોમા આવેલા દાનમાહાત્મ્યના કો પદ્મપુ.માં મળે છે (આ વિષે વિગતવાર ચર્ચા આગળ કરી). તથા રવિશેષે ઇ. સ. ૬૬૦મા જૈન પદ્મપુરાણ રચ્યું છે, એ તાં આ નામ તથા એ પુરાણનો કોઈક ભાગ જૂનો છે, એની નહિ બાકી તો જુદા જુદા કાળનો સંગ્રહ છે.

વંશાવળીની બાબતમાં પદ્મ પુ. મત્સ્યવાળી પરપરાને તથા ત્વચના પાઠને અનુસરે છે, એ કહ્યું જ છે. આ શિવાય સર્ગોદિ ભા પૌરાણિક વિષયો છુટક છુટક મળે છે પણ મુખ્ય તો, તીર્થ ત અને દાન એ આ પુરાણનો વિષય છે. તે ઉપરાંત કેટલાંક અધ્યાનો છે.

તીર્થ માહાત્મ્યોમાં પુષ્કરાદિ અનેક તીર્થોનાં માહાત્મ્યો મળે , પણ પાતાલઅંતમાં જંદાવનતીર્થનું માહાત્મ્ય છે અને ઉત્તરઅંતમાં ભ્રમતી માહાત્મ્ય છે. આપણી સાબરમતીનું માહાત્મ્ય તો ગુજરા- માં જ અને ગુજરાતના ઇતિહાસના સોલકી સમયમાં લખાયું હોવું યોગ્ય. વળી મહીકાંઠામાં ચામગાજ નામનું એક તીર્થ છે (જુઓ .

ગુજરાતનાં તીર્થ રથાનો પા. ૧૩૭) આ તીર્થનું માહાત્મ્ય પદ્ય (સ. ખંડ અ. ૧૧)માં છે. આ તીર્થ ચારસો વર્ષ જૂનું એમ બર્નેસ કહે છે.

આખ્યાનોમાં રામાશ્વમેધ સૌથી મોટું છે, અને જો કે પ્રાદેસર એમ. સર્મા એમ માને છે કે રઘુવંશનું અને શાકુંતલનું વસ્ત્ર મદાકવિ કાલિદાસે પદ્યપુરાણમાંથી લીધું છે. (જુઓ એજે પ્રગટ કરેલું પદ્યપુરાણ-કલકતા એરીએ-ટલ સીરીઝ). પણ મને તો એથી ઉત્તરું પદ્ય કાલિદાસને અનુસરે છે એમ લાગે છે. કાલિદાસના યજ્ઞે પદ્યે ઉતાર્યા છે. દા. ત. જુઓ નીચેનો શ્લોક:—

માં તત્યાજ ભવાન્યદૈ જામત્રપિ વિપાપિનીમ્ ।

કુલસ્ય સદર્શકિંચા શાલજ્ઞાનસ્ય તત્ફલમ્ ॥

(વદ્ય. પાતાલ અ. ૫૯ શ્લોક. ૨૮)

જુઓ રઘુવંશ કુલસ્વર્કિં તત્સવુશ કુલસ્ય સર્ગ ૧૪, શ્લોક. ૬૧

વળી આજ ખંડમાં ધરાવરાહ સંવાદ છે, આ સંવાદ એટલે વરાહપુરાણ મતલબ કે પદ્યને વરાહપુરાણની ખજાર છે. વળી આજ ખંડમાં વૃંદાવન માહાત્મ્ય અને કૃષ્ણની નિલ લીલાનું કથન છે. એ જોતા ભાગવત પછીનો આ ગ્રંથ દેખાય છે. અને ઉત્તરખંડમાં ભાગવત માહાત્મ્ય છે, જે પ્રસિદ્ધ છે અને શ્રી ભાગવત પુરાણનાં પુસ્તકોના આરંભમાં જોડવામાં આવે છે, ભાગવતની સારી રીતે પ્રસિદ્ધિ થયા પછી જ આખું માહાત્મ્ય લખાણું હોયું જોઈએ. બ્રહ્મખંડમાં કૃષ્ણજન્મ-માટમી અને રાધાજન્મ-માટમી બેનું વર્ણન સદ્રત કાળે પણ બ્રહ્મખંડ સંપ્રદાય દેવના પ્રચાર પછી ઉમેરાયો હોય એમ માને છે. (પુરાણનિરીક્ષણ પા. ૪૬, ૫૨)

આજ પ્રમાણે ઉત્તરખંડમાં રામાનુજયામ અને મધ્વાચાર્ય પછી અવૈષ્ણવની નિન્દાવાળો, મામાવાદની નિન્દા કરનારો, શંખ, ચક્ર, ઉર્ધ્વપુંડ્ર વગેરે વૈષ્ણવચિન્હોની પ્રશ્ન કરનારો, શૈવપુરાણોને

તામસપુરાણ કહેનારો દેખીતી રીતે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓએ દાખલ કરેલો ભાગ મળે છે (જુઓ ઉત્તરખંડ અ. ૨૩૫, તથા અ. ૨૬૮ થી ૨૬૯) હુંકામાં અઢાળાં ક્રિયાયોગસાર અને ઉત્તર ખંડના અનેક અધ્યાયો છેક ૧૩ માં ૧૪ માં શતક જેટલા અર્વાચીન છે. સામળાજી માહાત્મ્ય તથા આ ભાગો બેતાં વિસ્તર પદ્ય પુ. ને ઇ. સ. ૧૩ માંથી ૧૬ માં શતકમાં મુકે છે તે ખોટું નથી લાગતું. પણ આખું પદ્યપુરાણ આટલું અર્વાચીન નથી. સદગત કાળે તો રામાશ્વમેધપર્વને પણ ભવભૂતિ જેવાનું ગણે છે. (પુરાણ નિરીક્ષણ પા. ૫૫) પણ તેણે આપેલી દલીલ મારે તો ગળે ઉતરતી નથી. ગમે તેમ પણ પદ્યપુરાણમાં જૂના અંશોના સંગ્રહ સાથે પાછળથી નવા અંશો ખૂબ ઉમેરાયા છે અને એકંદરે આ પુરાણને ૨૬૬ પુરાણની હારમાં જ મુકી શકાય એમ છે.

૧૭ રકંદપુરાણ

પદ્યપુરાણ અને રકંદપુરાણ એ બે પુરાણો નથી પણ પુરાણ સંગ્રહો છે. રકંદપુરાણ મોટામાં મોટું પુરાણ છે. પણ આખાં પુરાણની એક પ્રત ક્યાંય મળતી નથી, અનેક સંહિતાઓ, અનેક ખંડો અને સંખ્યાબંધ નાનાં મોટાં માહાત્મ્યો રકંદપુરાણના ભાગ તરીકે મળી આવે છે. આ પુરાણના કદ વિષે પણ જુદા જુદા મતો છે. મત્સ્ય, ભાગવત વગેરેની અનુક્રમણિકામાં એકાસીહજાર શ્લોક રકંદપુરાણના કલા છે. રકંદપુરાણાંતર્ગત સૂતસંહિતામાં રકંદપુરાણની સતતકુમારસંહિતા, સૂતસંહિતા વગેરે જુદી જુદી સંહિતાઓમાં કેટલા કેટલા શ્લોકો છે એ કહ્યું છે ત્યાં પણ સરવાળો કરતાં કુલ એકાસી

× કાળે " શ્રી શંકરાચાર્યે વિષ્ણુસસનામ જાબ્યમા તથા સનાતનુબદ્ધીય જાબ્યમાં પદ્યપુરાણના ઉતારા કર્યા છે, એટલે નહિ પણ પદ્યપુરાણાંતર્ગત વાસુદેવ સહસ્રનામ ઉપર દીકા લખી છે " એમ કહે છે (પુરાણનિરીક્ષણ પા. ૫૦) અને તો આમાંની એકેય રચના આદ્યશંકરાચાર્યની હોવાનો સંભવ નથી લાગતો.

હજાર શ્લોક થાય છે. પણ એજ સંદિનામાં રકંદપુરાણ એક લાખ શ્લોકનું છે એમ સ્પષ્ટ થયેલ છે. (૧-૧-૧૯) ભવિષ્યપુરાણમાં પણ રકંદ પુરાણની શ્લોક સંખ્યા એક લાખની કદી છે. વળી રકંદપુરાણગીત શાંકરસંદિનામાં કહ્યું છે કે રકંદપુરાણમાં ૭ સંદિનાઓ અને ૫ભાસ ખંડ છે, પણ પ્રભાસખંડમાં સાત ખંડો કહેલા છે. નારદ પુરાણાંતર્ગત પુરાણસૂચીમાં પણ આ સપ્તખંડાત્મક રકંદપુરાણનું વર્ણન છે અને વેંકટેશ્વર ગ્રંથમાં દાસમાં છપાયેલ રકંદપુરાણમાં માહેશ્વરખંડ, વૈષ્ણવખંડ, આઠખંડ, દાસીખંડ, અવન્તીખંડ અને પ્રભાસખંડ એ રીતે એક એક પુરાણ જેવડા સાત ખંડો છે. અને દરેક ખંડમાં અવાંતર ખંડો અને અનેક માહાત્મ્યો છે. પણ પ્રભાસ ખંડ (અ. ૨) ના વર્ણન સાથે આનો મેળ બેસતો નથી. પ્રભાસ ખંડમાં છઠ્ઠો ખંડ તાપી ખંડ કહ્યો છે. વેંકટેશ્વર નાગરખંડ છાપ્યો છે. પ્રભાસખંડમાં પાંચમા ખંડનું નામ રેવાખંડ છે. વેંકટેશ્વરના પુસ્તકમાં અવન્તીખંડ નામ છે, જેના એક લાખમાં રેવાખંડ આવે છે.

આ સપ્ત ખંડાત્મક રકંદ પુરાણમાં આશ્વાત્મ્ય માહાત્મ્ય, વેંકટાત્મ્ય માહાત્મ્ય, અયોધ્યા માહાત્મ્ય, સેતુ માહાત્મ્ય, ૮૪ સિંગોનું માહાત્મ્ય, પ્રભાસ ક્ષેત્ર માહાત્મ્ય, ગિરનાર (વજ્રાપય) માહાત્મ્ય, દારકા માહાત્મ્ય, અને દાર્તિક, માર્ગશીર્ષ વગેરે માસોનાં માહાત્મ્યો છે. વળી રકંદ પુરાણના જે ૫૦ ખંડો કહેવાય છે તેમાંથી સાત આ અને કેદાર ખંડ, કૌમારિકા ખંડ, રેવા ખંડ, ધર્મારણ્ય ખંડ અને ભજોત્તર ખંડ એટલા અવાંતર ખંડો વેંકટેશ્વરવાળા પુસ્તકમાં છે. પણ આટલેથી રકંદ પુરાણ પૂરું થતું નથી. રકંદ પુરાણાંતર્ગત કહેલ કેટલીક સંહિતાઓ અને કેટલાક ખંડોની છુટક પોથીઓ મળે છે. સૂત સંહિતા (૭ હજાર શ્લોકની), સનતકુમાર સંહિતા, શાંકર સંહિતા (ત્રીશ હજાર શ્લોકની) અને સૌર સંહિતા (એક હજાર શ્લોકની) એ ચાર સંહિતાઓ તથા ભૂમિ ખંડ, ઉત્કલ ખંડ, પાતામ ખંડ, તપી ખંડ, શિવ રહસ્ય ખંડ વગેરે કેટલાક ખંડો છુટક મળે છે.

રકંદ પુરાણાંતર્ગત ગણાતી આ બધી પોથીઓ એકઠી કરવામાં આવે
 વો રકંદ પુ. ની શ્લોક સંખ્યા એક લાખ કરતાં ઘણી વધી જાય.
 રકંદ પુરાણાંતર્ગત ગણાતી આ બધી પોથીઓ હજી એકઠી જ નથી
 થઈ પણ વેંકટેશ્વરમાં છપાયેલ રકંદ પુ. ની પણ આખી અનુક્રમ-
 શિકા અહીં આપવી શક્ય નથી. ઉપર ખંડોના તથા અવાંતર ખંડો
 અને માહાત્મ્યોનાં નામો લખ્યાં છે. પણ એટલાથી આ પુરાણને
 ખ્યાલ આવવો મુંઝેલ છે.

મૂળ મત્સ્યોક્ત અનુક્રમશિકા કહે છે તેમ શૈવ ધર્મો અને શૈવ
 ચરિતોના સંગ્રહ માટે આ રકંદપુરાણની રચના થઈ હતી. પણ પછી
 શૈવ તીર્થોના માહાત્મ્યો ઉમેરાવા લાગ્યા. આ પ્રવાહ કાયમ ચાલ્યા જ
 રહ્યો, પછી વૈષ્ણવ અને સૂર્ય તીર્થોનાં માહાત્મ્યો પણ ઉમેરાયા. અને
 મુશ્કેલ કારણથી રકંદપુરાણ ઉધાકું રહેગયું—સમાપ્ત ન થવાથી નવાં નવાં
 પાનાં જતાં તીર્થો અને યતોનાં માહાત્મ્યો લખાયા અને તેને અન્તે
 'રકંદપુરાણાન્તર્ગત' લગાડવું સહેલું થયું. છેલ્લાં સો જસો વર્ષની અંદર
 બંધાયેલ મંદિરનું કોઈ સ્થાનિક બ્રાહ્મણને હાથે માહાત્મ્ય લખાયાના
 અને એને અન્તે રકંદપુરાણાન્તર્ગત શબ્દો લખાયાના દાખલા જોયા
 છે. પણ આખું રકંદ પુરાણ આ દાખલાથી દેખાય છે એટલું
 અર્વાચીન નથી.

સુતસંહિતા આનંદાશ્રમ સીરીઝમાં છપાયેલ છે, આ સંહિતા
 ઉપર માધવાચાર્યની ટીકા છે. માધવાચાર્ય ૧૪મા શતકમાં થઈ
 મયા છે અને તે પહેલાની સુતસંહિતામાં રકંદ પુ.ની શ્લોક સંખ્યા
 એક લાખની કહી છે. આ શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત ન હોય તો ૧૪મા શતક
 પહેલાં પણ રકંદપુરાણ ઘણું મોટું હોવું જોઈએ.

વળા કાશીખંડની સાક દગ્ગની એક પ્રત વિશ્વકોશ કાર્યાલયમાં
 છે એમ ધ. જ્વાલાપ્રસાદ કહે છે, અને નાગરખંડમાં ૬૮ શૈવતીર્થોનું

વર્ણન છે, જેમાં નેપાળ, કાલંબર, પ્રભાસ, ઉન્નત, કાશી વગેરે
 આવી જાય છે, આ તીર્થોનાં નામો તથા કૌમારિકાખંડ (અ. ૩૧
 માં ભારતવર્ષના દેશોનાં નામો લખ્યાં છે એ જ નામો ઉપરથી
 આ પુરાણ દ્વારા, ૧૦મા શતકમાં રચાયું છે એમ શ્રી વૈદ્ય કહે છે.
 (જુઓ *History of Mediaeval Hindu India Vol. II*
 p. 39 to 42) પણ રકંદપુરાણ આથી યે જુના કાળમાં રચાયું
 હોવાનું કેટલાક માને છે. કારણ કે આ પુરાણની ઘણી જુની લગ-
 બગ સાતમા શતકની હસ્ત પ્રત નેપાળમાં જોવાનું મહામહોપાધ્યાય
 હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ કહેલું છે. (જુઓ *Journal of the Royal*
Asiatic Society 1903 p. 193) પણ હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ
 એ પોથીમાં રકંદપુરાણનો કથો ભાગ હતો એ સ્પષ્ટ કહ્યું નથી. પણ
 આ શિથિલ પુરાણ ઉપર ઘણું જોર દર્શાવે. માનસંકર પીતાંબરદાસ
 મહેતા આખા રકંદપુ.ને ખાસ કરીને નાગરખંડને ઇ. સ. એટલા
 પાંચમા શતકમાં મુકે છે. (જુઓ નાગરોત્પત્તિ) જો કે નેપાળની
 પ્રતમાં ખંડો કે સંહિતા જેવું કંઈ ન હોવાનું મ. મ. હરપ્રસાદ
 શાસ્ત્રી પોતે જ કહે છે. x

હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ નેપાળની ઉપર કહેલી રકંદપુ.ની પોથીના
 અધ્યાયોની સૂચી આપી છે. એ સૂચી ઉપરથી જે જ્ઞાતાપ્રસાદ
 અંબિકાબંડની પોથી હોવી જોઈએ એમ તર્ક કરે છે. મને તો વધુ
 પુરાવો ન મળે ત્યાં સુધી નેપાળની એ પોથી સાતમા શતકની જ
 હોવા વિશે શંકા રહે છે, છતાં એમ જ હોય તો જૂના સાતમા
 શતકમાં અને નેપાળમાં રકંદપુ.ની રચનાનો આરંભ થયો એમ માનવું
 પડશે. પણ હાલના રકંદપુ.નો મોટો ભાગ પશ્ચિમ હિંદમાં અને ૧૦
 માથી ૧૩મા શતક સુધીમાં રચાયો છે, એમ મને નીચેનાં કાર-
 ણોથી લાગે છે.

નાગરખંડ, ધર્મારણ્યખંડ (મોઢેરા સંબંધી), અવન્તીખંડ; તાપીખંડ, કૌમારિકાખંડ પ્રજાસખંડ વગેરે મોટા ભાગેમાં પશ્ચિમ દિશાની જ વાત છે, હવે સમય વિષે જોઈએ તો રક્ષ્મુના ધણા ભાગે વાયુ, મત્સ્ય, વામન, કૂર્મ, લિંગ વગેરે પુરાણો કરતાં તથા ભાગવત કરતાં અર્વાચીન છે, રક્ષ્મુની શૈવ કથાઓ તથા લિંગ મહિમા વાયુ, કૂર્મ અને લિંગ કરતાં પાછળનાં ભાગે છે. દા. ત. દક્ષમણ ભંગની કથામાં વાયુ કરતાં અને લિંગ કરતાં રક્ષ્મુ વધારે કયો છે, રક્ષ્મુના દક્ષમણ ભંગની કથા ભાગવતને મળતી છે. રક્ષ્મુના કૌ. ખંડમાં વિષ્ણુભક્ત ઐતરેયની કથા છે. (જુઓ. અ. ૪૨); એજ કથા લિંગપુરાણના ઉત્તર ભાગના ૭મા અધ્યાયમાં છે, રક્ષ્મુ લિંગપુ.ની હુકી પણ સરસ કથાનો ધણો વિસ્તાર કયો છે. અને એ પ્રસંગ મહાસાગરસંગ્રહ તીર્થમાં જુઓ એમ કહ્યું છે. રક્ષ્મુના આ ભાગેમાં ભાગવતના કેટલાક સ્થોત્રોનો અનુવાદ મળે છે. લિંગ કરતાં રક્ષ્મુની ભાષા, પદરચના વગેરે પણ અર્વાચીન જણાય છે.

પ્રલ્હાદની વિષ્ણુભક્તિની વાત રક્ષ્મુ. (મા. અ. ૧૮ પ્રલો. ૧૩.)માં છે એટલે વિષ્ણુપુરાણ પછીનો તો આ ભાગ ખરો જ. મુવને પણ વિષ્ણુભક્ત કહેલ છે. (કૌ. સં. અ. ૩૭, પ્રલો. ૪૬) વામનાવતારની રક્ષ્મુના કથા હરિવંશ, કૂર્મ, મત્સ્ય, વામનપુ. કે મહાભારતને અનુસરતી નથી પણ ભાગવતોક્ત કથાને અનુસરતી છે, (જુઓ મા. અ. ૧૯).

રક્ષ્મુના સમય વિચારમાં સૌથી સરસ દાખલો વૃત્તવધની કથાનો છે. આ કથા રક્ષ્મુ.માં (કે. લંકા અ. ૧૬, ૧૭). અને ભાગવતમાં છે. એમાં કેટલોક વિગતોનો ફેર છે પણ વૃત્તના પૂર્વાવ- તાર ગિત્ર કેતુએ શંકરનો ઉપહાસ કરવાથી એને પાર્વતીએ શાપ આપ્યો એટલે એ વૃત્ત થયો એ વાત બેયમાં સરખી છે. માત્ર ભાગવતે એને વિષ્ણુભક્ત કહ્યો છે અને રક્ષ્મુ સિવભક્ત કહ્યો છે. સિવનો ઉપહાસ સિવભક્ત કરે એ વાત સ્વાભાવિક નથી એ જોતાં

ભાગવતની કથા મૂળ છે અને રકદે ભાગવતમાંથી લીધી છે. વળી, મિત્રકેતુને નારદે જે વિદ્યા આપી તેના શ્લોકો ભાગવતમાં (મા. ૬. ૧૬. ૧૮ થી ૨૫) છે તે જ ચોડા પાદાંતર સાથે રકદમાં છે. (જુઓ કૌ. ૪૨. પ્રલો. ૧૮૭ થી ૧૯૩ અને ૧૯૬) અને વૈષ્ણવખંડના માર્ગશીર્ષ માહાત્મ્યમાં ૪ અધ્યાયો ભાગવત માહાત્મ્યના છે. કુંકામાં રકદપુરાણના જુદા જુદા ખંડો જુદા જુદા પુરાણો જેવા અને જુદા જુદા સમયના લાગે છે. તેમાં માદેશ્વરખંડના કુદારખંડ અને કૌમારિકાખંડ ભાગવત પછીના છે. ખંભાત બંદરની પ્રસિદ્ધિ હમા દશમા શતકથી થઈ છે, અને કૌમારિકાખંડ દશમા અગીઆ રમા શતકનો હશે. અરણ્યાચલ માહાત્મ્ય, માર્કંડેય પુરાણના દેવ માહાત્મ્ય પછીનું તો ખરું જ.

ખીળ વૈષ્ણવખંડના વેંકટાચાલ માહાત્મ્યમાં રામાનુજ નામન દિગ્ગજુ વૃત્તાંત છે, એ ઉપરથી તથા વેંકટાચાલના માહાત્મ્ય ઉપરથી રામાનુજ પછીનો એ ભાગ લાગે છે. વૈષ્ણવખંડના ખીળ ભાગમાં પુરોત્તમ ક્ષેત્ર માહાત્મ્ય છે. જેમાં જગન્નાથના દારૂ દેહનું વર્ણન છે. ભગવાનનું ઉચ્છિદ્ધ સૌએ ખાવું જોઈએ વગેરે વાતો પણ છે (જુઓ જ. ૩૮). જલપુરાણમાં પુરોત્તમ ક્ષેત્ર માહાત્મ્ય છે એ એમાં પ્રક્ષિપ્ત જેવું લાગે છે પણ રકદપુરાણનું પુરોત્તમ ક્ષેત્ર માહાત્મ્ય એથીયે પાછળનું છે.

વૈષ્ણવખંડના ત્રીજા બદરિકાશ્રમ માહાત્મ્યમાં ખાસ સૂચક કશું નથી. રકદપુરાણના કાર્તિક માસ માહાત્મ્યમાં આખું જાણેંધરા ખ્યાન છે. પછી માર્ગશીર્ષ માહાત્મ્યમાં તપ્ત મુદ્રા ધારણની પ્રશંસા છે, અને એ જ ભાગમાં ભાગવત માહાત્મ્ય ચાર અધ્યાયોમાં છે. વૈષ્ણવખંડાંતર્ગત અયોધ્યા માહાત્મ્યમાં કૌતસવાળો રણુવંશનો પ્રસંગ વધુવંશમાંથી ઉતાર્યો છે. અન્યત્ર પાર્વતીએ બીજલીનું ૨૫ લીધાની કથા છે, ત્યાં મેઘદૂતના તત્ત્વી રચનામાં શ્લોકના શબ્દોમાં પાર્વતીનું વર્ણન કરેલું છે (કો. જ. ૩૫. શ્લો. ૧૩)

ત્રીજા આદ્યખંડના ધર્મારણ્યમાં મોઢેરા ગામની (મોઢેરકામથી) વાત, ગુજરાતમાં જૈન ધર્મના જોરની વાત, કુમારપાલ તાલનો ઉલ્લેખ, કુમારપાલ પછીના મોઢ આદ્યજોના ગોત્ર, પ્રવર, ખવટક શાખા વગેરેના વર્ણન વિપરથી એ સાગ્ર કુમારપાલ પછીનો ૧૩મા ૧૪મા શતકનો લાગે છે.

પ્રભાસખંડના દ્વારકા માહાત્મ્ય ગિરનાર માહાત્મ્ય વગેરે ભાગો પશુ ધર્મારણ્યથી જૂના હોવાનો સંભવ નથી.

આ રીતે ચાર ખંડોમાં તો ઇ. સ. ૧૦માથી ૧૪મા શતક સુધીની રચનાની નિશાનીઓ મળે છે. નાગરખંડની સાચા વગેરે દ્વારખંડ કે વૈષ્ણવખંડથી ખાસ જુદાં પડતા નથી એટલે એને પણ ૬મા દશમા શતકથી પ્રાચીન માનવાનું કારણ નથી. કાશીખંડ કદાચ આ બધામાં જૂનો હશે, પણ સૂતસંહિતાનું વેદાંત શાંકર વેદાંત છે અને બીજા ભાગમાં પણ શાંકર અદ્વૈતની છાયા પ્રબળ દેખાય છે. દ્વારકા માહાત્મ્યમાં તો રાધા અને તેની સખીઓના નામો પણ છે. માત્ર એક નેપાળવાળા પ્રત વિષે શંકા છે પણ એ પુરાવો સંદિગ્ધ જ ગણવો પડશે. અત્યારે સ્કંદપુ. તરીકે જે મળે છે તે તો ૬મા દશમાથી ૧૪મા શતક સુધીમાં રચાયેલ લાગે છે.

૧૪ ભવિષ્યપુરાણ

વેદકેશ્વર પ્રેસે છપાેલા ભવિષ્યપુરાણમાં ચાર ભર્વ ■ અને સગભર ૨૭ હજાર શ્લોક છે. આપરતમ્ને ભવિષ્યપુરાણનો ઉલ્લેખ કરેલો હોવાથી આ નામ અત્યંત પ્રાચીન છે પણ અત્યારે જે ગ્રંથ મળે છે તેમાં એ પ્રાચીન પુરાણનો કાંઈ પણ અંશ રહ્યો નહોતો કે કેમ એમાં શંકા છે. આ છપાયેલા ગ્રંથ ઉપરાંત ભવિષ્યપુરાણ નામની બીજી પોથીઓ પણ મળે છે (જુઓ પુરાણ નિરીક્ષણ પા. ૧૦૭-૧૦૮) વળી છપાયેલા પુરાણનો મત્સ્યપુરાણની જ નહિ પણ નારદ પુરાણની સ્ત્રી સાથે પણ ખરાબર મેળ ખાતો નથી. અને અપરાંદ

ભવિષ્યપુરાણ નામથી તથા ભવિષ્યોત્તરપુરાણ નામથી ઉતારા ક છે 'ત્યારે આ' અંતમાં ભવિષ્યોત્તરને ભવિષ્યપુરાણનું ચોથું પ ગણ્યું છે.

આ ભવિષ્યપુરાણના પહેલા પદ્યપર્વમાં સૃષ્ટિ વર્ણન, ગર્ભા ધાનથી આરંભી સંસ્કારોનું વર્ણન, સ્ત્રીઓનાં શુભાશુભ લક્ષણ વિવાહવિધિ, સ્ત્રીની ફરજો (જેમાં પતિની પહેલાં ઉઠવું, ચુલા લીધવા, રસોઇ કરવી, પતિ પરદેશ હોય ત્યારે કેવી રીતે રહેવું વગેરે) વગેરે વિષયો પહેલા ૧૫ અધ્યાયોમાં છે. અને બાકીના અધ્યાયોમાં જુદા જુદા માસની પ્રતિપત્તી આરંભી સપ્તમી પર્યંત તિથિઓના કલ્પોનો વિષય છે, પણ એમાં સૌથી વધારે સૂર્યમન્દિર નિર્માણ, મગ નામના સૂર્ય પૂજક બ્રાહ્મણોની વાત વગેરે સૂર્ય પૂજનો વિષય છે. મત્સ્ય પુરાણ અને નારદની સૂચી પ્રમાણે આ સૂર્ય પૂજનો વિષય ભવિષ્ય પુરાણમાં હોવો જોઈએ. હુંકામાં આ પર્વમાં કેટલોક જૂનો અંશ લાગે છે.

બીજા મધ્યમ પર્વનું સૂચીઓમાં નામ જ નથી પણ એમાં કૃવા, વાવ, તળાવ, વગેરેનો વિધિ, વૃક્ષારોપણ અને બગીચાનું વર્ણન તથા કર્મ પરત્વે હોમવિધિ, મંડલ નિર્માણ પ્રકાર, વાસ્તુયાગ વગેરે બ્રાહ્મણોને કર્મ કરાવવામાં ઉપયોગી પરચુરણ વિષય છે.

ત્રીજા પ્રતિસર્ગપર્વમાં મુખ્ય વાત ભવિષ્ય વર્ણનની છે પણ આ પર્વ છેક આધુનિક છે. એમાં છેક મયા સૈકા સુધીની વાતો મેળવી દીધી છે એ પર્વની રચના કોઈ બંગાળી દેવી ભક્તે કરી લાગે છે. એમાં કૃષ્ણ ચૈતન્યને સક્રિય પૂજક સાકત કહ્યા છે અને વિષ્ણુ સ્વામીને તથા માધવને કૃષ્ણ ચૈતન્યના શિષ્ય બનાવ્યા છે. (જુઓ મ. પ્ર. પ. સં. ૩ અ. ૧૧,) અકબર અને ઔરંગઝેબની વાત છે, અરે અંગ્રેજ સબ્દો અને લોડર તથા વિક્ટોરિયાનાં નામ પણ છે. કાલે કહે છે તેમ ભવિષ્ય (up to date) બરાબર આજ સુધી ખેંચી આવ્યું છે. એટલે આ પ્રતિ સર્ગપર્વ તો તદ્દન આધુનિક જ

છે. ચોથું ભવિષ્યોત્તરપર્વ, આમાં ફરી ખેલા પર્વ પેઠે શકટ વ્રતાદિ વ્રતો અનુક્રમે પૂરેપૂરાં છે. કાંઈ વ્રતો રહી જતાં હોય એમ લાગતું નથી. વ્રતો પછી દાનોનો વિધિ છે. અને અપરાદે જોમાંથી ઉતારા કર્યા છે તે જ આ ભવિષ્યોત્તર છે. એટલે પાછળથી ઉમેરા ચથેલા હોવાનો સંભવ છતાં મુખ્ય ભાગ ઈ. સ. ૧૧મા સતકથી અર્વાચીન નહિ, આ ખરી રીતે વ્રતદાનના સમુચ્ચય ૬૫ સ્વતંત્ર પુરાણ છે, અને પ્રતિ સર્ગપર્વ સિવાયનું ભવિષ્યપુરાણ આ ભવિષ્યોત્તર ખેલાંતું હોવાનો સંભવ છે.

આ પ્રમાણે વેંકટેશ્વર ત્રિસમાં છપાયેલ ભવિષ્યપુરાણની સ્થિતિ છે. કલકત્તાની સંસ્કૃત કોલેજની હસ્તલિખિત પોથી (Catalogue No. P. 56) નારદસૂત્રીમાં કહેલ ભવિષ્યપુરાણ હશે એમ કાલે માને છે (પા. ૧૧૬) પણ મને એ ઉપર કાંઈ શંકા નથી પડતી.

૧૪) નારદપુરાણ

નારદપુરાણ વૈષ્ણવ પુરાણ ગણાય છે અને છે; જો કે અનેક સ્થળે શિવ નામનો મહિમા ગામે છે ખરો, પણ તે શિવ વિષ્ણુને એક ગણીને. નારદપુરાણ વી ભાગવતાનુસારી વૈષ્ણવ પુરાણ છે. પણ ભાગવત પેઠે કેવળ હરિભક્તિ નિરૂપણ પરાયણ નથી. વ્રત માહાત્મ્ય અને તીર્થ માહાત્મ્ય પણ આ પુરાણમાં પુષ્કળ છે, શૈવ-ચોગનું પણ વર્ણન કરે છે. (અ. ૬૩) અને સર્ગ, વંશ, મન્વન્તર વગેરે પ્રાચીન પૌરાણિક વિષયો ભાગવતમાં છે તે આમાં નથી. ગંગામાહાત્મ્ય છઠ્ઠા થી ૧૬ મા અધ્યાય સુધીમા છે. અને પછી ૧૭ મા અધ્યાયમાં બારે મહિનાની શુક્લ દાદશીના વ્રતનું માહાત્મ્ય કહ્યું છે. પણ આ પુરાણમાં વધારે મહિમા અગ્નીઆરરાનો મળે છે. જો કે ૨૪ એકાદશીના વ્રતનું વર્ણન પદ્મપુરાણમાં મળે છે, પણ આ પુરાણમાં તે ક્રમશઃ બારે મહિનાઓની પ્રતિપદાદિ પૌર્ણિમાન્ત તિથિઓનાં વ્રતો એક એક અધ્યાયમાં કહેલાં છે (લુઓ અ. ૧૧૦

થી ૧૨૪). મત મંજી આ સંપૂર્ણતા જોતાં પૌરાણિક મત સાદિ-
ત્વમાં આ નારદીય અધ્યાયો છેલ્લા હોય એવું લાગે છે. અને આ
પુરાણના ઉત્તરાર્ધમાં તો મોદિનીના મોટા આખ્યાનદ્વારા ૩૭ અધ્યા-
યોમાં એકાદશીનો મદિમા વર્ણવ્યો છે. દશમી વિદ્યા એકાદશીનો
આમદ અને એકાદશીનો આવો મદિમા તથા ગંગા માદાત્મ્ય
જેવા પૂર્વાર્ધમાં આવી ગયેલા વિષયોનો જ ઉત્તરાર્ધમાં પાછો વિસ્તાર
કર્યો છે એ જોતા ઉત્તરાર્ધ પાછળનો, વધારે આધુનિક લાગે છે.

નારદીય ભાગવત પછીનું છે એમાં તો શંકા જ નથી. ભાગવતોક્ત
ભક્તિતત્ત્વનું જ નારદીયમાં વર્ણન છે અને અ. ૬૨ માં શુકદેવે
ભાગવત રચ્યાનું ૨૫૪ કહ્યું છે. અ. ૧૧ માં અન્નમિલાખ્યાનનો
ઉલ્લેખ છે. શાંકરવેદાંતની ૨૫૪ અસર સાધન ચતુષ્ટય સંપત્તિના
કથનમાં, અને મદાવાક્યના વિચારથી ઉત્પન્ન થતું છાયાત્મા અને
પરમાત્માનું ઐક્યજ્ઞાન એ જ જ્ઞાન વગેરે જ્ઞાન વિવરણમાં (જુઓ
અ. ૩૩) દેખાય છે.

આટલા ઉપરથી જ નારદીય ઇ. સ. નવમા યતક પછીનું
તો હરે જ છે. પણ એ તે કરતા વધારે અર્વાચીન છે. કારણ કે
નારદીયને રાધા અને તેની સખીઓનાં નામોની ખજર છે. વળી
નારદીયમાં અદારે પુરાણોની સવિસ્તર સૂચી છે. (જુઓ પૂર્વાર્ધ
અ. ૬૨ થી અ. ૧૦૬). આ સૂચીના સમય માટે આગળ વિચાર
કરેલો ■ મને આ સૂચી બહુ પાછળની લાગે છે. મત્સ્યોક્ત
પુરાણાનુક્રમણિકા ઇ. સ. ૬૦૦ આસપાસની હોય એ સંભવિત છે.
પણ એ અનુક્રમણિકા લખનારે ભાગવત, બ્રહ્મવૈવર્ત, હાલનું ભવિષ્ય
વગેરે પુરાણો જોયા નથી લાગતાં, પણ નારદ સૂચીમાં ભાગવતનું
વર્ણન આખાદ મળે છે. ભાગવતની પ્રસિદ્ધિ તો ૧૧ મા ૧૨ યતકમાં
થઈ છે. નારદ સૂચીનું બ્રહ્મવૈવર્તનું વર્ણન હાલના બ્રહ્મવૈવર્ત સાથે
તદ્વત મળતું નથી પણ કૃષ્ણ જન્મ ખંડનું વર્ણન મળે છે. હાલના
ભવિષ્ય પુરાણ સાથે પણ નારદ સૂચીનું વર્ણન કેટલીક રીતે મળે છે.

મતલબ કે બ્રહ્મવૈવર્ત, ભવિષ્ય, પદ્મ, સ્કંદ વગેરેમાં પાછળથી ઉમેરાયા છે તે બાદ કરીએ તો હાલના રૂપમાં એ પુરાણો રચાયા પછી નારદ સૂચી રચાઈ છે. અને નારદ સૂચીના વખતનું આખું નારદીય પુરાણ હોય તો એ બારમા શતકથી જૂનું નહોતું જોઈએ. અપરાધે નારદ પુરાણમાંથી ઉતારા નથી કર્યો એ હકીકત પણ આ અનુમાનને ટેકા આપે છે. અલબત્ત વિષ્ણુ, મત્સ્ય વગેરેની પુરાણાતુકમણિકામાં નારદીય નામ છે માટે એ નામનું કોઈક પુરાણ ખેલાં હશે પણ એ સુમ્મ થઈ ગયું અને હાલનું પુરાણ તો બારમા શતક પછી રચાયું લાગે છે.

દેવી ભાગવત.

સામાન્ય રીતે જેની અદાર મહાપુરાણોમાં ગણના થાય છે તેનો સામાન્ય વિચાર ઉપર કર્યો છે, પણ કોને મહાપુરાણ ગણવું અને કોને ઉપપુરાણ એ વિષે મતભેદ હોવાનું ઉપર કહ્યું જ છે. હાલમાં જે ઉપપુરાણો ગણાય છે તેમાંનાં કાંઈ કાંઈ ધ. સ. અગ્નિ-આરમા શતક ખેલાં રચાવેલાં પણ એ બધાંનો સચિત્તર વિચાર કરવાની જરૂર નથી લાગતી. માત્ર દેવી ભાગવત અને શિવપુરાણ એ બે પુરાણોનો લણો પ્રચાર છે માટે એ બે વિષે ટુંકી નોંધ કરવી જોઈએ.

દેવીપુરાણ નામ ઉપરથી જ સૂચિત થાય છે તેમ તેનો મુખ્ય વિષય દેવી ભક્તિ છે. દેવી ભાગવત ખોતાને મહાપુરાણ કહે છે અને વૈષ્ણવ ભાગવતને ઉપપુરાણ ગણે છે, એથી કિલહું પદ્મપુરાણના ભાગવત માહાત્મ્યમાં દેવી ભાગવતને ઉપપુરાણમાં ગણ્યું છે. (પદ્મ. ભાગવત માહાત્મ્ય ચ. ૧૧).

વળી વૈષ્ણવ ભાગવતના બાર સ્કંધ પૈકે દેવી ભાગવતમાં પણ બાર સ્કંધ છે. ભક્તિની વ્યાખ્યા ભાગવતને અનુસરતી આપી છે. (જુએ દેવી ગીત). શ્રીકૃષ્ણ સાથે રાધાનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે

છે. ભાગવતની બાજુ રચનાનું અનુકરણ સ્પષ્ટ દેખાય છે. જો : ભાગવતની કવિતા કે ગદ્યતા નથી. દેવી ભાગવતને શાંકર વેદાંતનું પણ અપર છે. (જુઓ સ્કં. ૭ અ. ૩૨) એ બધું જોતાં વૈષ્ણવ ભાગવત પછી આ દેવી ભાગવત રચાયું છે એ પણ નિઃસંદેહ લાગે છે. વળી શિવપુરાણના એક વચનમાં “જેમાં ભગવતી દેવીનું ચરિત્ર મળે છે તેનું નામ ભાગવત, પણ દેવી પુરાણનું નહિ ” (શિવપુ. ૩. ૪૦. મધ્યમેશ્વરમાહાત્મ્ય) :- એ રીતે શબ્દો જો એનો અર્થ દેવી ભાગવત અને દેવી પુરાણ બે જુદાં પુરાણો હતાં એમ કહીએ તો અપરાધ દેવીપુરાણનો જ ઉલ્લેખ કરે છે; દેવી ભાગવતનો નહિ, માટે દેવી ભાગવતને બારમા ચતુષ્ક પહેલાંનું પણ માનવાની જરૂર નથી. ગમે તેમ હો દેવી ભાગવત અગીઆરમા ચતુષ્ક પહેલાં નથી રચાયું. દેવીનાં સ્થાનો તરીકે કાલ્હાપુર, ગુણબપુર, બીમાદેવી, નીલાંબા, મીનાક્ષી વગેરે દક્ષિણનાં સ્થાનોનાં નામો વિશેષ દેખાય છે એ જોતાં આ પુરાણ દક્ષિણમાં રચાયું લાગે છે. દેવી ભાગવતમાં તિથિઓ અને વારોના મતો પણ કલાં છે.

૧ શિવપુરાણ

શિવપુરાણમાં શિવપુરાણ, વાયુ, કૂર્મ અને સિંગ કરતાં અર્વાચીન અને સ્કન્દ પુરાણના કેટલાક ભાગનું સમકાલિન દર્શી. શિવપુરાણમાં પ્રાચીન શૈવ સંપ્રદાયોના નિરૂપણ સાથે શૈવ કથાઓ, શૈવમતો અને શિવલક્ષિતનું નિરૂપણ છે.

શૈવધર્મની પરિભાષામાં શિવપુરાણમાં કર્મ, યોગ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ચારેય માર્ગની ચોટી ચોટી વાત છે. બાકી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, ભુવનકોત્તરવર્ણન, વર્ણાશ્રમના ધર્મો, પ્રાચીન રાજવંશોની કથાઓ વગેરે સામાન્ય પૌરાણિક વિષયો છે.

શિવપુરાણમાં યાનસંહિતા, કૈલાસસંહિતા, સનતકુમારસંહિતા, વાયુ સંહિતા અને ધર્મસંહિતા એ રીતે ૭ સંહિતાઓ અને ચોવીસ લગ્નર મ્લોકો છે.

જૈનપુરાણો

હરિવંશ:—જૈન હરિવંશપુરાણ ચક્ર સં. ૭૦૫માં દિગંબરાચાર્ય જિનસેનનું રચેલું છે. મહાભારતના હરિવંશમાં યાદવકૃષ્ણનું અને જૈન હરિવંશમાં તેજવંશના નેમીનાથ સ્વામીનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે. જિનસેને પોતે હરિવંશના અન્તમાં આપેલા પરિચય પ્રમાણે એ વખતે ઉત્તર ભારતમાં ઈન્દ્રાણુધ, દક્ષિણમાં કૃષ્ણરાજ પુત્ર વલ્લભ, પૂર્વમાં અવંતીમાં વત્સરાજ અને પશ્ચિમમાં સૌર્ય વીરવરાહનું રાજ્ય હતું, એ વખતે વર્ધમાનપુરમાં નન્ન રાજ્યે બંધાવેલ પાશ્વનાથના મંદિરમાં આ ગ્રંથ પુરો થયો.

આદિપુરાણ:—સર રામકૃષ્ણ બાંડારકર, ડૉ. ફલીટ અને કે. ખી. પાઠકના મત પ્રમાણે ઉપરના જિનસેને જ પોતાની જૂઠાવરયામાં જયમવલ ટીકા અને આદિ પુરાણનો પ્રથમાશ લખ્યો છે. પણ હરિવંશના હિંદી ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામા શ્રી નગેન્દ્રનાથ વસુ કહે છે કે હરિવંશકાર જિનસેન પુણદગ્ધ્રાય અને કીર્તિવેદ્યના શિષ્ય હતા ત્યારે આદિ પુરાણ અને પાશ્વોમુદયના કર્તા જિનસેન સેનસંધિય તથા વીરસેન આચાર્યના શિષ્ય હતા. હરિવંશકારના જ કહેવા પ્રમાણે વીરસેન શિષ્ય જિનસેન એમની પ્હેલાં થઈ ગયા. (જુઓ સર્ગ ૧ શ્લો. ૪૦)

ઉત્તરપુરાણ:—ગુણભદ્રાચાર્યે આદિપુરાણ પૂર્વ કર્તૃ તથા ઉત્તરપુરાણ ચક્ર સં. ૮૨૦માં લખ્યું છે જેની પ્રસ્તાવના પ્રમાણે રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય અમોઘવર્ષ આદિપુરાણકાર જિનસેનના શિષ્ય હતા, એમ નક્કી થાય છે. આ અમોઘવર્ષ ઉપર કહેલો શ્રી વલ્લભ (રાક સં. ૭૦૫) હોવાનો એક એમ નગેન્દ્રનાથ વસુ કહે છે.

પદ્મપુરાણ:—રવિવેલ્લે વિ. સં. ૭૧૬માં અથવા ૭૩૪માં (—મહાવીર સં. ૧૨૦૪માં) જૈન પદ્મપુરાણ લખ્યું છે જેમાં જૈન દષ્ટિએ રામકથા કહી છે.

આ ગ્રંથમાં મુખ્યત્વે આઠાણપુરાણોના અને તેમાં પણ મહા-

પુરાણોનો જ વિચાર કર્યો છે. ઉપપુરાણો મહાપુરાણો કરતાં અવગ્રીહિત છે અને ધાર્મિક, સામાજિક તથા ઐતિહાસિક ઉપયોગિતાદષ્ટિએ મહાપુરાણો કરતાં ઉત્તરતી કિંમતનાં છે.

જૈનપુરાણોમાંથી દરિવંશપુરાણ, આદિપુરાણ, ઉત્તરપુરાણ અપગ્રણપુરાણોનો ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે, એ પુરાણોનું સવિસ્તર વિવરણ આથી સ્વતંત્ર અને કોઈ જૈન વિદ્વાનને દાણે જ થવું જોઈએ. અહીં આટલી નોંધ લેવાનું કારણ એટલું જ છે કે વિ. સં.ના આઠમા નવમા અને દશમા શતકમાં જૈનપુરાણો રચાયાં છે એ દર્શાવતી બ્રહ્મણપુરાણ રચનાનો સમય ઉલ્લેખમાં આસ ઉપયોગી છે. દાલન બ્રહ્મણ પુરાણોનો મોટો ભાગ પણ એ ત્રણસો વર્ષ દરમિયાન રચાયેલો છે, અલબત્ત બ્રહ્મણપુરાણ રચના એ પહેલાં જ શરૂ થયેલી અને પછી પણ ચાલુ રહી હતી.

અનુક્રમણિકા.

કૃત વચન	૩	ઉદયન	૩૭
ગિરેવ	૭૦	ઉપનિષદ	૮, ૪૦
ગિ પુરાણ ૧૬, ૬૯, ૨૧૧ થી		ઉપપુરાણ	૨, ૧૦૯
ગિ વચસ	૩	ઉપસુંદ	૬૨
ગરાળ	૩૧, ૪૬, ૪૮	ઉર્વરી	૪૮, ૪૯, ૫૧, ૫૨.
ઘર્વવેદ	૪, ૧૦૦		૫૩, ૫૪, ૬૨, ૬૬
ધિસીમકૃષ્ણ	૯૮	ઋગ્વેદ	૪૮, ૪૯
નુક્રમણિકા	૨, ૪	ઋગ્વ્યસંજ	૬૧
પરાક્રિય ૪, ૫, ૬, ૧૪		એકાદશી	૧૩૯
(કે અપરાક)		એલ્પીરની ૪, ૫, ૧૦૯, ૧૧૦	
અમરીપ રાગ	૧૧૪	એઆહરણ	૨૧
અથોપ ૭, ૩૦, ૫૫ થી ૬૩,		એતથ	૬૦
૬૫, ૭૪, ૭૬, ૮૫, ૧૧૪		ઓર્વ	૫૯
હસ્તા	૫૯	કક્ષીવત	૫૬
હિર્ણુચ્ચ (સંહિતા)	૧૦૧	કથાસરિત્સાગર	૫૫
કૃતિ	૩૬	કનોજ	૫
દિવ્યપુરાણ	૯૪, ૧૦૯	કપિલમત	૧૨
દિપુરાણ	૩	કલિયુગના રાજવંશી ૧૧૬ થી	
પસ્તમ્બ (ધર્મસૂત્ર કે તેના		(કે કલિવંશી) ૧૨૨, ૧૪૮	
કર્તા) ૭, ૭૪, ૭૫, ૮૦,		કાણે	૧૪, ૧૫.
૮૧, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૯૫,		કાદંબરી	૧૫, ૨૪, ૬૧
૯૭, ૯૮, ૧૧૧		કાર્તિકેયપૂજા	૯૩
કુ વંશ	૪૭	કાર્તવીર્યની કથા	૨૫
૬૧, ૬૨, ૭૦		કાલિદાસ ૭, ૨૬, ૭૦ થી ૫૫,	
નપદ	૩૬	૬૩, ૬૫, ૬૭, ૭૦, ૭૪	

ઠાલી	૫૮	જનમેળય	
ઠાળે	૯૭, ૧૦૦	જન્માષ્ટમી	
ઠાશી	૧૦૪	જેઝમન	
ઠાસ્મપ	૩, ૧૦૭	તાદકા	
કુબેરપૂજન	૯૩	તારકાસુર	
કુમારસંભવ	૩૦, ૩૧, ૩૩, ૩૪, ૩૭, ૩૮, ૪૪	તીર્થભાવના	૯૨, ૧
કુમારિલ	૧૪, ૧૫, ૬૩, ૯૬	દશરથ	૪૬,
કુરુક્ષેત્ર	૪૯	દાનપ્રકરણ	૧
કુરુપાંચાલ	૧૦૩, ૧૦૪	દિલીપ	૩૧, ૪૬, ૪૭,
કુરુવેશ	૭૩	કુબ્યન્ત	
કુર્મ	૪૮, ૧૦૪	દેવીભક્તિ	૯૩, ૧.
કુબ્ય	૩૭, ૬૧, ૬૫, ૬૭	દેવી ભાગવત	૧૦
કુબ્યચરિત્ર	૧૦૪, ૧૦૫ ૧૦૬, ૧૦૫, ૧૩૩ થી ૧૩૫	દેવી માહાત્મ્ય	૧
કુબ્યુભક્તિ	૧૦૬	દુસેન	
કુબ્યુત્તાર	૨, ૭, ૬૯	દુવચરિત્ર	૨૨, ૧૧
કેશવ હર્ષદ મુવ	૫૬	નમુચિ	૬
કેશલ	૧૦૪	નલાંખ્યાન	૨
કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર	૯૮	નહુપ	૬
કંસ	૬૧	નારદ	૩
ખગોળ	૧૨૪	નારાયણીય પર્વ	૧૦
ગંગાવતરણ	૨૬, ૬૫, ૬૬, ૬૭	નારાયણી ગાથા	૮૧
ગરુડપુરાણ	૯૮, ૨૦૯ થી ૨૧૧	નૃસિંહ અવતાર	૯૧
અહણુ, ચંદ્ર અને સૂર્યનું	૧૩૯, ૧૪૫	નૃસિંહ પુરાણ	૯૧
ધૃતાત્મી	૧૬૧	પતંજલી	૬૧
હિદિગ્ય ઉપનિષદ	૮૦	પદ્મપુરાણ	૨, ૩, ૬૯, ૭૫, ૮૧, ૧૦૮, ૨૨૦ થી ૨૨૭
		પરશુરામ	૬૧

કિમની પ્રસાદી	૩૦	માણકવિ ૧૫ થી ૨૮, ૩૦, ૬૨,
પાર	૫૮, ૬૦	૬૨, ૬૩, ૬૫, ૯૬, ૧૧૪
શિક્ષિત	૯૮	બાલભારત ૫
ક	૬૦	શુદ્ધચરિત ૫૮, ૫૯, ૫૨
ચરાત્ર સંહિતાઓ	૧૦૧	શુદ્ધ ભગવાન ૫૯
તિલ્લ મહાભાષ્ય	૯૩	શુદ્ધ ૫, ૭, ૮, ૧૪, ૧૫, ૧૭,
ચરમેશ્વર સંહિતા	૧૦૧	૨૮, ૩૦, ૭૪, ૭૫ થી ૭૮,
નિર્દેશ ૬, ૭૫, ૯૭, ૯૮, ૯૯		૮૦, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫
૧૧૦, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૬		નૃહતકથા ૧૫, ૨૭
વગેરે		નૃહતસંહિતા ૨૮, ૩૪
પાંચ પંચલકાલ	૯૯	નૃહરપતિ ૬૦
પાંચ કે પુરાણો ૧, ૨, ૩, વગેરે		બ્રહ્મપુરાણ ૪૨, ૬૩, ૧૦૮,
પાંચાંગમથિકા ૩, ૪, ૧૧૦,		૧૧૦ અને ૧૮૪ થી ૧૮૭
૧૫૦ થી ૧૬૨		અભિવૈવર્ત ૩, ૬૯, ૧૦૯, ૨૧૭
કુલસ	૨૩	થી ૨૨૦
રૂપા ૪૮, ૪૯, ૫૧, ૫૨,		બ્રહ્મસૂત્રભાષ્ય ૮૮
૫૩, ૫૪, ૬૨, ૬૩		બ્રહ્મા ૯૩
પૌષ્ણિકકથા કોષ	૧૧૬	બ્રહ્માંડપુરાણ ૧૨, ૩૯, ૪૪,
કેર સંહિતા ૧૦૧		૧૭૪ થી ૧૭૮
૨૩, ૫૯, ૬૪		બ્રાહ્મણસર્વસ્વ ૫
તસર્ગ ૧૨૩, ૧૨૪		ભગવદ્ગીતા ૧૨, ૬૭, ૭૦, ૧૦૩
ત	૩૭	ભગીરથ ૬૬,
દેરા ૬૧		ભરદ્વાજ ૬૦
પાદ ચરિત્ર ૨૨, ૧૧૫		ભવિષ્ય પુરાણ ૮૪, ૯૪, ૯૫,
તિ ૩૬		૯૭, ૧૦૬
૧૬, ૧૭		ભાગવંત ૩, ૧૩, ૧૬, ૨૦, ૨૨,
૧૬		૩૦, ૫૩, ૬૭, ૬૯, ૭૦,
શિમચન્દ ચટ્ટોપાધ્યાય ૧૬		૧૦૮, ૨૦૪ થી ૨૦૭, ૧૦૯

ભાસ	૭	મેધદત્ત	૩૦, ૩૧,
બીષ્મપર્વ	૪, ૭૪	મદુવંશ	૭
બ્રૂગોળ	૧૨૪	ચમાતિ	૬
ભૃગુ	૭૧, ૭૨	ચવન	
મગધ	૧૦૪	ચાત્રવલ્ક્ય	૪
મત્સ્યગંધા	૬૦	ચાત્રવલ્ક્યરમૃતિ	૫, ૬
મત્સ્યપુરાણ	૪, ૧૮, વગેરે અને ૧૭૮ થી ૧૮૪	સુવનાશ	૫
મનુસ્મૃતિ	૧૧, ૧૨, ૧૩, ૬૩ થી ૬૫, ૯૧ થી ૯૬	રઘુરાજ	૩૦, ૩૧, ૪૬, ૪૮, ૬૬
મન્વન્તર	૧૨૩, ૧૨૪	રવિમૃતિ	૩૦
મમતા	૬૦	રાજશેખર	૫, ૬, ૧૦૬
મલ્લિનાથ	૩૬, ૪૪	લિઙ્ગ	૪૮, ૧૦૮
મહાભારત	૧, ૪, ૫, વગેરે	લિઙ્ગપુરાણ	૨૦૭ થી ૨૦૯
મહાભારત સુદ	૧૦૦	લોપામુદ્રા	૫૬
મહીપાલ	૫	લોમહર્ષણ	૧૦૭
મહેન્દ્રપાલ	૫	રામ	૪૬, ૪૮
માતંગીઅક્ષમાસા	૬૦	રામાનુજ	૧૦૧
માત્રી	૫૮, ૬૦	રામાયણ	૧૫, ૧૬, ૧૮, ૧૯ વગેરે
માન્ધાતા	૫૬, ૬૨	રર	૬૧
માર્કંડેયપુરાણ	૬, ૧૦, ૧૧, ૧૫, ૧૬, ૩૬, ૬૬, ૮૧, ૧૦૮, ૧૬૩ થી ૧૬૬	રોમહર્ષણ	૩
માત્રવિકાગ્નિમિત્ર	૩૦, ૪૮	રોહિણી	૫૬
મિતાક્ષરા	૫	વજ્રસૂત્રી	૫૭
મૂલભારત	૧૦૦	વરાહ અવતાર	૨૭, ૬૬
મેગેસ્થિનિસ	૬	વરાહ પુરાણ	૬૪, ૧૬૭ થી ૨૦૧
		વરાહ મિહિર	૨૮ થી ૩૦, ૩૧
		વર્ણાશ્રમ ધર્મ	૧૩૮
		વસિષ્ઠ	૬૦, ૧૩૮
		વસુદેવ	૧૧

સર્ગ	૧૨૪; ૧૨૪	સંવરભુનું આખ્યાન	
સર્વદમન	૫૬, ૫૭	રઠ્ઠપુરાણ	૨, ૪૪, ૬૬,
સદસાભુન	૬૧		૧૦૮, ૨૨:
સાત્વતસંહિતા	૧૦૧	રવાયંશુવ મનુ	૭૫,
સામ્યપુરાણ	૬૪	હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી	
સાવર્ણી	, ૩, ૧૦૭	દરિશંક્રાખ્યાન	૧
સાવિત્રી આખ્યાન	૭૩, ૧૧૪	દરિશંક્ર ૧, ૧૬, ૧૭, ૨૦	૦
મુક-યા આખ્યાન	૧૧૫	અને ૧૭૦ થી ૧	
મુદામાનું આખ્યાન	૧૧૫	દર્શચરિત	૧૫, ૧૭, ૨૨
મુન્દ	૬૨		૨૬, ૧
મુખન્ધુ	૧૬	હયાયુધ	
મુત	૮૮	હજુ	
સૂર્યપૂજા	૬૪	દેમાદ્રિ	૧૪૦, ૧૪
સૌન્દર્યાનન્દ	૫૬, ૫૭, ૬૦, ૬૧	દોપકીન્સ	૬
સૌરપુરાણ	૬૪		